

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XII

BELGRADE 1981

<http://www.balkaninstitut.com>

BALCANICA
XII

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

**МЕЂУАКАДЕМИЈСКИ ОДБОР ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ
САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ СФРЈ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ**

БАЛКАНИКА

ГОДИШЊАК БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

XII

Уредник

РАДОВАН САМАРЦИЋ

дописни члан САНУ

директор Балканолошког института

Секретар

БУРИЦА КРСТИЋ

научни саветник

Балканолошког института

Редакциони одбор

Из Југославије: **ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ**, **ДИНКО ДАВИДОВ**,
БУРИЦА КРСТИЋ, **РАДОВАН САМАРЦИЋ**, **МИОДРАГ СТОЈАНОВИЋ**,
ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ, **МИЛУТИН ГАРАШАНИН**, **АЛОЈЗ БЕНАЦ**,
МИХАИЛ ПЕТРУШЕВСКИ

Из иностранства: **ИВАН ДУЈЧЕВ**, Софија (Бугарска), **ХАЛИЛ ИНАЛЧИК**,
Анкара (Турска), **ЈОЖЕФ ПЕРЕЊИ**, Будимпешта (Мађарска)

БЕОГРАД 1981

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

**COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.**

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

B A L C A N I C A

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XII

Rédacteur

RADOVAN SAMARDŽIĆ

**Membre correspondant de l'Académie Serbe
des Sciences et des Arts et Directeur de l'Institut
des Etudes balkaniques**

Secrétaire

ĐURICA KRSTIĆ

**Conseiller scientifique de l'Institut
des Etudes balkaniques**

Membres de la Rédaction

**De Yougoslavie: DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ, DINKO DAVIDOV,
ĐURICA KRSTIĆ, RADOVAN SAMARDŽIĆ, MIODRAG STOJANOVIĆ,
VASA ČUBRILLOVIĆ, MILUTIN GARAŠANIN, ALOJZ BENAC,
MIHAIL PETRUŠEVSKI**

**De l'étranger: IVAN DUJČEV, Sofia (Bulgarie), HALIL INALCIK, Ankara (Turquie)
JOZSEF PERBANYI, Budapest (Hongrie)**

BELGRADE 1981

Овај број часописа *Balkanica* штампан је захваљујући
финансијским средствима која је обезбедила
Заједница науке Србије

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије број
413-834-02, ова књига је ослобођена плаћања посебног републичког пореза на про-
мет производа и услуга у промету.

САДРЖАЈ TABLE DES MATIERES

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ ETUDES ET ARTICLES

<i>Nikola Tasić</i> , Eneolithische Kulturen Ostserbiens und deren Verhältnis zu den Fundstätten in Oltenien, Transsylvanien und im rumänischen Teil des Banats	7
<i>Драгољуб Драјољковић</i> , Јеретичке цркве „Dalmatiae” и „Sclavoniae”	27
<i>Antie Nivet</i> , La Republique de Raguse et l'Occident lointain au XV ^e siècle	39
<i>Динко Давидов</i> , Срби у Коморану у XVI и XVII веку	59
<i>Миодрај Симојановић</i> , Легендарни и поетско-историјски лик жене-ратника	89
<i>Dragoslav Antonijević</i> , A Contribution to the Study of Cults and Symbols of Balkan Cattle-Breeders	109
<i>Đurica Krstić</i> , Symbols in Customary Law	117
<i>Пејтар Милосављевић</i> , Руски <i>јуџешесџевеници</i> у Србији у првој половини XIX века	132
<i>Andrej Mitrović</i> , Die wirtschaftlich-politische Auffassung von Südosteuropa in der Weimarer Republik	149

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ RECENSIONS, CRITIQUES, COMPTE-RENDUS

<i>Motčilo D. Savić</i> , Ariton Vraciu, Limba Daco-Geţilor, Timişoara 1980	181
<i>Motčilo D. Savić</i> , G. Ivănescu, Istoria limbii Române, Iaşi 1980.	182
<i>Motčilo D. Savić</i> , Josif Constantin Drăgan, Noi Tracii, Milano 1980.	185
<i>Димитрије Ситефановић</i> , Проучавања върху Супрасълския сборник, Старо-български паметник от X век, Българска академия на науките, София 1980.	187
<i>Милан Ванку</i> , Неколико савремених румунских историографа о историји XX века	191
<i>Пејтар Милосављевић</i> , Основные проблемы Балканистики в СССР, Балканские исследования, вып. 5, Институт славяноведения и балканистики, Академия наук СССР, Москва 1979.	195
<i>Кламентиј Цамбазовски</i> Култура народова Балкана в новое время, Балканские исследования, вып. 6, Институт славяноведения и балканистики Академия наук СССР, Москва 1980.	197
<i>Миодрај Симојановић</i> , Драгутин Мишовић, Крајишничка епика, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 10, Београд 1980.	198
<i>Драгослав Анђелијевић</i> , "Αγγελος Ν.Λευτεράϊος, 'Ο δευτος κατά την γέννησιν και την τελευτην, 'Αθήνα 1979	199
<i>Ђурица Крсјић</i> , Милутин Р. Ђуричић, Чувари бесе, Посебна издања САНУ књ. DXX, Одељење друштвених наука, књ. 83, Београд 1979.	200
<i>Јованка Ђорђевић</i> , I. Θ. Κακριδῆ, Οι αρχαίοι Έλληνες στην νεοελληνική λαϊκή παράδοση, 'Αθήνα 1979	201
<i>Јован Ф. Трифуноски</i> , Реља Катих, Сточарство средњовековне Србије, Посебна издања САНУ, књ. DXIII, Београд 1978.	202

<i>Јован Ф. Трифуноски</i> , Душан Бандић, Табу у традиционалној култури Срба Београд 1980.	203
<i>Јован Ф. Трифуноски</i> , Јован Вукмановић, Конавли, антропогеографска и етнолошка испитивања, Посебна издања САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 85, Београд 1980.	203
<i>Đurica Krstić</i> , <i>Balkan Studies</i> , vol. 21/1, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1980.	204
<i>Dragoslav Antonijević</i> , <i>Zeitschrift für Balkanologie</i> , Jahrgang XVI, Institut für Balkanologie, Wiesbaden—Berlin 1980.	205
<i>Miodrag Stojanović</i> , <i>Revue des Etudes Sud-Est Européenes</i> , tome XVII/1—4 XVIII/1—4, Bucarest 1979—1980.	207
<i>Nikola F. Pavković</i> , <i>Etudes et documents Balkaniques</i> , 1—3, Paris 1979—1980.	209
<i>Aleksandar Palavestra</i> , <i>Godišnjak</i> , knj. XIX, Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 17, Sarajevo 1981.	212
<i>Марина Адамовић</i> , Зборник за ликовне уметности Матице српске, 1—16, Нови Сад 1965—80.	214
<i>Đorđe S. Kostić</i> , <i>Svetlana Slapšak</i> , <i>Revue International des Etudes Balkaniques</i> , Научни састанак слависта у Вукове дане 1979, књ. IX, Београд 1980.	218
<i>Ђорђе С. Косић</i> , Драгослав Перишић, Аугсбуршке „Опште новине“ и југословенска култура, Научни састанак слависта у Вукове дане, 1978, књ. VIII, св. 2, Београд 1980.	218
<i>Ђорђе С. Косић</i> , Јоанис Тарнанидис, Књижевни садржај првих грчких и српских новина браће Маркидес Пуљу (Беч 1971—1792), Научни састанак слависта у Вукове дане 1978, књ. VIII, св. 2, Београд 1980.	218
<i>Јован Ф. Трифуноски</i> , Јован Крунић, Нови Пазар — о урбаној структури и архитектури старе куће, Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 9, Београд 1979.	219
<i>Едина Амрејсовић</i> , Извештај о раду Центра за балканолошка испитивања у Сарајеву	219
<i>Đorđe S. Kostić</i> , <i>Aperçu du contenu de la Revue Internationale des Etudes Balkaniques</i> Посебна издања Балканолошког института САНУ	225
	237

Nikola TASIĆ

Institut für Balkanologie
Beograd

ENEOLITHISCHE KULTUREN OSTSERBIENS UND DEREN VERHÄLTNIS ZU DEN FUNDSTÄTTEN IN OLTENIEN, TRANS- SYLVANIEN UND IM RUMÄNISCHEN TEIL DES BANATS

Die zwischen den Südkarpaten, der Donau, der Morava, den Homolje-Gebirgen und den nordwestlichen Ausläufern des Balkans gelegene geographische Gegend bildet ein einheitliches kultur-geschichtliches Gebiet, in welchem, auf gleichen oder ähnlichen autochthonen Depotfunden gleiche oder ähnliche Kulturen entstanden. Die Donau war nicht, wie man gewöhnlich annahm, ein Hindernis für die Verwirklichung fester kultureller und wirtschaftlicher Kontakte der südkarpatischen und balkanischen Kulturen. Im Winter und in den ersten Frühlingsmonaten, als sich in der Schlucht vom Eisernen Tor die Eispropfen bildeten, war der Übergang von einem Ufer auf das andere ganz einfach. Sogar wenn es sich um die Kulturen mit viehzüchter-nomadischer Komponente in ihrer Ökonomie handelt, waren diese Beziehungen unbedingt notwendig.¹ Aus all diesen Gründen hat das heutige Gebiet des Südwestrumäniens und Nordostserbiens eine ausserordentliche Bedeutung für die Erforschung von Zusammenhängen und Verhältnissen zahlreicher Kulturen, die sich in ihm entwickelten. Dies gilt besonders für jene eneolithische Kulturen, deren Wirtschaft ähnlich war und welche, aus diesen oder jenen Gründen, aufeinander orientiert waren. Die Einheit der kultur-geschichtlichen Entwicklung bestand noch vor dem Mesolithikum und dem ältesten Neolithikum (Lepenski Vir, Vlasac, Padina, Cuina Turcului, Tincova u.a.). Ihre volle Bedeutung, aber, erhält sie erst mit dem Auftreten eneolithischer Kulturen, als der anfängliche Bergbau

¹ Der Verf. behandelte des Problem im Rahmen des Berichtes auf dem Wissenschaftlichen Symposium, *Die Schiffahrt auf der Donau*, das im Jahre 1978, die Historische Abteilung der Serbischen Akademie der Wissenschaften und Künste organisiert hat. Das Material ist im Druck.

und die primäre Kupfermetallurgie eine besondere Wichtigkeit in der Entwicklung der vorgeschichtlichen Wirtschaft bekommen. In dieser Entwicklung nehmen die Kulturen des frühen und des entwickelten Eneolithikums einen bedeutenden Platz ein, besonders die Bubanj-Salcuța- und Coțofeni-Kulturen, und der älteren von diesen ist es gelungen, in der Phase ihrer Vollentwicklung, eine grosse Anzahl lokaler Kulturerscheinungen im weiten Raum von den Karpaten und der Pannonischen Ebene im Norden, -über Ostserbien, das Nišava-Tal und Kosovo-, bis Pelagonien und Albanien im Süden zu integrieren.

Intensive archäologische Forschungen, welche, dank einem Projekt der Historischen Abteilung der Serbischen Akademie der Wissenschaften und Künste und der Zusammenarbeit mit dem Museum in Bor, besonders seit 1960 in Ostserbien gemacht wurden, haben gezeigt, dass dieses Gebiet dicht bevölkert war, zuerst mit den Trägern der Bubanj-Salcuța-Krivodol-Kultur und nachher von jenen der Coțofeni-Kostolac-Kultur. Diese Untersuchungen haben bewiesen, dass in der kultur-historischen Entwicklung hier die Einheit besteht, die sich nicht nur in der Ähnlichkeit des Stils, der Art der Verzierung auf der Keramik, den Formen von Gefässen u. ä. manifestiert, sondern, auch im fast identischen Prozess des Übergangs einer Kultur in die anderen. Die Stratigraphie einiger mehrschichtiger Siedlungen in Ostserbien und jener in Oltenien oder im rumänischen Banat zeigt, dass der Wechsel der Kulturen sich in einem weiten Raum gleichzeitig entfaltete. Im Gebiet Ostserbiens und des serbischen Donauraums wurden kleinere oder grössere Ausgrabungen auf 13 Fundstätten der Bubanj-Salcuța- und Coțofeni-Kostolac-Kultur gemacht, von welchen alle, mit Ausnahme von einem Grab bei Lepenski vir, einen spezifischen Typ von Siedlungen gehören, welche auf gebirgigen Terrains der Ausläufer von Homolje-Gebirgen, Miroč, Deli Jovan, auf den Erhöhungen und Hügeln oberhalb der Bäche und seltener in den Ebenen längs der Donau und des Timoks erbaut wurden.² Die Fundstätten in Rumänien sind den Siedlungen dieser Kulturen südlich von der Donau topographisch sehr ähnlich. Merklich ist die Tendenz deren Einwohner, sich von den Hauptverkehrswegen zurückzuziehen und zwar in solche Gebiete, die eine grössere Sicherheit bieten, auf hohe Kegel oder andere, schwerer zugängliche Erhöhungen. Neben diesen „offenen Siedlungen“ werden häufig auch Höhlen als Wohnobjekte benutzt. In Rumänien wurden mehrere Höhlen untersucht oder registriert, mit den Materialien der Bubanj-Salcuța, oder Coțofeni-Kultur (Höhlen bei Baia de Fier, Hotilor-Höhle bei Herculane, Romanești-Höhle und andere)³ und in unserem Land, neben der Zlotska-Höhle, wurden Oberflächenmaterialien der Coțofeni-Kostolac-Kultur auch in der Bogovinska-Höhle entdeckt und noch in einigen Höhlen von Homolje gibt es Indizien, dass sie bewohnt waren.

In Ostserbien unterscheidet man mehrere Regionalgruppen von Fundstätten der Bubanj-Salcuța bzw. der Coțofeni-Kostolac-Kultur. Die erste

² Fgl. N. Tasić, *Praistorija jugoslovenskih zemalja III, Eneolit*, Sarajevo 1979, 118 f.

³ P. Roman, *Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau—Karpaten-Raum* Dacia XVI, 1971, passim.

dieser Gruppen ist von den Fundstätten im unteren Lauf des Timoks (Smedovac, Kovilovo, Veljkovo, Prahovo), die zweite von jenen in der Umgebung von Bor (Zlotska - und Bogovinska-Höhle, Krivelj, Klokočevac) und endlich die dritte von den Fundstätten am rechten Ufer der Donau vom Eisernen Tor bis Kladovo (Donje Butorke, Manastir, Padina und Lepenski vir) gebildet. Eine kleinere Zahl dieser Fundstätten ist einschichtig, während sich auf den grösseren in den unteren Schichten die Bubanj-Salčuța und in den oberen Coțofeni oder vermischte Coțofeni und Kostolac-Materialien befinden. Zur Rekonstruktion von Beziehungen und Verhältnissen zwischen den Gebieten Ostserbiens und jenen in Oltenien und im rumänischen Banat sind die Untersuchungen auf folgenden Fundstätten von besonderer Bedeutung:

A. FUNDSTÄTTEN IM TIMOK—TAL

Das Museum in Negotin und das Archäologische Institut in Belgrad haben detaillierte Sondage-Rekognoszierung im unteren Lauf des Timoks unternommen und bei dieser Gelegenheit mehrere Fundstätten mit der Keramik der Bubanj - Salčuța - und Coțofeni-Kultur entdeckt. Kleinere Ausgrabungen wurden bei Smedovac, Kovilovo, Veljkovo und Prahovo gemacht, über deren Ergebnisse wir nur eine kurze Information geben werden, die für die Analyse der Beziehungen dieser Fundstätten zu ähnlichen im rumänischen Banat und in Oltenien von Bedeutung sind.

1. Grabar-Svračar bei Smedovac (T. II, Abb. 5, 7)

Die Grunddaten über die Untersuchungen auf dieser, sowie auf einigen anderen Fundstätten im Timok-Tal (Kovilovo, Veljkovo) sind im Bericht von V. Truhović-Lj. Vuković⁴ enthalten. Hier könnte man in der Kürze erwähnen, dass die Lokalität Grabar-Svračar, ihrer topographischen Lage nach, jener Gruppe von typischen Siedlungen gehört, welche, vor allem, für die Bubanj-Salčuța-Kultur charakteristisch sind. Dies sind die Siedlungen auf den zungenförmigen Erhöhungen oberhalb der Flüsse und Bäche, wie die übrigen in Ostserbien (Krivelj, Kovilovo). Eine besondere Charakteristik der Siedlung bei Smedovac ist eine Art von Trockenmauer, die sich auf einzig zugänglichen Seite des Hügels aus befindet. Diese Erscheinung wurde auch auf der Fundstätte Čoku lu Balaš bei Krivelj verzeichnet. Das Material in den älteren Schichten gehört zur Bubanj-Salčuța- und jenes in den jüngeren der Coțofeni-Kultur. Von den übrigen Eigenschaften dieser Fundstätte ist es wichtig zu erwähnen das häufige Vorkommen der Schnurkeramik und reiche Kupferfunde⁵. Neben einer kreuzförmigen Kupferaxt (Zufallsfund) stammen aus dieser Fundstätte noch eine Kupferangel, eine Nadel mit quadratischem Querschnitt und ein Kupferdraht.

⁴ V. Truhović—Lj. Vuković, *O hronološkom odnosu lokaliteta ranog bron zanog doba u Negotinskoj Krajini*, Starinar XVII, 1966, 97 ff.

⁵ *Ibid.*, 100, 102; T. VI und VIII.

2. *Četaće-Vrkanj bei Kovilovo* (T. I, Abb. 1–4)

Ähnlicher Lage wie die vorhergehende Fundstätte: eine Erhöhung oberhalb des Baches, walcher in den Timok mündet. Die an dieser Lokalität vorgenommenen Ausgrabungen haben gezeigt, dass es sich um eine äusserst reiche Fundstätte handelt, mit einer Kulturschicht, welche eine Stärke von 2,00 m erreicht und mit gut erhaltenen Hausgrundlagen⁶. Stratigraphische Beobachtungen zeigen, dass die unteren Schichten (Sonde A zwischen der XII und der VII Schicht) das Material der Bubanj-Salcuța-Kultur, die jüngeren die Keramik der Coțofeni-Kultur (um die V Schicht) enthalten, während sich, in dem aus Humus bestehendem Teil der Schicht und unmittelbar unterhalb derselben, das römisch-byzantinische Material befindet. Zur Erforschung der Beziehungen zu den Fundstätten nördlich vom der Donau sind die Funde aus dem untersten Teil der Kulturschicht am wichtigsten, besonders aus den Häusern, wo eine grössere Anzahl von fragmentierten und ganzen Gefässen entdeckt wurde (Abb.). Ihren typologischen Charakteristiken nach gehören sie der Krivodol-Phase des Bubanj-Salcuța-Komplexes. Eine von den Charakteristiken der Funde ist der Mangel an Merkmalen der jüngsten Phase dieser Kultur — Gefässe mit den Henkeln, welche in ein plattenförmiges Ende auslaufen (Salcuta IV-Typ).

3. *Kapu Đaluluju bei Veljkovo*

Diese Fundstätte gehört zur Gruppe der zweischichtigen Siedlungen im Flussgebiet des Timoks mit topographischen Merkmalen übriger Fundstätten dieser Region: ein kegelförmiger Hügel oberhalb des Timoks mit unzugänglichen Seiten, von welchen nur eine sich sanft mit dem Hinterland verbindet. Im Laufe der Untersuchungen im Jahre 1962 wurde eine Oberfläche von 348 qm mit fünf Sonden umfasst, welche eine einheitliche stratigraphische Situation aufwies⁷. In den unteren Schichten wurde das Material der Bubanj-Salcuța- und in den höheren die Keramik der Coțofeni-Kultur gefunden. Die Autoren erwähnen auch die Gumelnița-Funde — graffitierte und bemalte Keramik, welche auch zu der ältesten Schicht dieser Fundstätte gehören dürfte. Eine der wichtigen Charakteristiken der Fundstätte ist das ziemlich häufige Vorkommen der Schnurkeramik, deren Stelle in der Stratigraphie mit Sicherheit nicht bestimmt werden konnte. Man hat den Eindruck, dass sie eher der Schicht mit dem Coțofeni-Material, als dem ältesten Horizont der Siedlung gehörte.

4. *Smiljkova glavica in Štubik*

Im Nationalmuseum in Negotin befinden sich die aus dieser Fundstätte stammenden Materialien, welche bei der Rekognoszierung des Terrains angesammelt oder von den Einheimischen ins Museum gebracht wurden. Die Ausgrabungen wurden nicht ausgeführt, so dass die Stratigraphie un-

⁶ *Ibid.*, 98; T. I und II.

⁷ *Ibid.*, 99.

bekannt bleib. Unter den Funden ist die Coțofeni-Keramik vorherrschend, obwohl ein kleinerer Teil die Charakteristiken des Ornamentalstils von Kostolac aufweist. Am zahlreichsten sind die Keramikgefäße, mit eingeschnittenen Linien und Linsenapplikationen verziert, was eines der Grundmerkmale der Frühphase der Coțofeni-Kultur ist.

5. *Ideće in Prahovo*

Kleinere Untersuchungen, die im Jahre 1962 auf dieser Fundstätte ausgeführt wurden, ergaben gemischte Materialien und zwar hauptsächlich die Fragmente atypischer Keramik. Nach den typologischen Charakteristiken auf den Gefäßen gehört eine gewisse Anzahl von Fragmenten der Bubanj-Salčuța-Kultur.

B. FUNDSTÄTTENGRUPPE IM GEBIET VON BOR

Die weitere Umgebung von Bor bildet eine, in archäologischer Hinsicht ziemlich gut untersuchte Gegend. Durch systematische Rekognoszierungen wurden die Daten über mehrere eneolithische Fundstätten angesammelt, von welchen die Zlotska-Höhle, Čoku lu Balaš bei Krivelj, Pjatra Kosta bei Crnajka und Kulmja Skjopoluj (Strmac) bei Klokočevac systematisch erforscht wurden.⁸ Die zwei erstgenannten Fundstätten sind mehrschichtig, mit den Materialien der Bubanj-Salčuța- und Coțofeni-Kultur (und die Zlotska-Höhle auch mit den Funden aus der Eisenzeit), während die Fundstätten bei Klokočevac und Crnajka einschichtig sind und der Coțofeni-Kostolac-Kultur angehören. Hier muss auf einen ziemlich unüblichen Terminus „Coțofeni-Kostolac-Kultur“ hingewiesen werden, welcher im Text gebraucht wird. Wie, aber, die Analyse der Materialien zeigen wird, befindet sich auf diesen Fundstätten, im Rahmen des gleichen Kultur - Wohn - und Zeithorizontes, das Material sowohl einer als auch der anderen Kultur.

1. *Zlotska — (oder Lazareva) Höhle bei Zlot* (T. II, Abb. 4; T III Abb. 3)

Gehört unter die am besten und am vollkommensten untersuchten vorgeschichtlichen Fundstätten in diesem Teil Serbiens. Die Ausgrabungen, welche in den Jahren 1963, 1964, 1968 und 1969 ausgeführt wurden, umfassten die grosse Oberfläche der Fundstätte, welche nach den Nivellierungsarbeiten für die Umgestaltung der Höhle in ein touristisches Objekt wenigstens zum Teil erhalten wurde.⁹ Die Schichten in der Vorderhalle und bei die Eingang selbst in dieselbe sind ziemlich beschädigt (bis zum Niveau des eneolithischen Siedlungshorizontes), während sie im inneren Teil etwas

⁸ Die Untersuchungen in Ostserbien wurden ausgeführt im Rahmen eines Projektes der Historischen Abteilung des SAWK und in Zusammenarbeit mit dem Museum in Bor, wo sich die ausgegrabene Materialien befinden. Vgl. N. Tasić, *Bor i okolina*, Bor 1973, S. 11 ssq. (Bor und seine Umgebung in der Vorgeschichte).

⁹ N. Tasić, *Zlotska pećina — arheološko nalazište*, Bor 1968, 1 ff.; Derselbe, *Arheološki pregled* 6, 1964, 19 f.

besser erhalten sind, deswegen, aber, auch bedeutend bescheidener in den Funden der materiellen Kultur. Ohne Rücksicht, aber, auf diese Umstände, hat die Zlotska-Höhle ein gutes stratigraphisches Bild der Entwicklung vorgeschichtlicher Kulturen und ein äusserst reiches und verschiedenartiges Material geboten (T. III, 3). In untersten Horizonten des Schicht findet man die Reste der Bubanj-Salčuța-Kultur, oberhalb deiser Schicht formiert sich die Siedlung mit der Kostolac - und Coțofeni-Keramik und endlich die jüngsten Schichten, die einer sehr reichen Fundstätte der älteren Eisenzeit. gehören. Für unsere Betrachtungen der Beziehungen Ostserbiens zu den südkarpatischen Kulturen in der eneolithischen Periode, von grosser Bedeutung sind die Funde aus den älteren Schichten in der Zlotska — Höhle, besonders die Siedlung der Bubanj-Salčuța-Kultur, welche ausserordentlich reich sowohl an Keramik als auch und Kupfergegenständen: Nadeln, Ahlen, Kupferdraht, Äxte, Meissel u.ä. ist.¹⁰ Die Reichhaltigkeit dieser letzten Kategorie von Funden beweist, dass die Höhle, mit Rücksicht auf die Tatsache, dass in ihrer Umgebung Kupfererze in Fülle vorkommen, eines von bedeutenden Produktionszentren war.

7. Čoku lu Balaš bei Krivelj (T. I, Abb. 5 : T. II, Abb. 1—3,6)

Im Verlauf zweijähriger Ausgrabungen auf dieser Fundstätte (1971 und 1972) wurde die grosse Oberfläche dieses verhältnismässig kleinen Plateaux auf dem erhöhten kegelförmigen Hügel oberhalb des Krivelj-Baches untersucht.¹¹ Die Bergabhänge sind ziemlich steil und unzugänglich, ausser einem, welcher sich über einen sanften Sattel mit dem Hinterland verbindet. Auf diesem einzig zugänglichen Abhang des Plateaus wurde bei den Ausgrabungen eine Schutzmauer aus grösseren Stücken des Bruchsteins (ohne Bindemittel) festgestellt. Die Stärke der Kulturschicht ist ziemlich bescheiden — bis 1,00 m — hingegen, aber, ist sie reich an Materialien, häufig ganzen Gefässen. Stratigraphisch und typologisch unterscheidet man zwei Siedlungs- und Kulturhorizonte, von welchen der ältere der Bubanj-Salčuța-Kultur und der jüngere der Coțofeni- mit den Elementen der Kostolac-Kultur gehört. Die Schicht der Bubanj-Salčuța-Kultur ist reicher an Funden und ihr gehören auch einige Grundlagen von Häusern, Feuerstätten und übrige Reste der Siedlungen. Die jüngere Siedlung, so würde man sagen, war von kürzerer Dauer und hatte einen zeitweiligen Charakter.

In der allgemeinen stilistischen Analyse des Materials aus den Fundstätten der Bubanj-Salčuța-Kultur Ostserbiens, hat die Siedlung bei Krivelj gewisse spezifische Eigenschaften. Dies ist vor allem die Tatsache, dass, obwohl sie dem weiteren Komplex der Bubanj-Salčuța-Kultur gehört, in ihr keine Spuren einiger charakteristischer Elemente der materiellen Kultur, wie z.B. die Henkel mit dem plattenförmigen Ende oder „graffitierte“, Keramik, entdeckt wurden. Auf der anderen Seite wurden auf dieser Fundstätte mehrere fragmentierte und ganze Terrakotten gefunden, welche stilistisch dem Salčuța-Gumelnița-Stil gehören. Diese Erscheinungen können von

¹⁰ *Praistorija jugoslovenskih zemalja III*, 105 ff., T. XIII, XIV, 4—7.

¹¹ N. Tasić, *Bor i okolina u praistoriji*, 14 f.

Bedeutung für die Periodisierung der Bubanj-Salcuța-Kultur im Gebiet Ostserbiens und, weiter, auch auf den südlich von der Donau gelegenen Fundstätten sein.

8. *Kulma Škjo puluj bei Klokočevac* (T. III, Abb. 1, 2, 4, 5 : IV)

Gehört zur Gruppe einschichtiger Siedlungen im weiteren Gebiet von Bor, wo im Laufe des Jahres 1970 die Ausgrabungen ausgeführt wurden. Ihrer Lage, topographischen Charakteristiken und der Bauart von Häusern nach, stellt sie eine ausserordentliche Erscheinung im Eneolithikum Ostserbiens dar. Die Siedlung steht auf einem sehr steilen Abhang (Neigung sogar bis 45°), unter dem fast senkrechten Felsen Strmac, welcher natürlichen Schutz der Siedlung bildet.¹⁸ Auf diesem steilen Abhang wurden kleinere Häuser errichtet und zwar auf diese Weise, dass ihre Hinterseite in den Abhang eingeschnitten wurde, während sich die Vorderseite auf der Niveaufläche befand, welche von den Terrassen gebildet wurde. Die Ausgrabungen waren nicht solchen Umfangs, dass man das Aussehen dieser eigenartigen Siedlung in ihrer Gänze rekonstruiert werden konnte (dies war auch durch den Umstand erschwert, dass die Siedlung zum grössten Teil unter dem Wald war), man kann aber annehmen, dass die Terrassen sich auf dem ganzen natürlichen Amphitheater bildeten und dass es 4 bis 6 Terrassen gab, welche eine oberhalb der anderen gereiht waren.

Die Kulturschicht auf dieser Fundstätte ist durch starke Denudation ziemlich beschädigt und hat sich nur näher dem Hinterteil der Eingrabung der Terrassen erhalten. Auf diesen Stellen blieben auch die Grundlagen von Häusern erhalten, hauptsächlich kleinere Oberflächen des Fussbodens. Das in diesen Zonen entdeckte Material zeigt, dass es sich um eine sehr intensive Mischung von zwei verschiedenen Stilen: westlichen — Kostolac und östlichen — Coțofeni handelt. Der Kontakt und die Mischung von Stilen sind in der Siedlung in solchem Ausmass vorhanden, dass an ein und denselben Gefässen sehr häufig die Elemente des einen und des anderen Stils vorkommen: auf den Coțofeni-Formen erscheint das charakteristische Kostolacer Furchenstich-Ornament oder auf den Kostolacer Schüsseln findet man eingeschnittene Linien in der Kombination mit „Linsenapplikationen“. Auf keiner anderen Fundstätte dieses Kulturkreises ist die Symbiose zweier Stile in solchem Mass ausgedrückt, wie in Klokočevac.

9. *Pjatra Kosta bei Crnaja*

Östlich von Klokočevac, neben der Strasse Majdanpek — Bor, auf einem kegelförmigen Hügel und auf seinem Abhang befindet sich noch eine kleine Siedlung der „Kostolac-Coțofeni-Kultur“. Kleinere Ausgrabungen, die auf dieser Fundstätte im Jahre 1970 ausgeführt wurden, gaben die kulturelle Determination des keramischen Materials, nicht aber auch sein präzises stratigraphisches Bild. Die Schicht ist, wenigstens an den Stellen wo die Ausgrabungen vorgenommen wurden, in grossen Mass abgewaschen, so

¹⁸ *Ibid.*, 22; *Praistorija jugoslovenskih zemalja III*, 119

dass nur auf einer Stelle, in einer kleinen Senkung, eine kleine Grundfläche des Hauses mit der Keramik in intakter Lage ausgegraben wurde. Auch auf dieser Fundstätte kommt die charakteristische Mischung der Kostolacer und Coşofeni-Keramik vor, mit der Anmerkung, dass hier, zum Unterschied von Klokočevac, die Kostolacer Keramik prozentual zahlreicher ist.

C. FUNDSTÄTTEN IM GEBIET DES EISERNEN TORS

Im Laufe der umfänglichen Arbeiten auf dem Schutz und der systematischen Untersuchung des Gebiets des Akkumulation-Sees Djerdap, entdeckte man einige Fundstätten mit der Bubanj-Salčuța-Kostolac- und Coşofeni-Keramik. Die Erscheinung besonders dieser zwei letztgenannten Keramikarten ist für die territoriale Abgrenzung der Kostolacer und Coşofeni-Kultur von grosser Bedeutung. Charakteristisch ist es, dass die reine Coşofeni-Keramik am westlichsten auf der Fundstätte Donje Butorke vorkommt, während die reine Kostolac-Keramik am östlichsten auf der Nekropole bei Padina zu finden ist. Die Zone des Eisernen Tors stellt auf diese Weise jenes Gebiet dar, bis zu welchem die westliche Kultur von Kostolac und die östliche Kultur von Coşofeni in reiner stilistischer Form gegen Osten bzw. gegen Westen vorgedrungen haben.

10. *Lepenski vir* (eneolithisches Grab)

Gelegentlich der im Jahre 1967 gemachten Untersuchungen fand man auf dieser mesolithischen und frühneolithischen Fundstätte ein äusserst reichhaltiges Grab der Bubanj-Salčuța-Kultur. Es enthielt 4 Gefässe, typisch für die entwickelte Phase dieser Kultur. Nach den zur Verfügung stehenden Daten ist das Grab bei Lepenski vir der einzige Fund dieser Art südlich von der Donau, welcher der Bubanj-Salčuța-Kultur gehört.¹⁸ Neben der spezifischen Art des Bestattens (der Verstorbene ist mit dem Gesicht zur Erde, mit leicht gebogenen Beinen, ins Grab gelegt), bilden die Charakteristik des Grabes besonders zwei Gefässe: ein Becher mit zwei Henkeln, typisch für die Siedlungen der Bubanj-Salčuța-Kultur Ostserbiens und eine Schüssel von ausgesprochen grossen Dimensionen, die auf der Innenseite mit einem spiraloïden Motiv in der „Graffiti-Technik“ verziert war, wodurch dieser Fund mehr an den Komplex der Gumelnița-Kultur, las an die Fundstätten des Krivodol-Salčuța-Typs gebunden ist.

11–12. *Padina und Manastir bei Gospodin vir*

In der Schlucht von Djerdap befinden sich nebeneinander zwei zweischichtige Siedlungen: Padina — mit vertikaler und horizontaler Stratigraphie — mit den Resten von Siedlungen und Nekropolen aus dem Epi-

¹⁸ Z. Letică, *Grob Salčuța kulture sa Lepenskog vira*, *Starinar XXI*, 1970, 123, T. I, II

paleolithikum, älteren Neolithikum, Späteneolithikum und der Eisenzeit und Manastir, Fundstätte auf welcher neben der eneolithischen, auch die Keramik der Kupfer- und Eisenzeit zu finden ist. Beide Fundstätten wurden im Rahmen der umfangreichen Schutzarbeiten erforscht, welche im Gebiet des Akkumulation-Sees von Đerdap ausgeführt wurden.

Auf der Fundstätte Padina im Sektor III, gelegentlich der Ausgrabungen der epipaleolithischen und frühneolithischen Siedlung, fand man 5 Gräber (?) der Kostolac-Kultur.¹⁴ Es sind die Gräber eingäscherter Töten, von welchen nur in einem Gefäß kalzinierte Knochen erhalten sind, während in übrigen Gräbern die Schüsseln mit dem nach unten gebogenen Rand keine karbonisierte Knochen enthalten. Auf Grund typologischer Charakteristiken der Gefäße, gehören die Gräber der entwickelten Phase der Kostolac-Kultur. Ausser den Gräbern wurde in der Schnicht auch die zur Kostolac- und Coțofeni-Kultur (Sektor I und II) gehörende Keramik beobachtet, was keine Überraschung darstellt, mit Rücksicht auf die Häufigkeit des gemeinsamen Vorkommens dieser zwei Kulturen auf den übrigen Fundstätten in Ostserbien und Rumänien.¹⁵

Eine ähnliche Situation charakterisiert auch die zweite Fundstätte bei Gospodin vir (Manastir), auf welcher, neben der typischen Kostolac-Keramik, auch die in Coțofeni-Stil verzierten Fragmente¹⁶, zu finden sind.

13. Donje Butorke bei Kladovo

Im Laufe von kleineren, im Jahre 1964 ausgeführten Ausgrabungen, wurde in den unteren Schichten dieser Fundstätte die neolithische Starčevo-Cris-Keramik und in den oberen die Coțofeni-Keramik entdeckt.¹⁷ Eine kleine Zahl der veröffentlichten Funde zeigen, dass auf dieser Fundstätte die Keramik der älteren Coțofeni-Kultur vertreten ist, beziehungsweise jene Phase, die von den, mit eingeschnittenen Linien und „Linsen“-Applikationen verzierten Gefäßen charakterisiert wird und es fehlt die unter dem Einfluss des Kostolac-Stils gemachte Keramik. Auf diese Weise würde die ältere Schicht in Donje Butorke die früheste Erscheinung des Coțofeni-Keramik südlich von der Donau kennzeichnen und als solche einen bestimmten Platz in der Gestaltung der Relativchronologie eneolithischer Siedlungen in Gebiet Ostserbiens und des Eisernen Tors einnehmen.

Neben den genannten, zum Teil auch erforschten Fundstätten eneolithischer Kulturen in Ostserbien (im unteren Lauf des Timoks, in der Umgebung von Bor und im Gebiet des Eisernen Tors), gibt es auch Daten, zufällige Funde und andere Indizien über das Vorhandensein auch anderer Fundstätten dieser Kulturen, welche wir in diesem Augenblick beiseite gelassen haben (Funde aus der Umgebung von Golubinja, Majdanpek,

¹⁴ B. Jovanović, *Obredi sahranjivanja u kostolačkoj grupi*, Godišnjak XIII, Sarajevo 1976, 131; Derselbe, *Starinar XXI*, 1971, 11 ff., Abb. 7, T. VII

¹⁵ P. Roman, *Cultura Coțofeni*, Bucuresti 1976, 43 ff.

¹⁶ B. Brukner, *Arheološki pregled 11*, 1969, 136

¹⁷ D. Srejović, *Arheološki pregled 6*, 1964, 51 ff.

Bogovinska—Höhle, Tilva roš u.a.). Für die Baziierungen und die Erforschung der Verhältnisse dieser Gegenden zu den Erscheinungen in den südkarpatischen Gebieten genügen auch diese, sicher bestimmte und durch Ausgrabungen verifizierte Funde.

*

Eneolithische Fundstätten südlich von der Donau in Serbien weisen gewisse gemeinsame Eigenschichten auf, welche für die Kenntnis der eneolithischen Kulturen dieser Gebiete von Bedeutung sind. Dies bezieht sich, vor allem, auf ihre enge kulturelle und stilistische Verbundenheit mit den Fundstätten im rumänischen Donaauraum und in den südkarpatischen Gebieten. Zweitens, oberhalb der Siedlungen mit den Materialien der älteren Bubanj—Salcuța—Kultur bildet sich die jüngere Siedlung, die zur Coțofeni— oder Kostolac—Coțofeni—Kultur gehört. Drittens werden die Siedlungen hauptsächlich auf den erhöhten Lagen errichtet, oberhalb der Flüsse und Bäche und manchmal haben sie auch Spuren nachträglicher Befestigung, oder richtiger, die Sicherstellung des Zugangs der Siedlung durch die Bildung der Trockenmauer (z. B. Krivelj). Viertens sind die Fundstätten, besonders jene die dem Salcuța—Bubanj—Horizont gehören, durch reiche Kupferfunde (Zlatska—Höhle, Smedovac u.a.) charakterisiert, und das ist auch verständlich mit Rücksicht auf den Reichtum des Gebiets an Kupfererz und an Spuren dessen Ausbeutung im Eneolithikum dieser Gegenden (Rudna glava).

Der südliche Arm, oder richtiger das südliche Gebiet des Bubanj—Salcuța—Komplexes ist gut erforscht: bekannt sind die Charakteristiken der Funde, Typen der Fundstätten und etwas weniger sogar die Bestattungsart. Der Durchbruch der Salcuța—Kultur gegen Westen ist weniger durch Funde dokumentiert, er wurde, aber, mit Sicherheit festgestellt auf mehreren Fundstätten in Banat, Srem und sogar im serbischen Donaauraum.¹⁸ Dieser Durchbruch hat, wie dies bereits in der Literatur hervorgehoben wurde, eine besondere Bedeutung für die Gestaltung relativ-chronologischer Verhältnisse zu den zeitgenössischen Kulturen, in erster Linie zu den Bodrogeresztur— und Hunyadi—Vajnska—Kulturen. Es ist charakteristisch, dass sämtliche Funde im Westen der jüngsten Phase der Salcuța—Kultur gehören, jener Phase, die aus dem rumänischen Banat und Oltenien verdrängt wurde in der Phase des Durchdringens der Cernavoda III—Kultur gegen die südlichen Teile der Pannonischen Ebene.¹⁹ Die meisten Funde stammen aus Baranda (Trnovača greda), wo archäologische Untersuchungen kleineren Umfangs ausgeführt wurden. Es handelt sich hauptsächlich um keramische Materialien: charakteristische bandförmige Henkel in plattenförmige Erweiterungen auslaufen (Schneibenhenkel). Etwas kleinere Zahl

¹⁸ B. Brukner, *Funde der Salcuța — Gruppe in der Wojwodina*, Istraživanja 5, Novi Sad 1976, 27 ff.

¹⁹ B. Brukner im *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974, 55—60; G. Lazarovicu, *Über das Früheneolithikum im Banat*, Istraživanja 5, Novi Sad 1976, 82 ff.

von Funden, vorwiegend zufällig, stammen aus Prigrevica bei Zemun, Rospi Ćuprija und übrigen Lokalitäten.²⁰

Der Durchbruch der Salcuța IV—Kultur, Endphase in der Evolution Bubanj—Salcuța—Krivodol Komplexes, gegen Westen und Nord westen, hatte das Zerbrechen des einheitlichen Tiszapolgar—Bodrogkeresztur—Kerns und die Schaffung der Lokalerscheinungen von kurzer Dauer (Hunyadi—Vajnska) zur Folge, welche rasch verschwinden mit der Bildung der Boleláz—Cernavoda III—Kultur, deren Durchbruch von Dobruđa gegen Westen auf den Fundstätten von Oltenien und Banat nicht beendet wurde. Sehr schnell besetzen die Träger des neuen Stils die Fundstätten in den Zentralteilen der Pannonischen Ebene, bilden den neuen Stil, welcher als Grundlage der etwas späteren Badenkultur dienen wird. Mit der letztgenannten rundet sich der Prozess der Verbreitung neuer Kulturen vom Osten gegen Westen ab, gebunden oder richtiger bedingt durch ausgedehnte Verdrückung der Indoeuropäischen Bevölkerung von den Steppen Südrusslands zu den südlichen und nördlichen Abhängen des Karpatenmassivs.²¹

*

Die Entwicklung der Salcuța—Kultur in Rumänien und der Bubanj—Salcuța—Kultur südlich von der Donau, besonders im Gebiet des serbischen Donaulandes und Ostserbiens, ging ungefähr der gleichen Wege, mit der Anmerkung, dass ihr Anfang südlich von der Donau etwas späteren Datums war. Auf diese Weise wird die chronologische Priorität den Fundstätten in der Urheimat dieser Kultur (Oltenien) gegeben. Dieser Schluss könnte, aber, nur bedingungsweise angenommen werden. Die bessere Erforschtheit der Salcuța—Kultur in Rumänien die von D. Berciu gegebene Periodisierung, können nur augenblickliche Ergebnisse der Erforschung dieses Kulturkomplexes sein.²² Gewisse Einwendungen könnten der Teilung der Salcuța—Kultur in vier Phasen und fünf Unterphasen gemacht werden, die Berciu auf Grund der Stratigraphie der Schicht auf der eponymen Fundstätte dieser Kultur vorgeschlagen hatte. Vor allem scheint es, auf Grund der veröffentlichten Materialien aus Salcuța (Piscul Cornisorului), dass solche Zerstückelung der Periodisierung der Kultur keinen festen Anhalt in der Typologie keramischer Funde hat, die als Ausgangspunkt für solche Teilung benutzt wurden. Gleiche Formen, gleiche Ornamentierungsart kommen sowohl in den frühen als auch in den späten Phasen dieser Kultur vor.

Mehr Angaben für die Unterscheidung der Phasen im Rahmen der Salcuța—Kultur finden wir in der Publikation P. Romans und in den Arbeiten in der Hotilor—Höhle bei Herculane, sowie auf Grund von neueren

²⁰ D. Garašanin, *Iz praistorije Zemuna*, Muzeji 4, Beograd 1949, 78 ff., Abb. 1; J. Todorović, *Praistorijska nekropola na Rospi Ćupriji*, Godišnjak Muzeja grada Beograda III, 1956, 27 ff.

²¹ *Praistorija jugoslovenskih zemalja III*, 381, 437 ff.; N. Tasić, *Černavoda III i Boleraz nalazi u jugoslovenskom Podunavlju*, Balcanica VI, 1975, 9 ff.

²² D. Berciu, *Contribuții la probleme neoliticului în România în lumina noilor cercetări* Bucurest 1961, 161 ff.

Untersuchungen in Ostserbien.²³ Aus dem veröffentlichten Material aus diesem Gebiet wird beobachtet, dass auf einzelnen Fundstätten sowohl die gemalte als auch die „graffitierte“ Keramik vertreten ist, während sie auf den übrigen vollkommen fehlt. Diese Eigenschaft scheint im ersten Augenblick eher eine regionale Erscheinung zu sein, obwohl die Funde aus Ostserbien, und sogar die Fundstätten aus Olteinen die Möglichkeit zulassen, dass sie auch eine bestimmte chronologische Bedeutung hat. Auf den Fundstätten in der Umgebung von Bor und im Timok—Tal ist die gemalte und „graffitierte“ Keramik etwas häufiger zu finden in der Zlotska—Höhle und bedeutend seltener in Smedovac und Veljkovo. Auf der anderen Seite fehlt auf der Fundstätte bei Krivelj vollkommen die gemalte oder „graffitierte“ Keramik. Diese Siedlung ist etwa 15 km von der Zlotska—Höhle entfernt und es ist desto merkwürdiger, dass eine der Grundcharakteristiken der Bubanj—Salcuța—Kultur überhaupt nicht vertreten ist. Der Unterschied zwischen der Keramik dieser beiden Fundstätten derselben Kultur manifestiert sich auch in anderen Einzelheiten: in der Höhle ist sie von besserer Qualität, besserer Faktur, poliert, während jene aus Krivelj gröber und seltener ornamentiert ist. Die Keramik aus Krivelj ist dem Material aus ähnlich, einer Fundstätte auf welcher die gemalte Keramik auch eine Ausnahme bildet. Die Analyse des Materials aus den rumänischen Fundstätten weist die gleichen Eigenartigkeiten auf. So ist, zum Beispiel, die Keramik aus der Lokalität Ostrvul Corbului typologisch den Funden aus Kovilovo und Krivelj näher, während die Funde aus Baile Herculane den Funden aus der Zlotska—Höhle entsprachen.²⁴ Die gemalte und „graffitierte“ Keramik bilden nur eines der Elemente in der Periodisation der Salcuța—Bubanj—Kultur. Das zweite wäre die Erscheinung der sog. Salcuța—Henkel, bzw. einer spezifischen Form des Henkels, welche unmittelbar vor dem Ende dieser Kultur erscheint und ist durch eine Erweiterung am unteren Teil gekennzeichnet, auf der Stelle wo sich der Henkel mit dem Boden des Gefäßes verknüpft. Die übliche Benennung ist „Scheibenhinkel“ — Henkel mit plattenförmigem Ende. Auf den Fundstätten südlich von der Donau in Serbien sind diese Henkel aus der Zlotska—Höhle bekannt und zwar nur in einem Fall, wo sich auf einer Schüssel der aus zwei Teilen bestehende Henkel dieses Typs befindet.²⁵ Gegen Norden und Nordwesten sind sie bedeutend zahlreicher, so dass sie einen kultruellen und chronologischen Horizont bilden, welcher sich weiter an die Hunyadi—Vajska—Gruppe bindet.²⁶ Dieser Fundstättengruppe in Rumänien gehören hauptsächlich die zu nördlichen Gebieten—Transsylvanien und Nordbanat—gravitierende Siedlungen, und gewissermassen auch die Fundstätten um Pančevo und Zemun (Baranda, Prigrevica). Der Kontakt und das Vermischen der Salcuța—Kultur mit anderen Kulturen (Bodrogeresztur) und ihre allmähliche Transformation in die Hunyadi—Vajska—Gruppe wird merklich im Vorkommen der für die Bodrogeresztur Keramik (Romanesti, Merești, Pecica—Santul

²³ P. Roman, *Dacia XVI*, 1971, 47 ff.

²⁴ *Ibid.*, 40 ff., Abb. 7—8, Abb. 24

²⁵ N. Tasić, *Arheološki pregled* 6, 1964, 19, T. IV, 3

²⁶ B. Brukner, *Die Nekropole in Vajska*, *Archeologia Iugoslavica* XI, 1970, 1 ff.

Mare) charakteristischen Ornamentik und in der Erscheinung von Formen, die für die Nekropolen des Vajska—Typs kennzeichnend sind²⁷. Die Ausbreitung der Salcuța IV—Kultur gegen das Bodrogekeresztúr—Gebiet wird als Ursache der Bildung eines neuen, als Hunyadi—Vajska bezeichneten Stils betrachtet.²⁸

Der Zustand der Erforschung der Fundstätten der Bubanj—Salcuța—Kultur in der Richtung ihres südlichen Durchbruchs ist etwas besser besonders nach den Untersuchungen, die vor allem in Kosovo und nachher auch im Gebiet Pelagoniens vorgenommen wurden. Die Entwicklung der Bubanj—Salcuța—Kultur in südlichen Teilen des Kulturkomplexes (Kosovo, Talkessel von Skopje, Pelagonien) fällt aus dem Rahmen dieser Arbeit. Um aber die allgemeine Entwicklung dieser Kultur im Gebiet Ostserbiens, Olteniens und rumänischen Teils des Banats zu verstehen, ist es notwendig auf noch einige neue Daten über die materielle Kultur dieser Fundstätten hinzuweisen. Mehrjährige Untersuchungen auf der Lokalität Bubanj sind ziemlich gut bekannt in der Literatur, obwohl es keine vollständigere Monographie gibt, welche mehr archäologische Materialien enthalten würde²⁹. Für unser Interesse ist es wichtig, dass die Lokalität Bubanj, in der Schnicht I a identisches Material mit den Funden aus der Zlotoska—Höhle enthält; besonders häufig kommt die gemalte und „graffitierte“ Keramik vor und aus diesem Grunde wird diese Fundstätte zu der Gruppe jener Fundstätten des Bubanj—Salcuța—Komplexes gerechnet, deren Charakteristik diese Keramik ist. Ähnlich verhält es sich auch mit den Fundstätten in Kosovo, Hisar und Gadimlje, besonders mit dem zweiten, auf welchem die bemalte und „graffitierte“ Keramik in grosser Anzahl vertreten ist³⁰. Sie kommt, wie neuere Untersuchungen beweisen, häufiger auf Fundstätten südlich von der Donau vor, was, wahrscheinlich mit stärkeren Einflüssen aus dem Gebiet der Gumelnița—Kultur in Zusammenhang gebracht werden kann. Wenn man in weiteren geographischen und kulturellen Rahmen Beobachtungen macht, sondert sich im mittleren Äneolithikum ein Horizont — der sog ostbalkanischen graffitierten Keramik — aus, welchem auf einer Seite die Fundstätten der Gumelnița—Kultur in Thrazien, im Unteren Donauland und im Sofia—Feld, und auf der anderen die Fundstätten in den Tälern des Timoks, der Nišava und neue Fundstätten in Kosovo gehören.

Die Übersicht des Materials in Ostserbien bietet die Möglichkeit, im Rahmen der Bubanj—Salcuța—Kultur zwei Phasen zu unterscheiden: eine, in welcher die gemalte und „graffitierte“ Keramik ziemlich häufig vorkommt und die zweite in welcher sie vollkommen fehlt und an deren Stelle die

²⁷ P. Roman, *Dacia* XI, 1971, Abb. 33, Abb. 37, 9; T. XII—XV

²⁸ I. Bogнар—Kutzian, *The Relationship between the Bodrogekeresztúr and the Baden Culture*, Symposium, Bratislava 1973, 46; P. Patay, *Probleme der Beziehung der Bodrogekeresztúr und der Badener Kultur*, Symposium, Bratislava 1973, 362; N. Kalitz, *Einige Probleme der Mittleren und Späten Kupferzeit in Ungarn*, Istraživanja 5, Novi Sad 1976, 67 ff. (Hunyadihalom—Salcuța IV—Bodrogekeresztúr II)

²⁹ A. Oršić—Slavetić, *Bubanj, eine prähistorische Ausiedlung bei Niš*, Mitteilungen der prähist. Kommission, Wien 1940, 1—42; M. Grašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Beograd 1973, 164, T. 28—36

³⁰ J. Todorović, *Die Grabung Hisar und ihre Verhältnisse zum Eneolithikum und der frühen Bronzezeit*, *Archeologia Jugoslavica* IV, 1964, 25 ff., T. I—II

Keramik grober Arbeit des Krivelj—Kovilovo—Typs erscheint. Die Grundform der ersten Gruppe sind die Schüsseln mit dem nach Innen gebogenen, oft verdickten Rand, dessen Oberfläche durch das Bemalen oder Graffitiern verziert ist.³¹ In der zweiten Gruppe sind am zahlreichsten die Formen von zweihenkligen Bechern, weiter tiefe Töpfe mit plastischen Bändern und Amphoren mit zylindrischem Hals³². In der Periodisation der Bubanj—Salcuța—Kultur in Ostserbien würden wir als ältere jene Phase aussondern, die durch das Vorkommen der gemalten und „graffitierten“ Keramik gekennzeichnet ist, während die jüngere Phase dieser Kultur würde das Auslassen der Tradition des Bemalens der Gefäße, die Erscheinung der groben Keramik und in den Gebieten nördlich von der Donau das Vorkommen von Gefäßen mit den in plattenförmiger Erweiterung im unteren Teil auslaufenden Henkeln bedeuten. Es ist schwer präzise chronologische Verhältnisse zwischen den Erscheinungen im südwestlichen Rumänien und jenen, welche die Entwicklung dieses Komplexes südlich von der Donau charakterisieren, zu bestimmen. Der Durchbruch neuer Kulturen, und sogar neuer Stämme aus dem unteren Donaauraum gegen Westen unterbrach die Entwicklung des Salcuța—Stils. Südlich von der Donau konnte er noch gewisse Zeit seine Evolution fortsetzen, welche bedeutend später unterbrochen werden wird durch das Vordringen des Coțofeni- und nachher auch des Kostolac—Stils.

*

Der zweite Teil des Eneolithikums und sein Ende im Gebiet Ostserbiens, Olteniens und des rumänischen Banats ist von der Entwicklung der Coțofeni-Kultur, bzw. ihrer, aus der Integrierung mit dem Kostolac—Stil entstandenen Variante erfüllt. Nach dem Forschungsergebnissen rumänischer Archäologen, an erster Stelle P. Romans, erscheint die Coțofeni—Kultur im rumänischen Donauland und im Gebiet der Südkarpaten nach der Celei-Gruppe (eine noch ungenügend erforschte stilistische Erscheinung) und nach dem Durchbruch und dem Aufhalten von kurzer Dauer der Träger der Cernavoda III—Kultur in diesen Gegenden.³³ Wenn man die Stratiographie der südlich von der Donau gelegenen Fundstätten beobachtet und typologische Charakteristiken des Materials im Auge behält, ging diese Entwicklung eines etwa andersartigen Weges, Auf meisten Fundstätten (Kovilovo, Krivelj, Zlotska—Höhle u.a.) erscheint die Coțofeni—Keramik in der oberhalb der Bubanj—Salcuța — Siedlung liegenden Schicht. Die Funde der Celei-Gruppe und sogar auch der Durchbruch der Cernavoda III—Kultur wurden auf diesen Fundstätten nicht aufgezeichnet. Offensichtlich wurden die Gegenden Ostserbiens von der mächtigen Welle indoeuropäischer Bevölkerung in keinem bedeutenden Ausmass ergriffen.

P. Roman führte die Teilung der Coțofeni—Kultur in Rumänien dadurch aus, dass er eine Frühphase aussonderte, in welcher nur die Keramik

³¹ M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, Bd. II, T. 29, 32

³² V. Trbuhović,—Lj. Vuković, *op. cit.*

³³ P. Roman, *Cultura Coțofeni*, 101 ff.

mit Einschneidungen vorkam, eine zweite, Mittelphase, in welcher neben der älteren, auch die in der Furchenstich-Technik verzierte Keramik und die dritte, jüngste, welche bis zur frühen Bronzezeit reicht und welche ausschliesslich die Verzierung in der Furchenstich-Technik und das Erscheinen der Holzschnitt-Technik der Ornamentierung charakterisiert.³⁴ Die Analyse der materiellen Kultur auf den Coțofeni un Coțofeni—Kostolac Fundstätten, südlich von der Donau, zeigt, dass es sich in diesen Gegenden zwei Gruppen von Fundstätten (zwei Entwicklungsphasen) unterscheiden: die erste, in welcher sich ausschliesslich die Coțofeni—Keramik befindet, und zwar die mit den eingeschnittenen Linien und linsenförmigen Applikationen, verzierten Gefässe und die zweite, in welcher es zu einer intensiven Mischung des Kostolac- und des Coțofeni—Stils kam. Der ersten Fundstättengruppe gehört die Lokalität Gornje Butorke und die oberen Schichten auf den Fundstätten im Timok—Tal (Smedovac). Dieser Phase würde in Rumänien das Material von den Fundstätten Locusteni, Gornea, Brateiu—Nisiparie, die unteren Horizonte der Fundstätte Ripa Rosie usw. entsprechen.³⁵ Die jüngere chronologische Phase der Coțofeni—Kultur ist durch das häufigere Erscheinen der Furchenstichkeramik gekennzeichnet, die auf den Fundstätten parallel mit der älteren, mit eingeschnittenen Linien ornamentierten Keramik vorkommt. Relativ-chronologische Position eneolithischer Fundstätten in Ostserbien könnte auf diese Weise bestimmt werden, dass zur Zeit der Celei- und Cernavoda III—Kulturen eine Spätphase der Bubanj—Salcuța—Kultur ihr Leben fortsetzte; nach ihr wird der Horizont der frühen Coțofeni—Kultur (Donje Butorke, jüngere Schichten auf den Fundstätten im Timok—Tal) gebildet, welcher den Horizonten Coțofeni I a-c und II a der von P. Roman für diese Kultur vorgeschlagenen Teilung entsprechen würde. Mächtige Einflüsse, aus dem Gebiet der Kostolac—Kultur kommend, werden seit Mitte der Coțofeni—Kultur spürbar und sie manifestieren sich durch das Material der Fundstätten bei Klokočevac, der Zlotska—Höhle, Krivelj, während das Ende des Eneolithikums in diesem Gebiet von der Erscheinung von Fundstätten welche gekennzeichnet ist ausschliesslich Kostolac—Keramik enthalten oder Fundstätten auf welchen diese vorherrschende Erscheinung darstellt (Nekropole bei Padina, Pjatra Kosta bei Crnajka).

Graphische Darstellung der Verhältnisse eneolithischer Kulturen Ostserbiens zu den Erscheinungen in Olteinen und im Banat würde sich etwa solchergestalt präsentieren. (Vgl. die Tabellen an der s. 22.)

Chronologisches Verhältnis der Coțofeni—Kultur zu den Kulturen, die ihr auf dem Gebiet Olteniens, Ostserbiens und des rumänischen Teils von Banat vorangingen, ist gut bekannt, dank vor allem der Stratigraphie auf der Fundstätte bei Herculane. Es bleibt noch ihr Verhältnis zur Baden—Kultur, ihrem Nachbarn im Westen zu bestimmen, deren Entwicklung für zahlreiche andere Kulturen des Späteneolithikums der Karpaten—Do-

³⁴ *Ibid.*, 98 ff.

³⁵ *Ibid.*, Pl 54—57; A. Aldea, Asezarea Coțofeni de la Ripa Rosie—Sebes, *Apulum VII/1*, 1968, 91, Fig. 9

³⁶ P. Roman—I. Némethi, *Cultura Baden in Romania*, Bucuresti 1978, 11 ff., Pl. 1

		Ä NEOLITHIKUM		
		FRÜH	MITTEL	SPÄT
	WOIWODINA	Vinča II ↓ ?	Tiszapolgar Bodrogkeresztur I Hunjadi-Vajska II Cernavoda III - Boleraz	Baden I II III Kostolac I II Vučedol
	OST - SERBIEN	?	Bubanj-Salcuța I (Zlot I, Bubanj Ia) Bubanj-Salcuța II (Krivelj) ↓ ?	Coțofeni (Donje Butorke) Coțofeni - Kostolac (Klokočevac, Zlot II) Kostolac (Padina, Crnajka)
	OLTENIEN	Salcuța I-III Salcuța IV Herculana II III CELEI Cernavoda III Coțofeni I (Leliceni) Coțofeni II (Locusteni) Coțofeni III (Cîlnic)		
I II III	ÄNEOLITHIKUM			
	ÜBERGANGS PERIOD			

nauland—Balakn—Zone von Bedeutung ist. Das Kartieren der Baden-Fundstätten in östlichen Gebieten dieses geräumigen Komplexes, zeigt, dass diese Kultur die Ostgrenze des Flussgebiets der Tisa nur selten überschreitet und dass sie mehr an die Flachland—Gebiete der Pannonischen Ebene gebunden ist. Im Gebiet Westrumäniens wurden ungefähr 30 Fundstätten der Baden-Kultur evidentierte und zwar nur in jener schmalen Flachlandzone, unmittelbar am südwestlichen Rand der Karpaten entlang.⁸⁶ Den stilistischen Charakteristiken der materiellen Kultur nach handelt es sich hier hauptsächlich um frühe und klassische Baden-Kultur, bzw. jene welche der frühen Coțofeni—Kultur vorangeht oder mit ihr nur teilweise gleichzeitig ist. Auf der anderen Seite bewohnen die Träger der Coțofeni—Kultur nur gebirgige Gebiete in Transsylvanien und Marumureș und gegen Süden auf die Donau herunterziehen und in Nordwest—Bulgarien, bzw. in gebirgige Gebiete Ostserbiens übergehen. Die Affinität der Träger der Baden-Kultur wurde offensichtlich auf die Flachlandgebiete orientiert, und jene der Träger der Coțofeni—Kultur auf die gebirgigen Zonen der Südkarpaten. Vom geographischen Standpunkt aus beobachtet, soll die Grenze zwischen zwei Kulturen irgendwo im jenem Gebiet gesucht werden, wo die Karpatengebirge in die fruchtbare Pannonische Ebene übergehen. In chronologischer Hinsicht ist das Verhältnis dieser zwei Kulturen zueinander ziemlich gut bestimmt; die Baden-Kultur erscheint im Karpatischen Becken früher als die Coțofeni—Kultur in Oltenien, Transsylvanien und Ostserbien und lebt eine Zeit parallel mit ihr. Relativ-chronologische, von P. Roman festgesetzte Verhältnisse, können im grossen und ganzen angenommen werden: Coțofeni I a-c = Baden (Phasen Fonyöd und Viss).⁸⁷ Eine gewisse Ergänzung würde sich auf den Beginn selbst der Baden-Kultur beziehen, welcher, wie oben hervorgehoben wurde, der Erscheinung der Coțofeni—Kultur im Osten voranging.

Am Ende dieser Arbeit stellt sich auch die Frage der Erscheinung der Schnurkeramik auf den Fundstätten Ostserbiens und weiter gegen Süden bis Pelagonien und Thessalien.⁸⁸ Diese spezifische Erscheinung wird gewöhnlich mit Steppeneinflüsse und durch die indoeruropäische Völkerwanderung verursachten ethnischen Veränderungen, in Zusammenhang gebracht. Auf den Fundstätten Ostserbiens ist sie nicht sehr häufig, aber ihre Anwesenheit auf meisten Fundstätten mit der Coțofeni- und Kostolac—Keramik ist charakteristisch. Nur in Smedovac wurde eine grössere Zahl von Fragmenten aufgefunden, wie man, aber, aus ihrer Rekonstruktion sehen kann, gehören sie einem Gefäss, auf welchem die Symbiose des Coțofeni—Stils (Linsenapplikationen) mit den fremden „Stepen“-Elementen verwirklicht wurde.⁸⁹ In der Zlotska—Höhle wurden auch einige, in dieser Technik ornamentierte Fragmente gefunden. Da es sich um mehrschichtige Fundstätten handelt, soll hervorgehoben werden, dass diese Keramik nur in jüngeren Schichten vorkommt, bzw. in den Horizonten, die der Coțofeni- und Kostolac—Kultur angehören. Diese Erscheinung würde auch mit dem

⁸⁷ *Ibid.*, 53 f.

⁸⁸ P. Roman, *Schnurverzierte Keramik SO — Europas*, Jahresschrift Halle 58, 1974, 157 ff.; E. Hanschmann — V. Milošević, *Argissa Magula III*, 231 ff.

⁸⁹ V. Trubuhović—Lj. Vuković, *op. cit.*

Durchbruch der Cernavoda III—Kultur koinzidieren, welcher mit grossen ethnischen Verrückungen in Zusammenhang gebracht wird, die das Gebiet von den südrussischen Steppen bis zur Pannonischen Ebene umfassten⁴⁰. Die mächtige „indoeuropäische Welle“ ergriff zuerst das untere Donauland und verursachte bei dieser Gelegenheit den Wechsel der Kulturen, indem sie alte konservative Kulturen des Bubanj—Salcuța—, Tiszapogar— —Bodkeresztur—Typs, die jüngere Vinča—Kultur usw. mit neuen Kulturen steppen-nomadischen Charakters, abwechselte wie dies Cernavoda III—Boleraz im ersten Augenblick und später auch Baden, Coțofeni und andere waren.

ЕНЕОЛИТСКЕ КУЛТУРЕ ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ И ЊИХОВ ОДНОС ПРЕМА НАЛАЗИШТИМА У ОЛТЕНИЈИ, ТРАНСИЛВАНИЈИ И БАНАТУ

Резиме

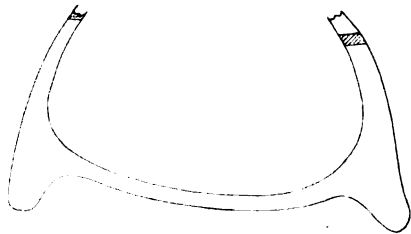
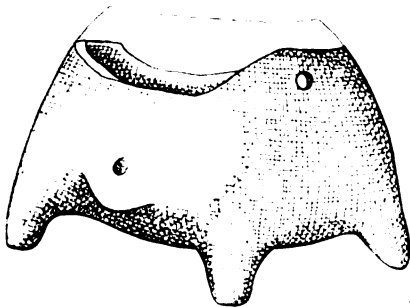
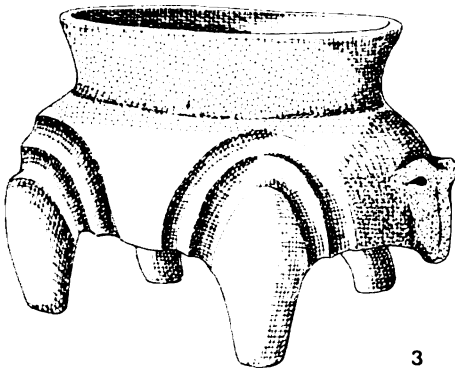
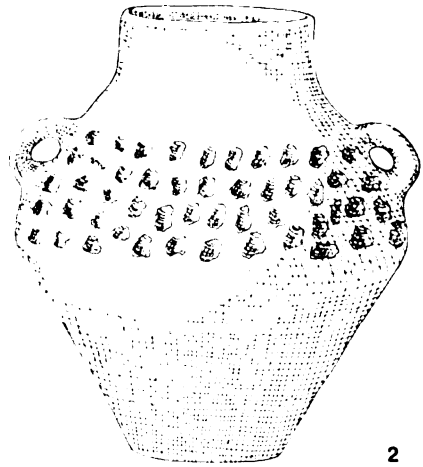
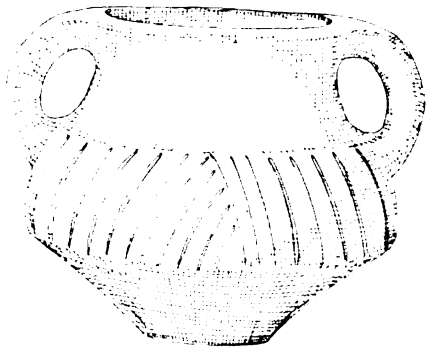
У чланку се обрађују резултати истраживања на неолитским налазиштима у источној Србији и њихов однос према савременим налазиштима северно од Дунава, посебно у Олтенији, румунском делу Баната и Трансилванији. Од 1960. године почињу интензивнија ископавања на територији Бора, у долини Тимока и Бердапског језера. У току ових радова откривен је већи број неолитских налазишта која, према типолошким карактеристикама материјалне културе, припадају Бубањ—Salcuța и Костолац— —Coțofeni култури. Географски се издвајају три групе налазишта: једна, у долини Тимока, којој припадају Грабар—Сврачар код Смедовца, Тетаће—Вркањ код Ковилова, Капу Дјалулуј код Вељкова, Идеће у Прахову, а овој групи гравитира и налазиште Смиљкова главица у Штубику; другу групу чине налазишта на широј територији Бора: Злотска пећина, Чоку лу Балаш код Кривеља, Пјатру Коста код Црнајке, Кулмја Шкјопулуј код Клокочевца и још нека друга на којима нису вршена ископавања; трећу групу чине налазишта на подручју Бердапа, од Кладова на истоку до Голуца на западу: Доње Буторке код Кладова, Падина и Манстир код Госпођиног вира и Гроб—Salcuța културе на Лепенском виру.

За већину налазишта карактеристично је да се у вертикалној стратиграфији, као старији појављује материјал Бубањ—Salcuța, а као млађи Coțofeni или Костолац— —Coțofeni налази. Стратиграфија и понављање редоследи култура у континуитету указују, за разлику од Олтеније, да између ових култура нема временског прекида, оног који северно од Дунава обележава појава Чернавода III или Celei групе.

Анализа материјала на налазиштима у источној Србији и његово упоређивање са појавама у Румунији, посебно у Олтенији, Трансилванији и румунском делу Баната показује да је реч о јединственом културном комплексу: Бубањ—Salcuța и Coțofeni фази и Coțofeni, односно Костолац—Coțofeni у млађем периоду. У географском смислу Бубањ—Salcuța комплекс је већи и он је на југу, у стилски јединственом облику, продирао до долине Нишаве а у нешто измењеном стилу до Косова и Пелагоније. Coțofeni култура не продира знатно према југу. Она се углавном задржава у широј зони поред Дунава с тим да би њена јужна граница могао да буде лева притока Тимока — Црни Тимок (или Црна река) који се код Зајечара улива у Тимок. Разлог сужавања територије Coțofeni културе треба тражити у продору костолачког стила са запада и југозапада према подручју источне Србије. Симбиоза два стила посебно је изражена на керамици са налазишта Кулмја Шкјопулуј код Клокочевца, где се на

⁴⁰ N. Tasić, *Balkanica VI*, 1975, 20.

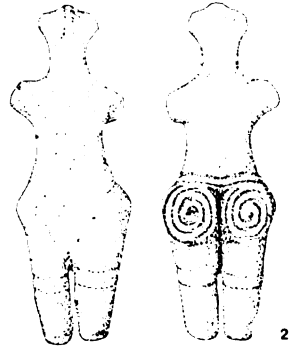
посудама Coțofeni типа налази костолачки Furchenstich орнамент, или на костолачким облицима орнамент изведен у Coțofeni маниру (Linsen апликације, урезане линије и сл.). На основу овога односа и стратиграфије неких румунских налазишта (Locuteni, Rîpa Rosie и др.) могућно је у источној Србији и југозападној Румунији издвојити две хронолошке фазе Coțofeni културе: старији са посудама украшаваним сочивастим апликацијама, урезаним линијама и пластичним тракама, и млађу, у којој се поред ових техника појављује и Furchenstich орнамент. У источној Србији старијој фази припадало би налазиште код Доњих Буторака, а у млађој — налазиште код Клоковца, Црнајке, Злотске пећине и др.

T. I — Bubanj—Salcuța Funde aus Kovilovo (Abb. 1—4) und Krivelj (Abb. 5)

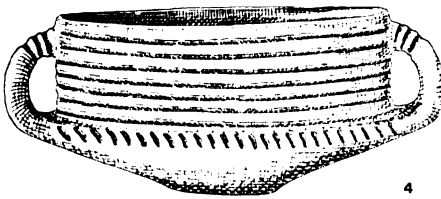
1

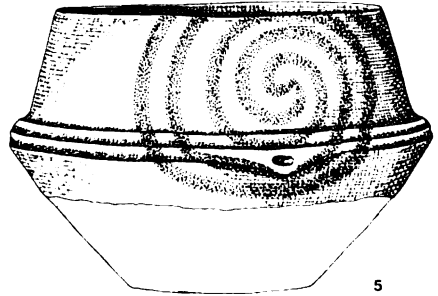
2

3

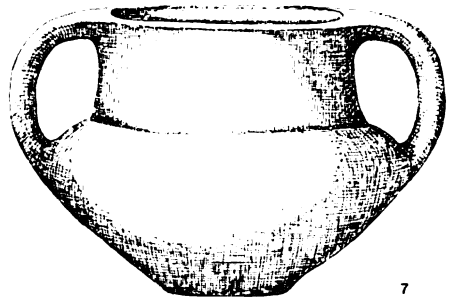
4

5

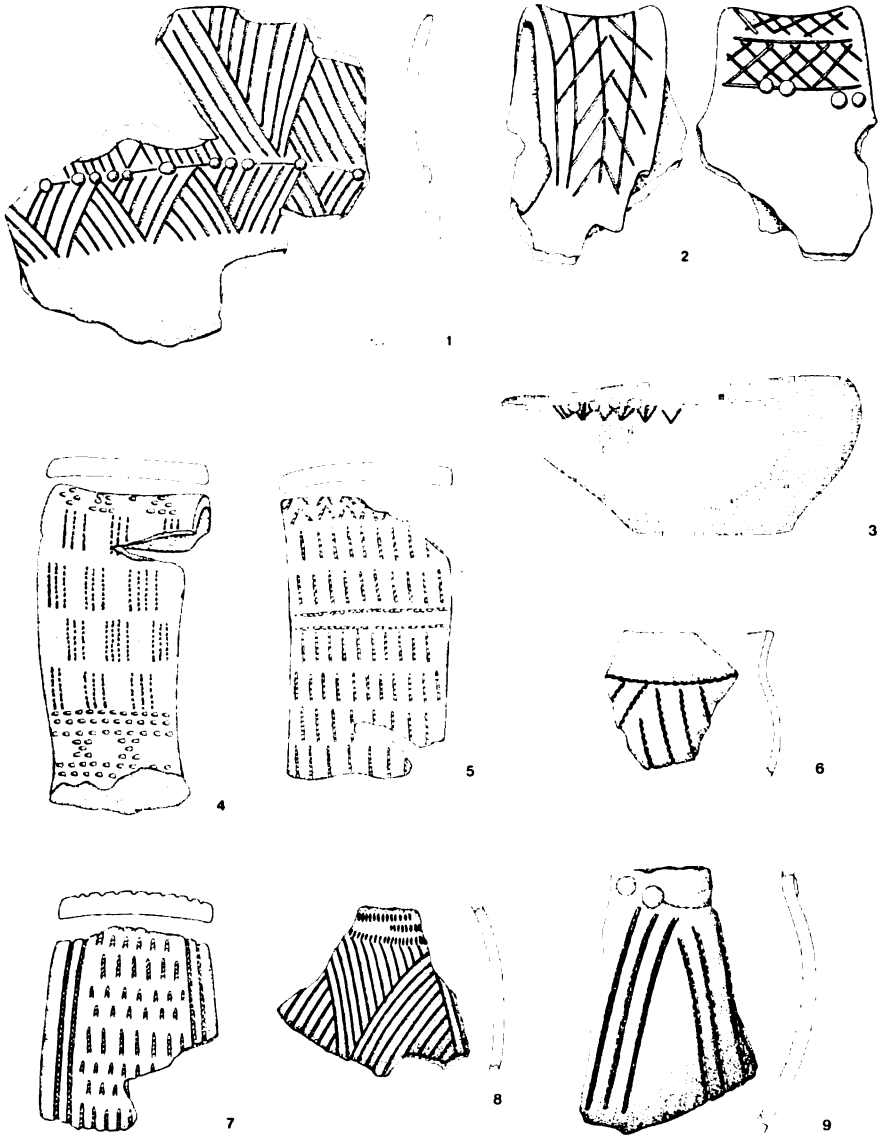

6

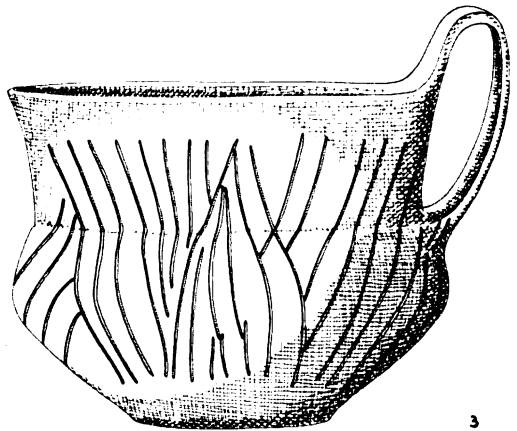
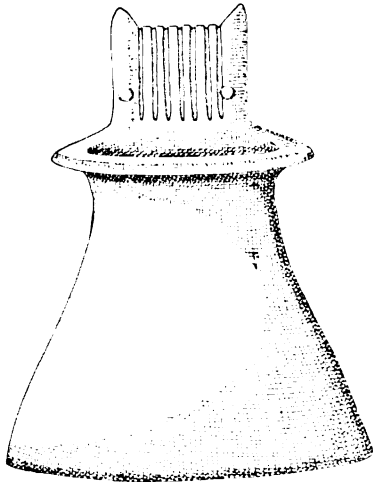
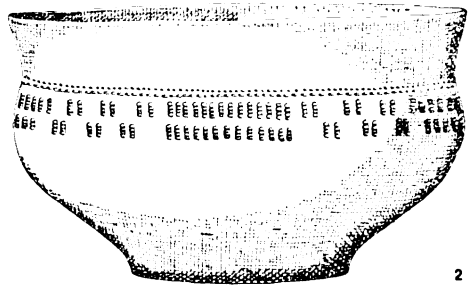
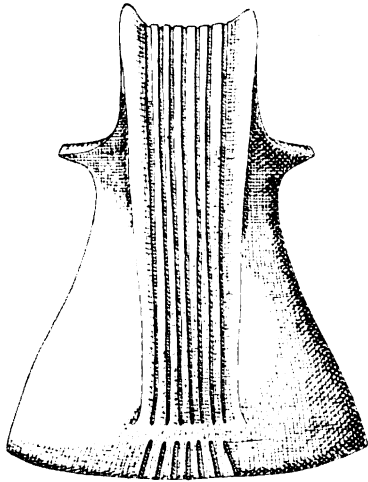

7

T. II — Bubanj—Salcuța Funde aus Krivelj (Abb. 1—3, 6) und S.medovac (Abb. 5, 7).

T. III — Coşofeni und Coşofeni—Kostolac Funde aus Klokočevac (Abb. 1, 2, 4, 5), Kriveli (Abb. 6—9) und Zlot (Abb. 3).

T. IV — Coşofeni und Kostolac Funde aus Klokočevac.

Драгољуб ДРАГОЈЛОВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ЈЕРЕТИЧКЕ ЦРКВЕ „DALMATIAE” И „SCLAVONIAE”

Богомилство се у западним областима Балканског полуострва први пут помиње у познатој notiцији јеретичког сабора из 1167. године, где се међу источним јеретичким црквама наводи и „ecclesia Dalmatiae”, коју истраживачи убицирају у Далмацији или њеном ширем залеђу и идентификују или супротстављају „ecclesiae Sclavoniae”, познатој у изворној грађи тек од средине XIII века.¹

Ова два изворна податка, које раздваја период од скоро сто година, повезују бројне вести у латинској полемичкој књижевности о јеретичима „de Sclavonia” или јеретичима званом „Sclavi”, чију су дуалистичку оријентацију, познату под називом „ordo de Sclavoniae”, следиле и неке катарске цркве у Италији. Тако, на пример, Аноним из Ломбардије у својој расправи *De heresi catharorum in Lombardia*, написаној првих година XIII века, пише да је „in Sclavoniam” око 1175. године путовао Калојан, оснивач јеретичке цркве Бањолићана, а око 1200. године Никола, оснивач јеретичке цркве у Виџенци.²

¹ A. Dondaine, *Les actes du concile Albigeois de Saint-Félix de Caraman*, Studi et testi 125, 326. Ове две јеретичке цркве разликују Ch. Schmidt, *Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois*, Paris 1849. том. I, 15, 57, 108; J. Guiraud, *Histoire de l'Inquisition au moyen âge I*, Paris 1933, 199—200 и S. Runciman, *Le manichéisme médiéval*, Paris 1972, 92, а идентификују али различито убицирају D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, 73; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 354; M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha 1974, 221 и F. Šanjek, *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare XIIe—XVe siècles*, Paris 1976, 43—44.

² De heres. cath. 308. О јеретичким епископима Калојану и Николи cf. A. Dondaine, *La Hiérarchie cathare en Italie*, AFP. 20, 1950, 296—7.

Слични се подаци о јеретици „de Sclavonia” налазе и у расправама Салве Бурча и Монете Кремонског.³ Тек средином XIII века Рајнерије Сакони, у свом попису катарских цркава, наводи и „ecclesiam sclavoniae”, стављајући је на чело дуалистичких цркава Истока, мада наглашава да све катарске цркве, источне и западне, потичу од две најстарије — „ecclesiae Bulgariae” и „ecclesiae Drugunthiae”.⁴ Цркву „Sclavoniae” помињу, даље, доминиканац Свипертус у расправици *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus*, убицирајући је у Босни и Далмацији, а затим Анселмо Александријски у расправи *Tractatus de haereticis*, територијално је ограничавајући на „земљу која се зове Босна”.⁵

Очигледно је да се у свим овим изворима говори о оном огранку богомилске јереси који се из источних области Балканског полуострва, преко Дукље и Рашке, проширио на запад у Босну и Захумље, Далмацију и Хрватску, да би у првој половини XIII века своју организационо раздробљену и рудиментарну црквену организацију прилагодио одређеним приликама, политичким и верским, остала једина црквена организација у средњовековној Босни.⁶

Историја јереси у овим словенским областима, са Босном као средиштем, може се пратити тек од краја XII века, када је започео организован прогон јеретика, најприје у Рашкој, за време Стефана Немање, а затим и у далматинским католичким бискупијама које су територијално обухватале скоро све оне области познате у латинској изворној грађи под општим именом „Sclavonia”.⁷ Иницијатива за прогон јеретика у далматинским бискупијама потекла је од папске курије убрзо после III латеранског концила, када је у Верони, на иницијативу папе Луција III и уз сагласност римско-немачког цара Фридриха II Барбаросе, установљена инквизиција 1184. године. Овом одлуком, познатом под називом *Ad abolendum*, инквизиција је поверена надлежним бискупима или њиховим легатима који су имали право да јеретике прогоне и њихову имовину конфискују.⁸

Већ следеће године је локални синод далматинских бискупа, под председништвом сплитског надбискупа Петра, осудио „све јеретичке секте и њихове саучеснике који устају против пресвете римске цркве и

³ Moneta, 233, ed. Th. A. Ricchinius i Salv. Burc. у издању I. Döllinger, *Beiträge zur Sectengeschichte des Mittelalters II*, München 1890, 61.

⁴ У издању D. Kniewalda, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU 270, 1949, 216, она долази после јеретичких цркава у Француској, а пре осталих јеретичких цркава на Истоку.

⁵ J. Šidak, *Studije o „Crkvi bosankoj” i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 205; Ansel. Alex. Tract. de haer., 308.

⁶ Латински извори јасно повлаче разлику између „ordo Sclavoniae” у значењу идејне оријентације овог јеретичког огранка, cf. De her. cath. 310, од „ecclesiae Sclavoniae” која већ има целовиту црквену и хијерархиску организацију са епископом или дедом на челу.

⁷ J. Šidak, *op. cit.* 190.

⁸ Одлуке III латеранског концила са осудама катара и патарена објавио је Манси, XXII, 231-2. и S. Runciman, *Le manichéisme médiéval*, 112-115. Потпуно је неосновано мишљење F. Šanјeka, *Le chrétiens bosniaques*, 37, да сабор у Сплиту није дошао под утицајем одлука III латеранског концила.

њеног учења.”⁹ Одлуке сплитског сабора је 11. XII 1186. године потврдио папа Урбан, посебно захтевајући од надбискупа Петра да на територији своје дијецезе не дозволи основање „conventicula” или „братстава”, која су у то доба представљала основне организационе форме катара у италијанским градовима.¹⁰

Јерес је, међутим, узимала све више маха и у другим приморским надбискупијама. То потврђује једна одлука бана Андрије, „дукса читаве Далмације, Хрватске и Хума”, којом је 6. V 1198. године вратио задарским доминиканцима њихов некадашњи посед Суховар, преотет од „лажних хришћана”, задарских племића Малденара и Тољена Качића.¹¹ Није, стога, без основе податак Томе Архиђакона да су угледни и богати грађани Задра радо у град јеретике примали и штитили. Он чак и пад Задра у руке крсташа и Млечића 1202. године објашњава укаљаношћу његових грађана јеретичком zarazом и немарношћу према прописима католичке цркве.¹²

Толерантан став тадашњих власти, црквених и световних, према јеретичима у Задру веома лепо илуструје поменута пресуда бана Андрије, у којој се као сведоци заједно појављују познати јеретик Матеј Зоробабел и задарски надбискуп Никола, који је 1201. године анатемисан и уклоњен са надбискупске столице као „јеретик и отпадник”.¹³

Енергичнији прогон јеретика у Далмацији започео је тек сплитски надбискуп Бернард из Перуђе, по доласку у Сплит 1200. године. То потврђује писмо папе Иноћентија III, упућено угарском краљу Емерику 11. X 1200. године, у којему се оптужује босански бан да даје уточиште и заштиту „не малом броју патарена које је сплитски надбискуп Бернард прогнао из Сплита и Трогира.”¹⁴ И Тома Архиђакон, говорећи о Бернардовом прогону јеретика детаљно, описује судбину браће Матеја и Аристодија из Задра, који су више пута одлазили у Босну и у Сплиту јавно ширити јеретичке заблуде. Надбискуп Бернард их је прогнао и имовину конфисковао, а затим прихватио њихово јавно покајање.¹⁵

Годину дана пре доласка надбискупа Бернарда у Сплит јавио је папи Иноћентију III, 22. II 1199. године, Немањин син Вукан, „краљ Далма-

⁹ T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus II*, Zagreb 1905, 192. Cf. G. Novak, *Povijest Splita I*, Zagreb 1957, 363—364.

¹⁰ T. Smičiklas, *CD II*, 202—203. Cf. Moneta, 278 и I. Döllinger, *op. cit.* II, 279.

¹¹ T. Smičiklas, *CD II*, 296. Cf. и S. Antoljak, „Heretici” u srednjovjekovnom Zadru i njegovoj okolini, Radovi centra JAZU u Zadru 21, Zadar 1974, 10—11.

¹² Thomas Archidiaconus, *Historia Salomiana*, MSHSM XXVI, Scriptorum III, Zagreb 1894, 83. Cf. Vj. Klaić, *Povijest Hrvata I*, Zagreb 1899, 190.

¹³ T. Smičiklas, *CD II*, 307. Cf. S. Antoljak, *op. cit.* 9 и Thomas Archidiaconus, 79—80.

¹⁴ T. Smičiklas, *CD II*, 350—353. О времену доласка надбискупа Бернарда у Сплит cf. D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora*, 120. Cf. и G. Novak, *Povijest Splita*, 363.

¹⁵ Thomas Archidiaconus, 80. A. Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*, Zagreb 1948, 30, сматра Аристодија оснивачем, а D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, 147—148, обновио је цркву босанске.

ције и Дукље” да „јерес не малена буја у земљи краља Угарске, то јест у Босни” и да је „сам бан Кулин, са својом супругом и сестром, удовицом покојног Мирослава Хумског, и са многим својим сродницима заведен, више од десет хиљада хришћана у исту јерес завео”.¹⁶ Папа је, привремено заузет борбом са јеретикима у Италији, тек 11.Х 1200. године упутио писмо угарском краљу Емерику, обавештавајући да га је бан Кулин „не малом броју патарена, које је сплитски надбискуп Бернард прогнао из Сплита и Трогира, пружио не само сигурно склониште већ и потпору, излажући своју земљу и себе самога њиховој опачини, јер их сматра за католике и још више од католика, називајући их посебно крстјанима”. Папа позива, даље, краља Емерика да заповеди Кулину бану да јеретике из земље прогна и њихову имовину заплени, а ако то не уради, да га смени и из државе прогна, изражавајући бојазан да би „ова болест”, ако јој се „у почетку на пут не стане”, могла да „упропасти суседне земље и да пређе у угарско краљевство”.¹⁷

У другом писму, упућеном 21.ХИ 1202. године сплитском надбискупу Бернарду, папа га обавештава да у земљи бана Кулина има много јеретика катара и да се „споменути Кулин”, на позив краља Емерика, да „те људе” из земље прогна и њихову имовину заплени, извинио да их није сматрао јеретикима већ католицима и да је неколико „од поменутих људи”, заједно са дубровачким надбискупом Бернардом и архиђаконом Марином, послао у Рим, молећи папу да у његову земљу пошаље „прикладног човека” који би све ове опгужбе испитао.¹⁸

За папиног легата одређен је Иван де Казамери, који је преко Сплита дошао у Босну и, почетком априла 1203. године, на Билином пољу, уз присуство бана Кулина и дубровачког архиђакона Марина, прихватио изјаву представника осумњичених „крстјана” да ће се убудуће у свему држати учења римске цркве. Крајем истог месеца два представника босанских „крстјана” дали су свечану изјаву пред угарским краљем Емериком, калочким надбискупом и печујским бискупом, а Кулинов син, уз казну од хиљаду марака, обавезао се да ће постигнути договор бити поштован.¹⁹

Текст билинопољске изјаве састоји се из три тематске целине. У првој се прваци (*prigoes*) крстјана, као изабрани представници свих монашких братстава, јавно обавезују да ће се придржавати „наредби и заповести римске цркве” као „главе црквеног јединства”, јавно се одричући „шизме” због које су били „посебно озлоглашени”. У другој се прваци крстјана одричу разних јеретичких учења, а у трећој је обавезују да убудуће у своје заједнице неће примати „манихеје и друге јеретике”, да ће носити одећу „која ће бити затворена, небојена и до чланака” и

¹⁶ PL. 214, 726. Cf. A. Theiner, *VMSM* I, 6.

¹⁷ T. Smičiklas, *CD* II, 351. Cf. F. Rački, *Bogomili i patarени*, Beograd 1931, 387—8.

¹⁸ T. Smičiklas, *CD* III, 14—15.

¹⁹ T. Smičiklas, *CD* III, 24—25, 36.

да ће „кад умре магистар”, од сада па за сва времена уз сагласност остале браће бирати прелата којег ће потврђивати сам папа.²⁰

Из билинопољске изјаве се јасно види да акција папске курије није није била уперена против католичке „ecclesiae bosnensis”, у чију се правоверност још није сумњало, већ против монашких заједница „крстјана”, које је сматрала не само шизматичким, дакле огранком источног монаштва, већ и јеретичким, што показује њихов друкчији однос према разним питањима црквеног и верског живота, као и посебна организација са првацима и учитељем, идентична са оном код богомила у Византији, Бугарској и Рашкој.²¹ Стога је и задатак Ивана де Казамариа био двострук: с једне стране, да шизматички, источни огранак монаштва на територији једне католичке бискупије стави под непосредну јурисдикцију римске цркве, а, с друге стране да га, попут некадашњих катарских заједница у Италији, трансформише у један нови монашки ред који би у босанској дијацези представљао борбено језгро католичке цркве.²²

Због борбе са јеретицима у Италији и Француској, папска курија је привремено занемарила јеретичко питање у Далмацији и Босни. Тек почетком 1219. године папа Хонорије II упутио је у Угарску свог новог легата Аконција са захтевом да се и у Угарској приступи енергичнијем сламању јереси.²³ Угарски краљ Андрија је, на папин позив и уз подршку Аконција, упутио следеће године позив Малдуку, кнезу омишких Качића, да из своје области прогна „гусаре и патарене” који су нападали бродове приморских трговаца.²⁴ Качићи су одбили захтев угарског краља, који због унутрашњих прилика у земљи није могао да интервенише, па се Аконције обратио папи, који је, 13. IV 1221. године, позвао у помоћ и острогонског надбискупа Ивана са захтевом да наговори краља Андрију да се обрачуна са словенским гусарима.²⁵

²⁰ Изјава на Билином пољу се различито интерпретира у науци. D. Kniwald, *op. cit.* 127—148 крстјане држи за јеретике дуалисте, а њиховог магистра за дједа цркве босанске. То као могуће допушта и J. Šidak, *St. d. j. e.*, 180; N. Miletić, I „krstjani” di Bosnia alla dei loro monumenti di pietra, *Orientalia christiana analecta* 149, 1957, 56—58, крстјане сматра за монахе василијанце. Cf. и S. Ćirković, *Историја средњовековне босанске државе* 55—57. L. Petrović, *Kršćani bosanske crkve*, Sarajevo 1944, 157, сматра их бенедиктанцима, а F. Šanjek, *Bosansko humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 63 у овом документу налази трогове василијанске и бенедиктанске терминологије. Потпуне аналогije термина magister, prior i christianus у изјави на Билином пољу има само код источних богомила. Cf. Theophila. 362—3, ed. Petrovski; Euthimius међу јеретицима разликује прваке (protos), cf. 24, 2; 67; и учитеље, cf. 25, 14; 22, 7; 27, 11. Ed. Ficker и PG. 131, 53 C и 56 CD. Cf. и *Синодик цара Борила*, ап. 39 Палаузовог и 46 ап. Дриновљевог преписа. О јеретичком учитељу у Рашкој cf. *Сивара српска књижевности* I.84.

²¹ Иван де Казамари их зове патаренима cf. CD III, 36.

²² На исти начин је папа Иноћентије III поступио и са катарима у Италији, cf. Ch. Thouzellier, *Catharisme et valdisme en Languedoc à la fin du XIIIe et au début du XIIIe siècle. Politique pontificale, controverses*, Paris — Louvain 1969, 170.

²³ A. Theiner, *VMH* I, 19.

²⁴ T. Smičiklas, CD III, 187—188; Thomas Archidiaconus, *op. cit.* 96, пише да је Аконције помоћу „читаве Далмације и Хрватске срушио омишке јеретике и гусаре”.

²⁵ Th. Smičiklas, CD III, 191—193.

Нови комес Сплита, кнез Вишен из Луке, сам „јеретик” и „защтитник јеретика”, како пише Тома Архиђакон, одбио је да пружи помоћ Аконцију, који се из Сплита склонио у Задар, образлажући своје бекство „претећом опасношћу од рата са безбожним Качићима” јер су „се спремали да му из заседе нашкоде”.²⁶ Не успевши да скрши Качиће, папа је, почетком децембра 1221. године, позвао Аконцију да крене „у крајеве Босне” где је сазнао да се многи јеретици „крију у јазбинама и попут вештица младе своје доје откривеним грудима, јавно ширећи и отворено проповедајући своје заблуде на велику штету стада господњег”, овлашћујући га да у борбу против оних који примају и штите јеретике може позвати не само „краља већ и клер и народ”.²⁷ Два дана касније, слична писма је папа упутио угарском краљу Андрији и острогонском надбискупу Ивану, позивајући их да „мушки и одважно” помогну Аконцију у борби са јеретичима „у крајевима Босне”.²⁸

Сви напори папске курије да организује крсташки поход против омишких Качића и јеретика у Босни остали су безуспешни па је папа, 12. III 1222. године, упутио писмо Дубровчанима, позивајући их да изаберу новог надбискупа који би уз помоћ Аконција, био кадар да укроти омишке Качиће и јеретике „у крајевима Босне који јавно проповедају своје заблуде”.²⁹ Аконције је из Задра дошао у Дубровник, где је, 30. X 1222. године, присуствовао посвећењу новог надбискупа Аренгарија, а затим је, према подацима дубровачког хроничара Лукарија, председавао састанку бискупа Далмације, безуспешно покушавајући да организује крсташки поход против јеретика.³⁰ Крајем децембра исте године Аконције се из Дубровника вратио у Задар да би средином лета 1223. године предао свој плашт сплитском надбискупу Гунцелу и не ступивши ногом на тло Босне.³¹

После повлачења Аконција, борбу са јеретичима у Босни преузео је калочки надбискуп Угрин, који је од угарског краља Андрије добио „на вечно Босну, Сол и Усору” са обавезом да те области очисти од јереси. Ову даровницу је 15. V 1225. године потврдио и папа Хонорије III, похваливши у једном посебном писму Угринову намеру, донету на

²⁶ О кнезу Вишену cf. S. Antoljak, „Heretici” u srednjovekovnom Zadru, 14—15.

²⁷ T. Smičiklas, CD III, 196.

²⁸ T. Smičiklas, CD III, 198—199; A. Theiner, VMHH I, 31.

²⁹ T. Smičiklas, CD III, 209—210.

³⁰ T. Smičiklas, CD III, 216—218. Cf. и V. Blažević, *Concilia et synoda in territorio hodiernae Jugoslaviae celebrata*, Vicenza 1967, 43. Cf. и F. Šanjek, *Bosansko humski (hercegovački) krstjani*, 75.

³¹ T. Smičiklas, CD III, 229. Мада су F. Rački, *Bogomili i patareni*, 399—400 и J. Šidak, *Bosna i zapadni dualisti u prvoj polovini XIII stoljeća*, *Zgodovinski časopis VI/VII*, 1952/3, 288—90, доказали да Аконције уз помоћ калочног надбискупа Угринa није успео да организује крсташки поход против Босне, D. Mandić, *Bogomilska crkva*, 139—144, а затим и M. Brandt, *Dubrovnik i heretička Bosna u prvoj polovini XIII stoljeća*, 30—31, безуспешно покушавају да докажу обрнуто позивањем на преписку папе Иноћентија IV, мада он јасно и недвосмислено у свом писму од 20. VII. 1246 акцију калочног надбискупа Угринa против Босне датира у време после акције папирног легата Јакова Пекорарија, а то значи после 1233. године. Cf. CD IV, 297.

подстицај легата Аконција, да узме знак крста и да започне са чишћењем Босне, Соли и Усоре од јеретика.³² Надбискуп Угрин је следеће године унајмио, за 200 марака сребра, истакнутог феудалца Јована Анђела, господара Срема, да предузме крстачки поход против јеретика у Босни, обећавајући папи да ће сам уништити јеретике у области Славонске Пожеге, коју је, у међувремену, купио и што је папа почетком 1227. године и писмено потврдио.³³

Сви напори надбискупа Угринa да организује крстачки поход против јеретика у Босни остали су безуспешни због оклевања Јована Анђела, па је папа на Угринову жалбу позвао сина некадашње византијске царице Маргарете да против јеретика у Босни крене, пошто је за то од калочког надбискупа новац примио, заповедивши истовремено магистру Иполиту, канонику веспримске дијецезе, да га на то примора.³⁴ У међувремену су се црквене прилике у Босни све више погоршавале, па је нови папа Гргур IX, 5. VI 1232. године, упутио писмо калочком надбискупу Угрину и загребачком бискупу Стјепану са захтевом да га обавесте о „бискупу босанском”, јер је сазнао да је босански бискуп без икаквог образовања, да је до бискупске части дошао симонијом помоћу неког јеретика и да јеретике отворено штити. Босански бискуп у цркви не служи службу божју ни црквене обреде, већ живи у неком селу са јеретичима, а свога брата, очигот херезиарха, заштићује и брани у његовим заблудама.³⁵

Обавештен детаљно од ове двојице црквених прелата, папа је 30. V 1233. године наредио своме легату Јакову Пекорарију из Плаценца да босанског бискупа смени и да због пространства босанске дијецезе посвети „два до четири нова бискупа”, али да при том не повреди права дубровачког надбискупа.³⁶

Изложен непосредно претњи херцега Коломана, босански бан Нинослав је не само мирно прихватио смењивање дотадашњег босанског бискупа и постављање новог, Јоханеса Вилдесхаузена, провинцијала угарских доминиканаца, који су том приликом пратили и помагали папиног легата Јакова, већ је, доказујући своју оданост католичкој цркви, и сам почео да прогони јеретике.³⁷ Тиме је, нема сумње, задобио поверење пале Гргура IX, који га својим писмом од 10. X 1233. године узима у заштиту, наређујући босанским доминиканцима да бановом рођаку Пријезди врате сина, кога су држали као таоца, а херцегу Коломану да у Босни обезбеди поштовање прастарог обичаја на „корист католичке цркве а на штету јеретичке опачине”.³⁸

Пошто је средио прилике у босанској цркви, Јаков Пекорарије је, крајем године, у пратњи босанског бискупа Јоханеса Вилдесхаузена,

³² Т. Smičiklas, *CD III*, 242—3. О даровници краља Андрије cf. С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 59 и Ј. Šidak, *Studije*, 183. Потпуно је неосновано мишљење М. Brandta, *Dubrovnik i heretička Bosna*, 30—31.

³³ Т. Smičiklas, *CD III*, 242—243, 264. Cf. Ј. Šidak, *Studije*, 183.

³⁴ Т. Smičiklas, *CD III*, 264—5.

³⁵ Т. Smičiklas, *CD III*, 361—362.

³⁶ Т. Smičiklas, *CD III*, 379; Cf. и Ј. Šidak, *Studije*, 185.

³⁷ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*. 60.

³⁸ Т. Smičiklas, *CD III*, 388—389.

отпутовао у Острогон, где је 23. II 1234. године придобио и обавезао краљевића Белу да у земљи себи потчињених или оних које ће убудуће потчинити „истреби све јеретике и лажне хришћане”.³⁹ Борбу са јеретицима, не само у Босни, која је била „њима испуњена као непроходном копривом и коровом”, већ и у другим словенским областима, папа је поверио новом легату, приору картузијанског самостана св. Бартоломеја де Трисулто, препоручивши га својим писмом од 13. II 1234. године свим црквеним прелатима „Крањске, Истре, Далмације, Босне, Хрватске, Србије и осталих области *Slavoniae*”.⁴⁰

Забринутост папске курије за верске и црквене прилике у словенским областима није била без основе. Индиректне оптужбе против дубровачког надбискупа, изражене у писму папе Гргура IX од 5. VI 1232. године, поново је обновио 1246. године папа Иноћентије IV, затраживши од опата самостана св. Мартина на св. Брду Панонском и двојице угарских свештеника да испитају наводе босанског бискупа Понсе, који је оптуживао дубровачког надбискупа да је својевремено, као митрополит босанске бискупије, посветио за бискупа неког јеретика, мада је то добро знао.⁴¹ Јачање јереси у Сплиту доказује већ чињеница што су Сплићани за градске комесе бирали познате „јеретике” и „заштитнике јеретика”, као што су били хрватски кнез Вишен, захумски Петар и босански бан Нинослав.⁴² Једна була папе Гргура IX, датована 12. V 1234. године, међу „заштитнике јеретика” убраја и трогирског бискупа, а оптужбе против задарског надбискупа Ивана, да омета рад фрањевцима, проширене су у папином писму од 22. XI 1235. године на „читав град Задар који је заражен јеретичким заблудама”.⁴³

Посебно је папску курију забрињавало ширење јереси на простору између Саве и Драве. Да би то зауставио папа је 14. X 1234. године позвао херцега Коломана да „у областима *Slavoniae*” поврати у католичку веру „заражене јеретичким заблудама”.⁴⁴ Да се вести о јеретицима де *Slavonia* односе на територију данашње Славоније а не Босне, уверљиво показују остала папина писма из тога времена.⁴⁵ У једном писму од 16. X 1234. године папа дозвољава херцегу Коломану да се у местима под интердиктом може служити служба божја, а у другом, писаном дан касније, папа га узима у заштиту због превелике жеље да се бори против „јеретичке опачине”, наређујући истовремено надлежном загребачком бискупу Стјепану да узме под своју заштиту све оне „који узму знак

³⁹ A. Theiner, *VMHN* I, 124. Cf. J. Šidak, *Studije*, 189.

⁴⁰ T. Smičiklas, *CD III*, 396—398.

⁴¹ За детаљнију анализу овог писма cf. M. Brandt, *Dubrovnik i heretička Bosna*, 27—29.

⁴² С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 66; S. Runciman, *Le monarchisme médiéval*, 97; S. Antoljak, „Heretici” и *средњовјековном Задру*, 14—15.

⁴³ T. Smičiklas, *CD III*, 410, 446. Cf. S. Antoljak, *op. cit.* 16.

⁴⁴ T. Smičiklas, *CD III*, 415.

⁴⁵ Ф. Рачки, *Богомили и њиховени*, 406—408, сматра да је реч о јеретицима у Славонији, а J. Šidak, *Studije*, 190, у Босни, темељећи своју хипотезу на писму папе Гргура IX од 13. II. 1234. године.

крста” против јеретика „у областима Склавоније”.⁴⁶ Истога дана папа је упутио и једно писмо „крсташима:” који су зузели знак крста за борбу „против јеретика Сцлавоније у областима Угарске”.⁴⁷

Тих дана је папа упутио и два писма босанском бискупу Јоханесу Вилдесхаузену, чије је седиште било у Острогону у Угарској. У првом писму папа га бодри да „одважније и успешније” побија јеретике, надајући се да ће „јеретичка опачина” бити искорењена како у босанској бискупији тако „и у суседним местима”, а у другом га позива да помогне у борби „против јеретика поменуте Склавоније”.⁴⁸

Ослобођен непосредне претње од стране херцега Коломана, а и под притиском домаће властеле, бан Нинослав се вратио „старој вери”.⁴⁹ Папска курија је на ту промену реаговала енергично, захтевајући од угарског краља да јерес у Босни скрши. Да би смирио папску курију, краљ Андрија је, 17. V 1235. године, Босну даровао своме сину, херцегу Коломану, што је и папа потврдио 3. VIII 1235. године.⁵⁰ Започете припреме у Угарској на организовању крсташког похода против Босне навеле су босанског бискупа Јоханеса Вилдесхаузена да поднесе оставку, правдајући свој поступак тежином „ратних напора”, мада је папа безуспешно покушавао да га у томе спречи.⁵¹

Крсташи су, под вођством херцега Коломана, успели да 1237. године окупирају већи део Босне и Хума.⁵² Главни терет на преобраћању јеретика пао је на угарске доминиканце, који су већ 1233. године били у пратњи папиног легата Јакова Пекорарија. О њиховом раду у освојеним областима Босне и Хума оставио је неколико драгоцених података доминиканац Свипертус у својој расправици *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus*. Према подацима Свиперта, доминиканци су после сламања јеретика и шизматика у Вировитици послати у „Босну и Далмацију”, које се код њих зову „ecclesia Sclavoniae”, мада је (већ раније) калочки надбискуп (Угрин), као легат Апостолске столице, више пута против њих водио крсташке ратове, постигавши мало или нимало”. Пошто је борба против јеретика у Босни била безуспешна, „врховни понтифекс”, је ту ствар поверио доминиканцима. Они су, „проповедајући и расправљајући са јеретичима, „а помагао их је у томе и” блажене успомене краљ Коломан”, тако напредовали „да су многе јеретике и њихове вернике обратили на истину вере”, а друге „који се нису хтели обратити предавали су службеницима реченог Коломана да их спали на ломачама”.⁵³

⁴⁶ Т. Smičklas, *CD III*, 415—16, 417—418.

⁴⁷ Т. Smičklas, *CD III*, 419.

⁴⁸ Т. Smičklas, *CD III*, 416—17, 418.

⁴⁹ Ј. Šidak, *Studije*, 189. Cf. Т. Smičklas, *CD IV*, 66.

⁵⁰ Т. Smičklas, *CD III*, 443.

⁵¹ Седиште католичког босанског бискупа било је тада у Острогону. Cf. Т. Smičklas, *CD III*, 443—444. Cf. и Ј. Šidak, *Studije*, 191, бел. 59.

⁵² С. Ђурковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 65.

⁵³ Cf. Д. Мандић, *Бојомилска црква*, 440.

Окосница догађаја које описује доминиканац Свипертус односи се на време после сламања јереси у Славонији и Коломанове окупације већег дела Босне и Захумља. Доминиканци у освојеним областима Босне налазе јеретичку црквену организацију под називом „ecclesia Sclavoniae”, која је територијално обухватала Босну и Захумље са мањим делом далматинског приморја које је припојено босанској дијецези, на чије је чело дошао угарски доминиканац Понса.

Континирани развој јереси у Босни, с једне стране, од јеретички оријентисаних монашких заједница са првацима и учитељима као рудиментарним језгром јеретичке црквене организације, идентичне са оном код богомила на Истоку, до „ecclesiae Sclavoniae”, чију организацију не знамо, а с друге стране, од „ecclesiae Sclavoniae” до потоње „дркве босанске”, која је имала изграђену црквену организацију на челу са „епископом” или „дедом”, може се пре доказати здравим резонавањем него на темељу фрагментарно сачуване изворне грађе. Очигледно да од састанка на Билином пољу 1203. године, на тлу средњовековне Босне паралелно егзистирају, с једне стране, католичка „ecclesia Bosnensis” са словенским богослужењем и под јурисдикцијом дубровачке надбискупије, а, с друге стране, формално под непосредном јурисдикцијом папе, а у суштини осамостаљена јеретички оријентисана монашка заједница крстјана, чијег херезиарха изричито спомиње папа Гргур IX у свом писму од 5. јуна 1232. године.⁵⁴

Однос између ове две верске организације на тлу средњовековне Босне делимично осветљава писмо папе Иноћентија IV, упућено 20. VII 1246. године опату самостана св. Мартина и двојици угарских свештеника, у којима их обавештава да је босански бискуп Понса, доминиканац из Угарске, оптужио дубровачког надбискупа да је својевремено, кад је босанска црква била „упражњена”, већ пала у заблуде јеретичке опачине, за бискупа посветио неког јеретика, мада је знао да се у црквама босанске дијецезе не служи служба божија. Овог бискупа јеретика сменио је Јаков Пекорарије, који је у тим крајевима био папин легат, изузимајући цркву босанску испод јурисдикције дубровачке надбискупије. А после су претходник калочког надбискупа Бенедикта и сам надбискуп Бенедикт, да би искоренили јерес са великом војском и у разним временима на згодним местима, подизали утврђења за одбрану босанске цркве уз велике трошкове и опасности, али поменуто зло нису могли очистити без велике помоћи калочке цркве, пошто је, како се прича, и дубровачка црква била у исту заблуду упала.⁵⁵

Годину дана касније, у писму упућеном 26. VIII 1247. године бискупу ђурском и приору угарских доминиканаца, папа пише да је од калочког

⁵⁴ Ф. Рачки, Богомила и патерани, 412, сматра да је „католичка црква босанска имала ондје против себе и уза себе патаренску цркву босанску, католички бискуп патаренског бискупа”. D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora*, 31, и J. Šidak, *Studije*, 180, сматрају да је у једној личности у то доба били и бискуп католичке цркве босанске и дјед јеретичке цркве босанске. То оспорава писмо папе Гргура IX од 5. VI. 1932. године. Cf. *CD III*, 361—362.

⁵⁵ T. Smičiklas, *CD IV*, 278—279.

надбискупа Бенедикта и босанског бискупа Понсе сазнао да је „црква и бискупија босанска потпуно пала у заблуде јеретичке опачине и да не припада римској цркви”, мада су надбискуп Бенедикт и његов претходник (Угрин), да би искоренили ово зло, освојили велики део земље не без великог проливања крви, погибије људи и трошкова калочке цркве, одводећи из Босне много хиљада јеретика. Али, утврђене цркве и каструми нису били тако сигурни да би се од напада и опсада могли бранити, нити је та земља у чистој вери могла остати.⁶⁶

Из извјештаја Ивана де Казамерија зна се да је босанска бискупија била упражњена пре састанка на Билином пољу и да је нови епископ Драгоња, вероватно из реда крстјана, посвећен за епископа тек 1209. године.⁶⁷ Дубровчанин Серафин Цријевић пише да је Драгоња у свему „по обичају јеретика патарена”, а за последњег, Владимира, папа Гргур пише не само да је био јеретик већ и рођени брат јеретичког херезиарха.⁶⁸

Постепена превласт „крстјана” у хијерархијској структури католичке босанске бискупије, започета после 1209. године, потпуно је окончана 1233. године смењивањем последњег бискупа Владимира. Нова црквена организација, коју католички извори називају „ecclesiam Sclavoniae”, а домаћи „црквом босанском”, настала у том процесу стапања, задржала је јасне трагове свога двоструког порекла: име некадашње босанске бискупије, а култ и дуалистичку доктрину неоспорно виталнијих јеретички оријентисаних крстјана.⁶⁹

Упоредо са појавом јеретичке „ecclesiae Sclavoniae”, на тлу средњовековне Босне долази и до промене у антијеретичкој полемичкој књижевности на латинском језику. Јер уместо „ordo Sclavoniae” или „ordo de Sclavonia”, већ 1250. године код Рајнерија Саконија долази „ecclesia Sclavoniae”, коју Анселмо Александријски 1270. године прецизно убицира у „земљу која се зове Босна”.⁶⁰ Оба ова писца „ecclesiam Sclavoniae” убрајају међу богомилске црквене организације. Анселмо Александријски повезује њену појаву са босанским трговцима који су долазили у Цариград, а Рајнерије Сакони је у свом попису јеретичких цркава одваја од италијанских и ставља на прво место јеретичких цркава Истока, мада наглашава да све оне, па и „ecclesia Sclavoniae”, потичу од две најстарије — „ecclesiae Bulgariae” и „ecclesiae Drugunthiae”.⁶¹

Све ово показује да јерес у западним областима Балканског полуострва представља изданак источног богомилства, које сачувани извори најпре помињу у другој половини XII века под називом „ecclesia Dalmatiae”, као синоним за „ordo Dalmatiae, и убицирају у Далматинско приморје, а затим, почетком XIII века, под називом „ordo Sclavoniae”,

⁶⁶ Т. Smičiklas, *CD IV*, 322—323.

⁶⁷ Т. Smičiklas, *CD III* 36. Cf. К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 129.

⁶⁸ F. Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani*, 64, бел. 47, Cf. и J. Šidak, *Studije*, 182.

⁶⁹ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 68.

⁶⁰ Tract. de haer. 308.

⁶¹ Већ сама чињеница да Рајнерије Сакони „ecclesiam Sclavoniae” не ставља после италијанских, већ после француских, а пре источних јеретичких цркава, говори да је јерес у Далмацији и Босни независна од јеретичког покрета у Италији.

територијално га проширујући на читаву ону област која је на Западу била позната под називом „Sclavonia”.

Даљу фазу у развоју јереси, посведочену само у Босни, представља формирање мањих или већих организационих целина са правцима и учитељем на челу, по угледу на сличне јеретичке организације у Византији, Бугарској и Рашкој, које су се, после укидања католичке цркве босанске 1233. године, слиле са њеним остацима и заузеле њено место у верском и црквеном животу средњовековне Босне као симбол њене независности.

ÉGLISES HÉRÉTIQUES „DALMATIAE” ET „SCLAVONIAE”

R é s u m é

Les nouvelles contenues dans les matériaux de sources latines sur l'existence de deux églises hérétiques dans les régions occidentales de la Péninsule Balkanique — ecclesia Dalmatiae et ecclesia Sclavoniae, que les chercheurs identifient l'une à l'autre ou les opposent l'une à l'autre, sont en partie confirmées aussi par les matériaux de sources diplomatiques. Ces derniers distinguent, dans l'évolution de cette branche de l'hérésie bogomile, trois étapes qui suivent l'une l'autre de façon continue. Dans la première étape, la plus ancienne, qui est en général inconnue, l'hérésie se répand de plus en plus en Dalmatie et dans son arrière-pays, connu à l'Occident sous le nom commun de Sclavonia. Ses principaux centres dans le littoral de Dalmatie sont Hum et les villes de Split et de Zadar avec leurs environs et dans l'arrière-pays dalmate, la Bosnie.

Dans la seconde étape qui, dans les matériaux diplomatiques, n'est bien documentée qu'à partir des premières années du XIIIe siècle, il se produit la formation des premières communautés hérétiques des „krstjani”, avec leurs chefs et leur maître à la tête, lesquelles représentaient le noyau rudimentaire de l'ultérieure ecclesia Sclavoniae qui s'était formée par leur jonction avec les restes de la diocèse catholique de Bosnie, avec les services en langue slave, qui fut abolie en 1233. L'organisation nouvelle de l'église, fondé sur le culte et la doctrine dualiste des „krstjani” a gardé le nom de l'ancienne diocèse de Bosnie et a pris la place de celle-ci dans la vie religieuse et politique de la Bosnie médiévale comme symbole de son indépendance.

Annie NIVET

Université de Toulouse Le Mirail
Toulouse

LA REPUBLIQUE DE RAGUSE ET L'OCCIDENT LOINTAIN AU XVe SIECLE

Les relations politico-economiques

Bénéficiant d'une "autonomie protégée, Raguse, consciente de l'importance de sa position en Adriatique, accorde une très large place à sa diplomatie. Sa politique est fonction de deux éléments destinées à maintenir de bonnes relations avec les états voisins. L'un mis en pratique depuis le VIIIe siècle est le système du tribut : au XVe siècle, nous la voyons à la fois payer une somme symbolique à la Hongrie et s'acquitter d'une redevance de plus en plus lourde envers les Ottomans¹. L'autre concerne l'utilisation de l'information : collectée par les consuls ragusains établis dans les principales Cours voisines celle-ci est ensuite diffusée en fonction de la demande et de l'actualité.

Depuis 1358, la République envoie régulièrement ses diplomates auprès du roi de Hongrie pour lui payer tribut ou lui demander aide et protection². Certains sujets ragusains se familiarisent ainsi avec ces régions d'Allemagne, de Bohême ou de Pologne, situées dans la sphère d'activité de leur protecteur dont ils suivent les moindres mouvements³. Celui-ci représente au reste un lien avec la Chrétienté occidentale et en 1494 encore nous voyons le gouvernement ragusain s'inquiéter à ce sujet auprès de Maximilien⁴. Dans ces expéditions le Ragusain emprunte la voie de terre traversant la Hongrie en

¹ Ragnina, *Chronique*, 263; L'Anonyme, *Chronique*, 69—70.

² Let et Com. Lev. vol 4 fol. 74; vol. 7 fol. 105'.

³ Let et Com. Lev. vol 8 fol. 152; vol. 9 fol. 15; vol. 10 fol. 164', 198; vol. 11 fol. 2; vol. 12 fol. 15—15', 35, 73, 75; vol. 15 fol. 178.

⁴ Let et Com. Lev. vol. 17 fol. 39.

direction de l'Allemagne et des Flandres. Il procède à l'occasion à des échanges économiques⁵, recrute parfois des employés⁶. A l'Ouest la République s'intéresse à la Savoie et au delà⁷, mais dans ce cas les „nouvelles” lui parviennent par l'Italie⁸.

Au XVe siècle la République de Saint-Blaise est encore un état méconnu de la plupart des royaumes occidentaux. A Raguse cependant l'information concernant la France ou la Castille, rarement l'Angleterre, parvient à travers l'Italie du Sud avec laquelle les rapports politiques sont constants⁹. Un réseau consulaire bien établi permet de connaître les événements qui se déroulent dans le Royaume de Naples : ainsi l'intervention française menée par le comte de la Marche Jacques de Bourbon, époux de la reine Jeanne (information transmise au roi de Hongrie¹⁰; ou l'incursion du roi de France Charles VIII rapportée à l'Empereur turc¹¹ d'une part et à l'archevêque de l'autre¹². C'est là un des exemples de la politique opportuniste des Patriciens, fondant certains espoirs sur l'expédition du roi français tout en adoptant une attitude prudente vis à vis des Turcs dont les récentes attaques (sous Mehmet II) restent en mémoire.

De la même façon on peut lire à Raguse le récit (bien que déformé) de l'épopée de Jeanne d'Arc¹³ alors que la guerre de Cent Ans n'est jamais évoquée dans les registres ou les chroniques locales.

Toutefois, des rapports entre gouvernements ne s'établissent qu'à la fin du siècle avec l'autorisation de naviguer dans les eaux françaises accordée aux Ragusains par Charles VIII le 27 janvier 1497¹⁴ et confirmée l'année suivante par Louis XII à Etampes¹⁵.

Sur la Castille nous trouvons le récit, vers 1430, du conflit opposant les rois de ce royaume et celui d'Aragon.¹⁶ Il faut attendre le 10 septembre 1504 et Ferdinand le Catholique pour voir un souverain espagnol intervenir dans les affaires ragusaines.¹⁷ De réels contacts avec ce pays ne s'établissent qu'à partir de 1517, prenant une certaine envergure avec Charles Quint.

Quant à l'Angleterre, le gouvernement ragusain s'y intéresse encore fort peu au XVe siècle. Nous ne trouvons nulle part mention d'un représentant diplomatique dans l'île ou d'un délégué britannique sur le territoire de la République. Le passage même d'Henri de Lancastre, futur Henri IV, à la fin du XIVe siècle, n'est suivi d'aucun échange officiel. La première

⁵ Let et Com. Lev. vol. 10 fol. 39.

⁶ Let et Com. Lev. vol. 16 fol. 214.

⁷ Let et Com. Lev. vol. 9 fol. 123; vol. 10 fol. 10'; vol. 11 fol. 217—218'

⁸ Cons Maj vol. 12 fol. 178.

⁹ M. Spremić, *Dubrovnik i Aragonci 1442—1495*, Résumé.

¹⁰ Radonić, *Acta et Diplomata Ragusina* t. 1 fasc. 1, 262—264.

¹¹ Let et Com. Lev. vol. 17, fol. 47', 50, 64—65', 84'.

¹² Let et Com. Lev. vol. 17, fol. 65.

¹³ Let et Com. Lev. vol. 10, fol. 138.

¹⁴ Radonić, *Acta et Diplomata Ragusina*, t. 1 fasc. 2 p. 816.

¹⁵ Radonić, *Acta et Diplomata Ragusina*, t. 1 fasc. 2 p. 821—823 : 16 août 1498.

¹⁶ Let et Com. Lev. vol. 10, fol. 192 : 12 août 1430: lettre à Sandagl.

¹⁷ Radonić, *Acta et Diplomata Ragusina*, t. 2 fasc. 1, 119.

lettre adressée à Raguse date de 1420, trente ans plus tard seulement le Sénat ragusain décide de recommander ses marchands à Londres au roi Henri VI.¹⁸

Dans le domaine politique le XVe siècle représente donc une phase d'élaboration de liens privilégiés de l'Etat ragusain avec les grandes puissances occidentales. Aucun accord officiel n'est encore signé avant les dernières années du siècle. Peu après, Charles-Quint, François Ier et Henri VIII adoptent une politique de bonne entente avec la République et multiplient accords et privilèges. Alors que au XVe siècle encore la réflexion de Philippe de Comynes prétendant que „l'une moitié du monde ne sait point comment l'autre se gouverne” est tout à fait d'actualité. Hormis les „nouvelles” diffusées plus ou moins clandestinement et avec une fidélité toute relative, Orient et Occident constituent bien deux mondes différents reliés entre eux uniquement à des fins économiques.

Au XVe siècle le peu d'intérêt du gouvernement ragusain pour un Occident aussi lointain est fonction d'une absence de nécessités économiques en ces régions. Raguse trouve un complément à ses besoins en Italie et en Méditerranée orientale ou elle évolue avec plus d'habitude et ou elle a établi des relations privilégiées avec les Ottomans. Toutefois, la République occupe dans l'Adriatique une position qui lui permet d'exercer un commerce local très dynamique bien que dans un secteur restreint. Par son port s'écoule l'ensemble des produits de la côte dalmate et de son hinterland vers les Etats italiens. Sa flotte dépasse rarement le cadre de l'Adriatique, cependant certains de ses sujets, habiles marins ou marchands experts, vont s'embarquer sur les navires des convois pour les Flandres et autres contrées occidentales. D'autre part, le Ragusain a aussi une intense activité dans son arrière-pays dont le rôle est incontestable dans l'économie de l'Etat.

Grâce à une flotte adaptée Raguse sait tirer profit du manque d'intérêt des grandes républiques maritimes en Adriatique. Et dès le XIVe siècle les Ragusains s'affirment comme transporteurs privilégiés des Vénitiens qui préfèrent réserver leur flotte pour le grand commerce avec l'Orient. Leurs bateaux chargent des marchandises albanaises pour le compte de la République de Saint-Marc et véhiculent du sel pour le Royaume de Naples. En contre partie l'Italie est un excellent marché pour les métaux de l'arrière-pays ragusain. Dans ce commerce local Raguse trouve un complément à son économie puisqu'elle transporte pour sa propre consommation des produits d'Albanie ou d'Italie du Sud. Sur les côtes orientale et occidentale de l'Adriatique elle va vendre tissus, métaux et denrées alimentaires pour son compte. L'aire de son commerce s'étend dans un rayon assez vaste autour de cette mer¹⁹ limitée par la présence des autres flottes méditerranéennes. En Adriatique les navires ragusains parviennent à préserver leur indépendance commerciale malgré catalans et italiens. La participation à un commerce de grande envergure est tout à fait différente. Elle prend un caractère individuel.

Aucune nécessité économique n'implique la conquête de nouveaux marchés en Occident pour la République dalmate, aussi c'est à titre person-

¹⁸ Radonić, *Acta et Diplomata Ragusina*, t. 2 fasc. 1, 432 : 13 nov. 1453.

¹⁹ Div. Not. vol. 20, fol. 158—159.

nel que ses sujets s'engagent dans le grand trafic international structuré depuis longtemps par Venise. Les bonnes relations établies par la République tant avec le Saint-Siège qu'avec La Porte facilitent sa fonction de relais pour les „galées flamandes” de Venise. A Raguse où ces bateaux s'arrêtent régulièrement chaque année des contrats sont passés pour l'achat de marchandises flamandes. Des associations se créent pour aller chercher ces produits jusqu'en Flandres²⁰ ou profiter du passage des galées²¹. Ces achats portent sur des produits manufacturés: tapis, chapeaux, broderies²²; mais surtout sur les draps, importations régularisées par le gouvernement en fonction des besoins de la République.

Avec les galées vénitiennes, le Ragusain peut aller jusqu'en Flandres ou s'arrêter en Angleterre où une partie du convoi stationne pendant quatre à six mois. La première mention d'un voyage en Angleterre à la période étudiée date du 18 septembre 1443,²³ mais il est probable que marins et marchands partaient auparavant. Leurs déplacements sont d'autant plus difficiles à contrôler qu'ils peuvent s'embarquer à Venise ou dans un autre port de l'Adriatique. L'étude de V. Kostić démontre qu'en fait des hommes de Raguse sont présents à Londres ou Southampton tout au long du Moyen-Âge. Ils se font remarquer à l'occasion de troubles mais ont la réputation d'être d'habiles marins. Ils ont un rôle économique important déversant sur les marchés des produits méditerranéens. Ces marins-commerçants qui pénètrent jusqu'à Exeter, Plymouth ou Bristol repartent avec leur navire. Les cas d'implantations définitives sont rares. Nous avons l'exemple de „Johannes nobile de Ragouse, mercator londoniensis” installé à Londres au milieu du XIVe siècle, puis vers 1430, toujours à Londres, celui d'Ivan Manévich que V. Kostić prétend apparenté à la famille Miomanovich de Raguse (laquelle détient le monopole du commerce des vêtements avec l'Angleterre). Il exporte des vêtements en Méditerranée en échange de produits vénitiens et orientaux.²⁴ A Raguse cependant la famille Miomanovich se trouve à diverses reprises en affaire avec des marchands londoniens.²⁵ Son activité nous apparaît particulièrement intense dans les années 1460 à l'occasion d'importations de draps. Mais c'est dans un tout autre domaine qu'évolue à Raguse Alexander Norton. De 1458 à 1469 il se trouve impliqué dans différentes affaires de prêts plus ou moins compliquées.²⁶ A la fin du siècle, Giovanni Manzini, scribe officiel de la République de Venise, témoigne de ces migrations temporaires. Lors de ses voyages en Flandres et en Barbarie il côtoie des Ragusains, les note même parfois en qualité d'exécuteurs testamentaires.²⁷

Entre Raguse et l'Angleterre deux formes de contacts existent au XVe siècle. L'une constante et régulière concerne les marins des galées flamandes,

²⁰ Deb. Not. vol. 28, fol 24'; vol. 40, fol. 134; vol. 42, fol. 164.; Lam de Int. vol. 25, fol 50.

²¹ Div. Not. vol. 65, fol. 72'; Deb Not. vol. 50, fol. 25'.

²² Deb. Not. vol. 40, fol. 134.

²³ Lam de For., vol. 17, fol. 37'.

²⁴ V. Kostić *Raguse et l'Angleterre, 1300—1650*, Belgrade 1975.

²⁵ Le 12 juin 1460: Div. Not., vol. 32, fol. 134—135; le 25 janvier 1465: Div. Canc., vol. 72, fol. 67' et le 11 juillet 1466: Div Not vol 49 fol 131

²⁶ Deb. Not., vol. 32, fol. 100; vol. 33, fol. 152'.

²⁷ Cancellaria Inferiore Notai (Venise) fol. 6, 10 et 28. Busta 124.

commerçants occasionnels et temporaires. La seconde, parallèle à ce petit commerce de colportage effectué par des non professionnels apparaît sous forme d'un trafic plus irrégulier mais mieux organisé et de plus en plus important dans la seconde moitié du siècle, mettant en jeu des négociants en draps ou vêtements à Raguse et des marchands de produits méditerranéens et orientaux en Angleterre.

Associé aux Vénitiens sur les navires qu'il emprunte le voyageur ragusain le reste lors des escales où il loge dans le quartier italien, que ce soit en Flandres, en Angleterre ou en Espagne.

Le trajet des galées comporte aussi des arrêts en territoire ibérique. Un document établi à Séville le 28 décembre 1484 par les rois catholiques témoigne de ce fait.²⁸ Ici, commerçants et marins achètent des fruits secs à Malaga, de la soie et du sucre à Grenade, articles qu'ils revendront en Angleterre ou en Flandres ou bien à leur retour à Raguse.²⁹ Les rapports directs entre la Péninsule ibérique et la République restent l'exception,³⁰ ils passent en général par les Aragonais d'Italie du Sud.³¹

A l'écart du circuit: la France, où les galées vénitiennes ne se réfugient que lors de difficultés de navigation et où la politique autarcique du gouvernement n'engage pas à l'arrêt. Des produits français arrivent cependant à Raguse. Parfois de façon détournée lorsqu'il s'agit d'un produit tel que le vin dont l'importation est prohibée³² ou bien de manière tout à fait licite dans cas de draps³³ ou autres articles de confection³⁴ et surtout de laines françaises pour le travail desquelles des sociétés sont spécialement créées.³⁵ A la fin du siècle, elles viennent en complément des laines italiennes et espagnoles approvisionner la manufacture des tissus.

Dans l'ensemble, Raguse s'engage donc peu dans le grand commerce maritime méditerranéen. C'est essentiellement un port d'escale dont la position territoriale et l'idéologie politique facilitent les liaisons avec les pays d'Europe centrale.

La richesse de l'arrière-pays ragusain est un élément essentiel dans l'économie de la République. Dès le XIIIe siècle le gouvernement essaie de maintenir des relations privilégiées avec ses voisins et petit à petit ses marchands contrôlent le commerce de l'hinterland échangeant d'abords étoffes et sel contre céréales, chevaux et cire puis se livrant surtout au trafic des métaux, malgré certaines difficultés au XVe siècle.³⁶ A ce moment là, la production minière des pays serbes et bosniaques atteint son maximum stimulée par l'apparition des mineurs saxons venant avec leurs techniques

²⁸ Fernandez, *Politica de Isabel la Catolica*, tome 2, 314.

²⁹ Deb. Not. vol. 59, fol. 134'.

³⁰ Cons. Min. vol. 8, fol 212' ; Div. Not. vol. 30, fol. 92.

³¹ M. Spremić, *Dubrovniki i Aragonci*, 1442—1495, résumé.

³² Cons. Maj. vol. 4, fol. 276 ; vol. 6, fol. 111 ; vol. 8, fol. 256.

³³ Div. Canc. vol. 65, fol. 60.

³⁴ Lam de For vol. 25, fol. 60.

³⁵ Deb. Not. vol. 38, fol. 191 ; vol. 42, fol. 186'.

³⁶ Hostilité de le Bosnie en 1404, du Duc Stjepan en 1451, incursions de Mehmet II (1444—1481).

acquises dans les mines d'or et d'argent d'Europe centrale, régions en crise depuis la moitié du XIVe siècle. Protégés par leur gouvernement dont la diplomatie a pour objectif d'assurer l'exploitation de ces ressources et de garantir la sécurité des caravanes qui sillonnent l'arrière-pays, les Ragusains investissent dans cette activité créant de véritables colonies autour des mines où se développe au reste un certain artisanat.

Deux grandes familles ragusaines se spécialisent dans le commerce des métaux: celle des Bunić pour le plomb et les frères Caboga dans l'argent. Ces derniers ont établi deux livres de compte pour les années 1427—1432 selon lesquels ils exportent en six ans environ 3.500 kg de métaux pour une valeur de mille ducats vénitiens.³⁷ Mais à côté de ces deux grandes familles, une quarantaine de firmes ragusaines ou étrangères se partagent les marchés. Toutefois Raguse garde tout contrôle sur cette activité intervenant auprès des souverains et centralisant le marché des affaires. Là se font les placements à larges bénéfices et les grosses transactions. A l'occasion, Ragusains et étrangers négocient ou s'associent. Témoin: le joaillier „Ramboldus Vachter de Brugis” qui, dans les années 1450, travaille les produits de l'arrière-pays ragusain et se livre surtout à un important trafic d'argent et de bijoux. Il traite aussi bien avec les citoyens de la République³⁸ qu'avec des étrangers dont le célèbre Cosme de Médicis.³⁹ Son séjour d'environ huit ans à Raguse (1456—1464) se signale par cinq emprunts portant sur des sommes de 457 à 5.500 ducats. En contre partie il engage toujours des bijoux ou des travaux d'orfèvrerie. Parmi ses créanciers nous trouvons les grandes familles de Raguse les Bona⁴⁰, les Ragnina,⁴¹ et les Criëua.⁴²

L'aristocratie ragusaine n'hésite donc pas à investir dans ce commerce finançant aussi la marine marchande de l'Etat destinée à écouler ces métaux vers l'Italie et l'Espagne aragonaise ou bien dans le Prêche Orient. Mais ces produits sont aussi véhiculés par voie de terre vers les marchés européens où l'argent apparaît sous le qualificatif „d'argent de Hongrie”. Les Ragusains assurent aussi le transit des métaux vers l'Orient empruntant de préférence la voie reliant Trebinje, Foča, Plevlja, Novi Pazar, Niš, Sofia, Philipopoli, Andrinople et Constantinople. Toutes sortes d'échanges peuvent se faire par cette route.⁴³ Des relations se créent à l'occasion entre Ragusains, Allemands, Hongrois . . .⁴⁴

Délégués de la République auprès de Sigismond ou Maximilien marchands et artisans empruntent les mêmes chemins à travers la Bosnie, la Serbie et la Hongrie, se hasardant parfois jusqu'en Allemagne ou en Flandres. Les transmissions intérieures permettent la diffusion des „nouvelles” collectées par les ambassadeurs apportant requêtes et tributs aux princes bosniaques puis

³⁷ D. Kovačević: *Le commerce dans la Bosnie médiévale*, 248—258.

³⁸ Deb. Not. vol. 32, fol. 58'—59; vol. 35, fol. 191; Div. Not. vol. 43, fol. 34.

³⁹ Div. Not. vol. 41, fol. 52—53, 56—59.

⁴⁰ Idem

⁴¹ Deb. Not. vol. 34, fol. 18.

⁴² Deb. Not. vol. 35, fol. 49'.

⁴³ Deb. Not. vol. 44, fol. 44.

⁴⁴ Div. Not. vol. 13, fol. 196'—197; vol 71 fol 84.

aux seigneurs turcs voisins. La République se situe alors entre deux pôles de résistance aux Ottomans : la Hongrie et l'Albanie et, fidèle à sa politique opportuniste et chrétienne, elle sert de „boite aux lettres” entre hongrois ou bosniaques et Skanderbeg.⁴⁵

La situation géopolitique de la République lui confère un rôle de point-clef d'une extrême importance tant dans le domaine politico-diplomatique qu'économique. Son obédience à la religion catholique romaine en fait au reste une place stratégique de choix pour le Saint-Siège qui l'utilisera lors de la croisade de 1444. Elle représente aussi une escale pour les pèlerins, le Ragusain lui-même pratiquant le pèlerinage. Ses liens avec l'Eglise romaine sont traditionnels et indubitables.

Les mouvements individuels

Caractéristique de cette fin de Moyen-Age : l'extrême mobilité de la population. Ses origines peuvent en être diverses : religieuses ou intellectuelles, commerciales ou diplomatiques, esprit d'aventure, curiosité ou désir d'expérience, fuite de la misère, de l'épidémie ou de la guerre. Ce phénomène, favorisé par de meilleures communications, des transports plus rapides, conduit à Raguse des individus de toute sorte : pèlerins, ecclésiastiques, artistes, artisans ou petits travailleurs.

Au XVe siècle, alors que la papauté prêche toujours la croisade et organise d'infructueuses tentatives pour barrer la route aux Turcs, le pèlerinage évolue. Les voyageurs deviennent des auditeurs et des observateurs attentifs, la curiosité l'emporte sur l'esprit religieux. Selon ses moyens et ses ambitions le fidèle ragusain a le choix entre plusieurs lieux de pèlerinage : Jérusalem en Orient ou Bari, le Monte Gargano, Rome et Saint-Jacques de Compostelle en Occident. Dans ce dernier cas il peut combiner la visite de plusieurs lieux saints en un seul voyage.⁴⁶ Avant de partir nous le voyons très souvent prendre la précaution d'établir son testament⁴⁷ en raison des risques encourus du fait de l'insécurité des mers et de l'hygiène des galées. Le pèlerin part pour lui même⁴⁸ ou en qualité de délégué d'une personne qui ne peut entreprendre le voyage elle-même. Dans bien des cas des ecclésiastiques sont chargés de cette mission.⁴⁹ Le coût du voyage s'élève à hyperpères pour Bari, 30 pour Rome et 100 pour Saint-Jacques, soit la même somme que pour un pèlerinage à Jérusalem.⁵⁰

Ayant embarqué à Venise pour Jérusalem, le pèlerin s'arrête très souvent à Raguse. Là, s'il s'agit d'un personnage digne d'intérêt, le gouvernement le reçoit avec honneurs. C'est le cas de l'archiduc Albert d'Autriche en 1414,⁵¹

⁴⁵ A. Ducellier, *Les mutations de l'Albanie au XVes.*, 56.

⁴⁶ Div. Canc. vol. 47, fol. 112.

⁴⁷ Testamenta Not vol. 26, fol. 173.

⁴⁸ Div. Not. vol. 12, fol. 14.; Cons Maj vol. 11, fol. 100', 126.

⁴⁹ Div. Canc. vol. 35, fol. 3'; vol. 47, fol. 57; Div. Not. vol. 58, fol. 60.

⁵⁰ Div. Canc. vol. 47, fol. 112.

⁵¹ Reform. vol. 34, fol. 136', 308'.

puis celui du français „Tristan de Clairmont” qui dépose 3.000 ducats d’or en 1419⁵² et réquisitionne 70 hommes cinq ans plus tard.⁵³ La même année la République accueille le roi de Danemark Erik IX auquel elle prête la somme de 2.000 ducats.⁵⁴ En 1436, elle hébergera l’archiduc Frédéric V d’Autriche⁵⁵ et en 1461 le Duc de Saxe.⁵⁶

En ces mêmes temps, des pèlerins occidentaux d’un certain niveau culturel, le plus souvent des ecclésiastiques, nous laissent des témoignages écrits de leur voyage dans le Levant, donnant une description personnelle de Raguse. Ainsi en 1458 William Wey,⁵⁷ observateur attentif, note la richesse de la ville, ses reliques et mentionne la bataille de Belgrade. Quinze ans plus tard Sébastien Mamerot procède de la même façon ému par une vente d’esclaves et sensible à la menace ottomane.⁵⁸ En 1484, Felix Faber ébauche une étude sociale, économique et politique de la cité dalmate dont il n’oublie pas l’intérêt religieux.⁵⁹

D’abord destiné à informer le futur pèlerin sur le parcours, les églises, les reliques etc, le récit de voyage évolue à la fin du Moyen Age vers une observation plus ouverte sur l’économie et la politique des régions traversées. Les préoccupations religieuses des pèlerins s’accompagnent de plus en plus d’un désir d’expériences, voire de motivations diplomatiques comme dans le cas de Bertrandon de la Broquière délégué par la Cour de Bourgogne en Orient pour tester les forces ottomanes.

Désirant donner à ses meilleurs étudiants la possibilité de devenir des maîtres de qualité qui enseigneront à l’école publique, le gouvernement ragusain peut les envoyer faire leurs études à la Sorbonne. Le plus célèbre d’entre eux: Jean de Stay y apprend différentes langues dont le grec, obtient le titre de docteur en philosophie et en théologie puis y enseigne ces deux matières avec une éminente réputation. Il quitte ensuite Paris pour Rome où il sera promu archevêque. Excellent orateur, il participe aux conciles de Bâle et de Ferrare où il dénonce l’hérésie hussite et tente de rapprocher les églises romaine et grecque. Deux voyages auprès de l’Empereur et du Patriarche de Constantinople lui permettent d’obtenir un avantageux traité de commerce pour Raguse⁶⁰ et de s’enrichir de culture grecque. D’un talent et d’une érudition incomparables, il s’affirme en qualité d’intermédiaire entre Orient et Occident, personnifiant tout l’idéal politique de la République.

Au demeurant, nous voyons le grand conseil accorder, vers le milieu du siècle une bourse de 60 hyperpères à frère Donatus pour faire ses études à Paris⁶¹ tandis que dans le même temps „Michael de Raguse” reçoit un

⁵² Série 76, N° 360.

⁵³ Cons. Maj. vol. 3, fol. 39’; Cons. Rog. vol. 3, fol. 230—239’.

⁵⁴ Let et Com. Lev. vol. 9, 49, 56 et 58. Cons. Maj vol. 3, fol. 30’, 35, Cons. Rog. vol. 3 fol., 228’, 232, 235. Cons. Min. vol. 3, fol. 183—183’, 1

⁵⁵ Cons. Min. vol. 7 fol., 77’—78, 96’. Cons. Rog. vol. 6, fol. 77’—78.

⁵⁶ Cons. Min. vol. 15 fol., 199.

⁵⁷ The itineraries of William Wey, fellow of Eton college, London, 1857.

⁵⁸ Marsy, Sébastien Mamerot: *Passages faits par les François*, Amien 1881, 10—11.

⁵⁹ Hassler, *Frater Felicis Fabri*, 56.

⁶⁰ Let et Com. Lev. vol. 12, fol. 57’—58.

⁶¹ Cons Maj vol. 10, fol. 152’.

subvention de 30 ducats des Dominicains pour passer son baccalauréat à Paris. Deux ans plus tard il est docteur en théologie et nous le retrouvons en qualité de prieur dans sa patrie d'origine.⁶³ A la fin du siècle le franciscain „Marianus Bondenalius” enseigne la théologie à la Sorbonne puis sert d'intermédiaire entre Louis XII et Raguse avant de devenir aumônier de Sixte IV à Rome.⁶³

Au reste, des ecclésiastiques occidentaux beaucoup moins brillants, n'ayant ni les mêmes fonctions ni les mêmes prétentions se trouvent à Raguse où ils sont prêtres ou moines: en 1420 „Don Petrus de Ispania” se signale par des affaires de dettes, mais il semble surtout apprécié pour son enseignement des règles et offices religieux et pour sa façon de les chanter.⁶⁴

Il est vraisemblable que l'escale sur le trajet du pèlerin incite ces personnages à s'établir ici. Mais nous pouvons aussi penser qu'ils parviennent jusque là à l'issue d'un voyage en Italie. Le manque de références à des religieux occidentaux est explicable par leur mode de vie particulièrement paisible ne donnant, sauf exception, aucune matière à discussions officielles.

Les immigrations de nature religieuse semblent donc rares. Cependant la République relève de cette culture occidentale présente dans la cité dalmate sous diverses formes. L'humanisme y est représenté en la personne de Jean de Stay et de ses connaissances helléniques et romaines, par Philippe de Diversis appelé par le sénat ragusain (inquiét d'une recrudescence de la langue vulgaire) à enseigner le latin. Excellent professeur, ce dernier écrit une chronique dans la langue qu'il enseigne, tandis qu'un écrivain Anonyme et Ragnina laissent au même moment un témoignage historique de leur époque mais en „lingua Ragusea”. Celle-ci permet du reste aux Dalmates de comprendre les chansons de geste colportées par les troubadours dans des cours si semblables à nos cours occidentales. De cette façon est probablement parvenue à Raguse la légende de Roland dont la popularité est antérieure au XVe siècle. Dans ces mêmes cours se diffuse à la fin du siècle l'épopée de Charles VIII mise en vers par Lampridius Cervinius⁶⁵. Là, des visiteurs occidentaux de passage laissent aussi des manuscrits. En outre, le séjour d'artistes tels le facteur d'orgue Jean de Séville,⁶⁶ les fifres allemands, bourguignons ou français ou encore des chanteurs français contribue vraisemblablement à la vulgarisation d'une certaine culture occidentale.

Autre domaine dans lequel l'influence occidentale et plus spécialement italienne est spectaculaire au XVe siècle: l'architecture. Les voyageurs occidentaux de passage en témoignent. Peu surpris par son style „Renaissance” ils notent surtout l'impression de puissance de la cité, les remparts sont restaurés ou reconstruits en pierre, deux forteresses, la tour Mincheta, l'arsenal, le nouveau palais des Recteurs, l'horloge, la colonne Orlando sont

⁶³ Div. Not. vol. 35, fol. 56; vol. 36, fol. 180'.

⁶³ Wadding: *Annales Minorum*, XIV, 3.

⁶⁴ Div. Canc., vol. 46, fol. 68; vol. 63, fol. 197'.

⁶⁵ Ad Carolum Francorum Regem, concordia, *Ad regem gallorum*; M. Déanović, *Anciens contacts entre Raguse et la France*, 124

⁶⁶ Selon M. Déanović un manuscrit écrit au XIIIe ou au XIVe siècle aurait été conservé à la bibliothèque des Dominicains de Raguse, 115 et sv.

édifiés et l'alimentation en eau de la ville confiée à Onofrio de La Cava. La culture ragusaine est donc fortement imprégnée d'apports italiens, les influences d'un Occident plus lointain n'étant qu'occasionnelles.

S'enrichissant auprès des étrangers qui la visitent ou qui travaillent pour elle Raguse transmet au reste un art qui lui est propre. Ceci sous forme de dons qu'elle a pris l'habitude de faire aux seigneurs voisins. Lors de ses ambassades en Italie ou en Hongrie elle envoie ses délégués munis de bagues, bracelets, bijoux divers, vases d'or et d'argent, diffusant ainsi de plus en plus loin en Occident l'orfèvrerie ragusaine. Depuis plus d'un siècle cet art a acquis une certaine réputation à Raguse et aux alentours. D'autre part l'école de peinture ragusaine, née dès le XIIIe siècle, est en plein épanouissement au XVe et des artistes tels I. Ognanović, Blaž ou N. Božidarević peignent des icônes pour les visiteurs étrangers. C'est ainsi que nous voyons des Français de passage à Raguse en 1442 demander à „Johannes Zornéa” de peindre leurs armoiries⁶⁷.

Toutefois Raguse ne possède pas une culture propre et suffisamment élaborée pour avoir un retentissement quelconque en Occident. Elle est le produit de diverses influences liées au caractère cosmopolite de la ville dont témoigne l'aristocratie elle-même puisque deux familles s'éteignant au XIVe siècle sont d'origine française (de Paris), une troisième (encore présente au début du XVe s.) d'Angleterre et celle des Bona d'Allemagne⁶⁸.

En fait, l'Etat ragusain présente tous les caractères des Républiques maritimes italiennes médiévales.

Deux catégories de personnes travaillent à Raguse au XVe siècle: des employés de la République et des artisans ou petits commerçants.

Une quarantaine d'Occidentaux (sur un total de cent travailleurs) sont employés au XVe siècle. La moitié sont:

(1) „*Mogistri bombardarii*”. Parmi eux: 10 Français, 8 Allemands et un Bourguignon. Leur apparition à Raguse correspond au moment où, dans la seconde moitié du XVe siècle, les pièces d'artillerie commencent à être coulées en bronze. Outre la fabrication des armes et surtout des bombardes certains connaissent l'art de la forge ou de l'entretien de l'horloge. Favorisée par les conditions d'insécurité qui dominent tout le siècle, cette industrie se révèle indispensable dans les conflits qui opposent la République à ses voisins. Ainsi, lors des affrontements avec Radoslav Pavlović, Guillaume de Paris est engagé,⁶⁹ et le Français Adam autorisé à utiliser une mansarde vide pour exercer son art⁷⁰. Puis, à l'occasion de la guerre opposant Raguse à Herceg un maître d'armes allemand est requis pour faire des bombardes⁷¹. Dans la seconde moitié du XVe le voisinage menaçant de Mehmet II peut expliquer la présence du Français André⁷², d'un Allemand anonyme⁷³ et

⁶⁷ Div. Canc. vol. 55, fol. 245.

⁶⁸ M. Déanović, 10—20; Ragnina, *Chronique*, 181.

⁶⁹ Div. Not. vol. 17, fol 61; vol. 26, fol. 118'; vol. 27, fol. 105. Cons Maj vol. 4, fol. 279.

⁷⁰ Cons. Min. vol. 10, fol. 176

⁷¹ Cons. Min. vol. 13, fol. 226.

⁷² Cons. Min. vol. 13, fol. 261; vol. 14, fol. 77'.

⁷³ Cons. Maj. vol. 12, à tergo fol. 14.

d'un certain Georges de même nationalité⁷⁴. A la fin du siècle le Français Olivier est bien connu pour ses qualités de théoricien et pour les travaux qu'il fait exécuter à Ston où il termine sa carrière⁷⁵. Il figure quelques 22 ans sur les registres ragusains. Pendant ce même temps nous rencontrons aussi: des Allemands dont Jean Brun⁷⁶ puis Jacques et son fils⁷⁷, le Bourguignon Guillaume Allemand⁷⁸ et plusieurs Français: Nicolas⁷⁹, Pierre⁸⁰, Pétrechinus⁸¹ et enfin maître Paris⁸² dont la notoriété mettra à l'écart ses successeurs et collègues: Jean de Cologne⁸³, l'Allemand Henri⁸⁴ ainsi que les Français „Abesius” et André⁸⁵.

(2) Moins nombreux des „*mareschalchi*” apparaissent dans la seconde moitié du siècle. Maître Jean exerce à Raguse de 1449 à 1453⁸⁶ puis „Magister Monginus de Francia” en 1463—1464⁸⁷.

(3) Dans les dernières années du siècle *l'entretien de l'horloge* de la ville est confié au forgeron Nicolas de Saxe⁸⁸ puis à Conrad d'Allemagne qui épouse Pétronella Simonis en Août 1497 à Raguse⁸⁹. Au reste nous voyons le gouvernement rechercher un maître français pour sa réputation dans cet office qu'il associe à celui de luthier⁹⁰.

(4) Des *fifres* occidentaux viennent aussi s'installer à Raguse tout au long du siècle. Pierre de Cologne engagé en 1416 y conserve son emploi pendant 16 ans⁹¹ puis en 1441 nous trouvons le Français Andruschus⁹² et dix ans plus tard André de Flandres que nous rencontrons encore en 1481. La République emploiera aussi son fils Michael⁹³. A la même époque Pierre, fifre du Duc de Bourgogne, fait un séjour de trois ans dans la cité⁹⁴.

⁷⁴ Cons. Min. vol. 17, fol. 267.

⁷⁵ Cons. Min. vol. 18, fol. 102—103, 156—202; vol. 23, fol. 92'; vol. 24, fol. 293', Cons. Rog., vol. 23, fol. 196—196.

⁷⁶ Cons. Min. vol., 18 fol. 103.

⁷⁷ Cons. Min. vol., 20 fol. 231.

⁷⁸ Cons. Min. vol. 19, fol. 3'.

⁷⁹ Cons. Rog. vol. 24, fol. 58', 61.

⁸⁰ Cons. Min. vol. 22, fol. 254, 256.

⁸¹ Cons. Min. vol. 23, fol. 20, 33, 34; Deb. Not. vol. 51, fol. 135', 147.

⁸² Cons. Min. vol. 24, fol. 199, 206—206', 209, 257 — Cons. Rog. Vol. 26, fol. 27.

⁸³ Lam de Int. vol. 32, fol. 254; Div. Not., vol. 75, fol. 70.

⁸⁴ Div. Canc. vol. 87, fol. 212'.

⁸⁵ Cons. Min. vol. 26, fol. 54', 199', 203'—204; Cons. Rog. vol. 28, fol. 14.

⁸⁶ Z. Šundrica *Prilog proučavanju veterinarske službe u starom Dubrovniku*, 34—37.; Cons. Maj. vol. 9, fol. 20', 107', 185', 250; vol. 11 Cons. Min. vol. 11, fol. 59', 78.

⁸⁷ Cons. Maj. vol. 12. à tergo fol. 18.

⁸⁸ Cons. Min. vol. 23, fol. 92'; Deb. Not. vol. 53, fol. 97' — Lam de For vol. 46 fol. 191'—193.

⁸⁹ Pacta Matrimonalia, vol. 3, fol. 45.

⁹⁰ Cons. Maj, vol. 7, fol. 50.

⁹¹ Cons. Maj, vol. 2, fol. 28, 58; vol. 3, fol. 166'; 74l. vol. 4, fol. 30', 82, 13.

⁹² Cons. Maj, vol. 6 fol 106'; Div. Not. vol. 26 fol 11'.

⁹³ Cons. Maj, vol. 10, fol. 29, 101; vol. 11, fol. 159', 180'; vol. 12, fol. 2, 2 à tergo fol. 19, 23', 30; vol. 13, fol 3', 8, 10, 15, 18, 21', 23, 24', 28, 3 35'; vol. 14, fol. 18, 25, 31, à tergo fol. 3', 114; Div. Not. vol. 45, fol. 18.

⁹⁴ Cons. Maj., vol. 9., fol 79, 144, 21 — Div. Canc. vol. 68 fol. 149.

(5) Pendant ce temps là trois chanteurs français s'y font remarquer pour leur inconduite. Ils restent peu de temps à Raguse où ils étaient tenus de chanter aux offices quotidiens⁹⁵.

(6) A l'école publique de Raguse un maître français: Jean, enseigne pendant trois ans (1455—1458) après être resté quelques temps au service des Franciscains⁹⁶. En 1481 le maître d'école espagnol Alfonse est recruté à son tour⁹⁷.

(7) Fort sélectifs en matière de médecine les Patriciens se montrent très rigoureux envers les Occidentaux: certaines propositions sont rejetées⁹⁸, un médecin français expulsé⁹⁹ alors qu'un chirurgien espagnol voit ses biens séquestrés par le gouvernement¹⁰⁰. La tentative du pharmacien Jean Garbo pour s'installer à Raguse puis à Ston n'a guère plus de succès¹⁰¹. L'attachement des Patriciens à une haute qualité des médecins et pharmaciens est comme partout ailleurs au Moyen-Age lié aux conditions d'insécurité face à la maladie et à la mort.

(8) Notre liste se termine avec l'hotelier allemand Jean Baptiste. Le gouvernement lui attribue (en 1423) une maison où il pourra exercer son activité réservant en permanence deux lits pour les besoins de l'Etat. Nous ne le retrouvons pas au delà de 1427¹⁰².

Le salaire de ces employés est probablement fonction des besoins conjoncturels en main d'oeuvre de la République ainsi que de la réputation et des qualités des individus. Pour faire face à la maladie ou à l'ennemi nous la voyons dépenser dans un cas jusqu'à 530 hyperpères par an et dans l'autre entre 250 et 300 hyperpères. Mais nous remarquons que la paye des armuriers varie de façon notable en fonction des personnes, certainement du fait de leur compétence: Guillaume de Paris touche 300 hyperpères par an alors que Guillaume d'Allemagne n'en reçoit que 110 et Pétrechinus 84.

Les professions indépendantes de la conjoncture dénotent beaucoup moins d'écart de salaires et sont moins bien rémunérées: ainsi les fifres perçoivent de 150 à 200 hyperpères à l'année et les maréchaux-ferrants 150. Aucune différence n'est à remarquer entre employés de nationalités différentes ni de salaire préférentiel pour les autochotenes.

Peu de renseignements donc sur les Occidentaux employés à Raguse et sur leur vie quotidienne. Il s'agit en fait d'une population instable et en apparence peu intégrée malgré la politique non discriminatoire du gouvernement. Aucune structure d'accueil n'est mise en place pour ces étrangers

⁹⁵ Cons. Maj., vol. 9, fol. 71'; Lam de Int. vol. 12, fol. 134; vol. 13, fol. 61.

⁹⁶ Cons. Rog., vol. 14, fol. 129, 157, 191'; vol. 15, fol. 34. Cons. Maj., vol. 10, fol. 155.; Cons. Maj., vol. 10, fol. 155; Div. Canc. vol. 67, fol. 59.

⁹⁷ Cons. Rog., vol. 24, fol. 15', 16.

⁹⁸ Reform vol. 32, fol. 40, 211. Fol. du Cons Min, vol. 17.

⁹⁹ Cons. Min. vol. 17, fol. 56'.

¹⁰⁰ Cons. Min. vol. 22, fol. 33; Cons. Rog., vol. 24, fol. 102, 206', 250'; Cons. Maj., à tergo vol. 14, fol. 38'; vol. 15, fol. 2—2'; Div. Canc., vol. 82, fol. 151; vol. 89, fol. 194'; Deb. Not. vol. 49, fol. 67'.

¹⁰¹ Cons. Maj. vol. 10, fol. 110', 182; vol. 11, fol. 176.

¹⁰² Cons. Maj. vol. 2, fol. 137; vol. 3, fol. 113, 166.

qui se regroupent sans pour autant constituer d'organisation spécifique¹⁰³. Ils forment un noyau marginal mais relativement calme. Grâce à ses contrats le gouvernement garde un contrôle direct sur ceux-ci.

Beaucoup moins présente dans le corps des artisans indépendants et petits commerçants, l'administration veille cependant de très près.

*

Au XVe siècle seuls deux corps de métiers: les charpentiers et les orfèvres possèdent un statut définissant leur profession, leurs droits et leurs devoirs. Deux autres confréries vont se créer: celle des petits boutiquiers puis celle des „bonnetiers”¹⁰⁴. A côté de cela de nombreux petits métiers restent en dehors de toute règle. Aussi nos données sont-elles fragmentaires ne permettant qu'une approche imprécise de la vie de ces travailleurs. Toutefois, l'orfèvrerie ou le textile donnent lieu à de nombreux actes, contrats d'associations, tractations d'affaires ou encore incidents. Mais il est probable que d'autres activités et notamment l'épicerie, le travail du bois et des peaux, la cordonnerie, etc, occupent beaucoup d'autres étrangers anonymes. Sous toute réserve nous avons relevé au XVe une trentaine d'artisans et petits commerçants occidentaux dont 18 dans le textile.

(1) La fabrication des draps attire à Raguse nombre d'ouvriers. Les tissus représentent pour elle un article d'exportation important lui permettant de payer une partie de ses achats en grain. Au XVe cette production se développe avec la manufacture des tissus, renforçant l'économie de l'Etat et créant un besoin en main d'oeuvre accru. Aussi entre 1404 et 1495 plus de la moitié des Occidentaux sont recensés dans ce domaine.

La laine passe d'abord par les mains d'un „lanarius” ou „lanifex”. L'Espagnol Antoine Sanges joue ce rôle pendant quelques trente ans, recevant la laine de marchands catalans pour la distribuer à des tisserands. Il prête parfois les outils et le local et s'attribue une partie du labeur¹⁰⁵. Il est vraisemblable que lui-même ignore tout de cet art. Souvent en conflit avec ses partenaires, il est certain que sa nationalité favorise ses contact avec des Catalans.

Le tisserand peut donc recevoir la matière première et les outils de travail. En contre-partie il fournit la main d'oeuvre. En 1418, Petrus Pantella emploie ainsi Ugolinus de Cologne¹⁰⁶ et Gérard de Cologne¹⁰⁷. Quant à Jean Baptiste de Cologne nous le trouvons successivement au service de trois employeurs différents¹⁰⁸. Toutefois dans les années 1424—5 nous trouvons d'autres Occidentaux dans le tissage des draps: les Allemands Pacius Cherman, Anichin de Cologne¹⁰⁹, Herman (de 1429 à 1439) puis Carolus

¹⁰³ Lam de Int. vol. 26, fol. 44'.

¹⁰⁴ K. K. Vojnović *Bratovštine i obratne korporacije*, 1—129.

¹⁰⁵ Div. Not. vol. 16, fol. 159, 162—162'; vol. 17, fol. 116', 152; vol. 18, fol. 7.

¹⁰⁶ Div. Canc. vol. 41, fol. 245—245'.

¹⁰⁷ Div. Canc. vol. 41, fol. 157', 265'; vol. 42, fol. 110'; Div. Not. vol. 13, fol. 20

¹⁰⁸ Div. Not. vol. 13, fol. 180'; Div. Canc. vol. 42, fol. 32; vol. 43, fol. 156.

¹⁰⁹ Div. Canc. vol. 43, fol. 79, 90, 165; vol. 44, fol. 43, 56'.

de Matéo et Henri Herman ouvriers de Thomas de Rimini en 1434¹¹⁰ et enfin la Français Aléardus „magister pannorum de Radio” dans les dernières années du siècle¹¹¹.

Une fois tissés les draps peuvent être exportés ou façonnés sur place par des *tailleurs*. Entre 1404 et 1495 ils sont au nombre de 7 à venir d'Allemagne, de France, de Flandre ou d'Espagne. Au début du siècle, maître Richard de Savoie exerce pendant trente ans cet art à Raguse. Il engage plusieurs domestiques qu'il ne paie pas, se livre à un petit trafic d'argent, partage une vigne avec un slave puis une boutique avec un autre tailleur, fait enfin son testament vers 1434¹¹². En 1421, trois tailleurs occidentaux: Richard de Savoie, Pernet de Bretagne et Arnaud de Brabant s'associent à Simon de Zadar pour travailler à Raguse pendant 4 ans¹¹³. Vingt ans plus tard le tailleur allemand Georges Jean est en procès avec un teinturier¹¹⁴ puis vers 1460 le Flamand Arrighus se signale pour s'être battu armé d'une paire de ciseaux sur le seuil de sa boutique¹¹⁵. Contrairement aux tisserands les tailleurs sont donc présents tout au long du siècle. Ils ont une intense activité comme Richard de France ou l'Allemand Georges, se signalent par des problèmes tel Arrighus ou l'Espagnol Jean ou encore mènent une vie paisible, passent même tout à fait inaperçus s'ils travaillent seuls et sans incidents.

Favorisée par l'abondance des métaux de l'arrière-pays, l'*Orfèverie* s'est développée dans toute la République depuis le XIVe s. L'Etat protège cet art qui lui rapporte et ses adeptes jouissent d'une grande considération. Ils frappent la monnaie pour la ville, exécutent des ornements pour vêtements et surtout des couverts, tasses, vases et bijoux destinés à l'exportation sous forme de dons¹¹⁶. Dans les années quarante l'Allemand maître Jean est sollicité par le prieur du couvent des Dominicains pour effectuer une tête en argent puis terminer le rétable de l'église¹¹⁷, mais ses affaires ne semblent pas très fructueuses car peu de temps après il est accusé d'avoir emporté 7 livres d'argent que J. Sörgo lui avait données à travailler¹¹⁸. Figure beaucoup plus prestigieuse, celle du joaillier Ramboldus Vachter de Bruges dont l'activité dépasse le cadre de l'orfèverie pour celui du commerce international. Au total les orfèvres occidentaux sont peu nombreux à Raguse même s'ils sont en plus grand nombre que ne le laissent supposer les registres. C'est là un domaine où il faut compter avec une forte concurrence locale et surtout hongroise.

¹¹⁰ Div. Canc. vol. 45, fol. 158^r, 221; vol. 46, fol. 221; vol. 48, fol. 72^r, 226^r, 227. Div. Not. vol. 17, fol. 157^r, 180.

¹¹¹ Div. Not. vol. 68, fol. 189.

¹¹² Div. Canc. vol. 35, fol. 105; vol. 37, fol. 169^r; vol. 39, fol. 28^r, 62, 131^r, 225, 312; vol. 40, fol. 37^r, 235; vol. 41, fol. 215, 285^r; vol. 46, fol. 145^r, Deb. Not. vol. 13, fol. 309. Testamenta vol. 10, fol. 12.

¹¹³ Div. Not. vol. 13, fol. 201.

¹¹⁴ Div. Canc. vol. 54, fol. 132. Div. Not. vol. 34, fol. 154.

¹¹⁵ Lam de For vol. 34, fol. 141—142.

¹¹⁶ C. Fisković, *Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća*, 247.

¹¹⁷ Div. Canc., vol. 55, fol. 34^r; Div. Not. vol. 26, fol. 158.

¹¹⁸ Lam de Int, vol. 13, fol. 133.

Ces quelques documents d'archives ne peuvent nous permettre de tracer un tableau, même imprécis, de la vie quotidienne à Raguse des artisans occidentaux. La République ne semble pas les traiter différemment de ses propres travailleurs d'autant plus qu'ils constituent une donnée non négligeable de son économie.

D'autres Occidentaux figurent encore sur les registres du XVe s. mais il ne nous a pas été possible de les ranger dans une catégorie socio-professionnelle bien définie.

Quelques conclusions

L'image de richesse, d'opulence transmise par le visiteur occidental de passage à Raguse au XVe siècle se retrouve dans la cité sous diverses formes: sa facilité à accepter des tributs, l'importance de sa flotte, sa politique de recherche des meilleurs ouvriers, son architecture florissante: tout dénote une volonté de puissance du gouvernement ragusain.

A la tête de l'Etat une aristocratie très motivée administre la cité et ses territoires, s'engage dans le commerce des métaux ou l'accroissement de la flotte. Concernés par l'ensemble de la vie économique et politique, les nobles lui donnent une impulsion sans égale se traduisant par leur habileté diplomatique, moteur de l'expansion économique. L'exiguïté et l'aridité du territoire ragusain les font très vite sortir de leurs frontières à des fins économiques beaucoup plus que dans un désir d'expansion militaire prestigieuse. Ils s'orientent naturellement vers l'Italie méridionale ou l'Orient, l'Occident lointain n'ayant longtemps que peu d'attrait économique. Cependant, à la fin du Moyen-Age, le développement général des relations internationales commencent à entraîner les Ragusains, habitués du reste à se déplacer, vers ces régions. Le commerce des métaux, principal soutien de la politique économique des nobles, leur fournit une occasion supplémentaire de s'infiltrer en Occident. Les mines situées dans des régions menacées par l'invasion ottomane sont la principale cause de la politique opportuniste du gouvernement qui sollicite l'autorisation du pape et l'accord de la chrétienté occidentale pour négocier avec les Turcs. De ces derniers, elle accepte des tributs que seule la conservation de ses mines peut lui permettre de payer. Ses relations avec l'Orient sont de ce fait constantes et Raguse a un rôle d'intermédiaire. Elle en profite pour exploiter au maximum la route continentale traversant son arrière-pays et reliant Constantinople. Venise même ne décourage pas cette politique trouvant par là un débouché complémentaire à son propre développement maritime.

Les relations officielles sont inexistantes avec l'Occident avant la dernière décennie du XVe qui voit le gouvernement ragusain obtenir des privilèges des rois de France et d'Espagne alors que l'Angleterre constitue déjà un partenaire pour son commerce des tissus. Nous sommes dans une période de préparation, d'amorçage à des liens politico-économiques qui seront plus nombreux et plus réguliers au XVIe siècle. Toutefois l'aristocratie ne néglige pas de rester très ouverte à une information sur ces contrées. Elle désire surtout être tenue au courant de l'actualité de façon à organiser sa propre politique.

L'information recueillie constitue alors un matériau de base à sa diplomatie. Témoin des forces ottomanes pour l'Occident, Raguse est aussi le porte parole des guerres occidentales et des projets de croisade des Chrétiens en Orient. Constante de sa politique: son opportunisme et son habileté diplomatique lui permettent de garder une certaine autonomie tout en reconnaissant une triple protection: turque, hongroise et papale. Cette situation lui procure une relative prospérité.

Sélective aussi dans le domaine du travail, l'Aristocratie incite les meilleurs techniciens à venir s'installer sur son territoire. Elle fait appel aux armuriers et aux maréchaux ferrants français du fait de leur réputation, utilise les services d'ouvriers allemands pour l'horloge de la ville au moment où Nuremberg est capitale de l'horlogerie. L'Occident lui fournit au reste, outre une certaine matière première pour ses tissus, des marchands et des artisans. Ouvriers du textile originaires de France, d'Allemagne ou d'Espagne, petits artisans, voyageurs occasionnels ou pèlerins errants peuvent décider de s'établir quelques temps à Raguse, rarement de façon définitive. Le gouvernement utilisera les meilleurs éléments de cette population étrangère, sachant bien payer compétences et techniques sûres.

Motivés par une volonté de prestige les nobles désirent vivre dans une cité dotée de puissantes fortifications, de somptueux monuments, de belles villas où ils peuvent recevoir les hôtes de leur choix. Son architecture, calquée sur celle de Venise témoigne de ce désir. Sa poésie reprenant des thèmes occidentaux, sa musique attirant des artistes de la Cour de Bourgogne ou d'Espagne, contribuent à l'introduction de quelques éléments de culture occidentale à Raguse. D'autant plus que son obédience à la religion catholique romaine et sa tradition culturelle révèlent des modes de vie très occidentalisés. Les contacts culturels et religieux sont permanents avec l'Occident dont le prestige universitaire amène l'Etat à encourager certains de ses étudiants à aller y faire leurs études. Son ambition se manifeste ici par l'attribution de bourses et l'accueil d'enseignants et d'artistes occidentaux.

Prestige, richesse, puissance sont donc les principaux idéaux politiques de la République de Raguse, l'amenant à une expansion d'abord orientée vers l'Orient et petit à petit vers un Occident moins bien connu. Les moyens de cette politique résident dans la forme même de son gouvernement dont les membres, fortement motivés, trouvent et conservent par leur habileté diplomatique la possibilité d'accroître une expansion économique nécessaire au maintien de leur puissance.

REFERENCES BIBLIOGRAPHIQUES

Nous mettons entre parenthèses les formules utilisées en notes.

CHRONIQUES

Annali di Ragusa del magnifico ms Nicola di Ragnina, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, Academia scientiarum et artum meridionalium, scriptores, vol. 1, Zagabriae 1883.
(Ragnina, *Chronique*).

Li Annali della nobilissima Republica di Ragusa, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, Academia scientiarum et artum slavorum meridionalium, scriptores, vol. 1, Zagabriae 1883.
(l'Anonyme, *Chronique*).

RECITS DE VOYAGES

Hassler, *Frater Felicis Fabri, Evagatorium in Terrae Sanctae, arabiae et Egypti perigrationem*.
(*Frater Felicis Fabri...*).

Larroque, (Tamizey de). *Voyage à Jerusalem de Philippe de Voisins, seigneur de Montaut*, Société historique de Gascogne, 1883.
(Tamizey de Larroque, *Voyage*)

Nicole Le Huen, *Le Grant Voyage de Jérusalem*, Lyon 1488.
(Nicole Le Huen, *Le Grant voyage de Jérusalem*)

Marsy, (Comte de), *Sebastien Mamerot: Passaiges faitz par les Francoys*, Les Pèlerins picards à Jérusalem, Amiens 1881.
(Marsy, *Sebastien Mamerot: Passaiges faitz par les François*)

Moranville (H), *Un pèlerinage en Terre Sainte et au Sinaï au XVe s*, The Itineraries of William Wey, fellow of Eton college, publ. from the Blodeian manuscript for the Roxbueghe club, London 1857.
(The Itineraries of William Wey, fellow of Eton college).

TRANSCRIPTIONS D'ARCHIVES

Radonić (Johannis), *Acta et Diplomata Ragusina, Fontes rerum slavorum meridionalium*, tome 1, fasc. 1 et 2, tome II, fasc. 1., Belgrade 1934
(Radonić, *Acta et Diplomata Ragusina*)

OUVRAGES SPECIALISES

Deanović (Mirko), *Anciens contacts entre la France et Raguse*, Institut français de Zagreb, 1950.

(M. Deanović, *Anciens contacts entre Raguse et la France*)

Ducellier (Alain), *Les mutations de l'Albanie au XVes*, (du monopole ragusain à la redécouverte des fonctions de transit), Académie bulgare des Sciences, Institut d'études balkaniques, Etudes balkaniques № 1, Sofia, 1978, 55—80

(A. Ducellier, *Les mutations de l'Albanie au XVes*.)

Fisković (Cvito), *Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća*, Zagreb 1949.

(C. Fisković, *Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća*)

Kostić (V.), *Dubrovnik i Engleska 1300—1650*, Belgrade 1975.

(V. Kostić, *Raguse et l'Angleterre, 1300—1650*.)

Kovačević (Desanka), *Le commerce dans la Bosnie médiévale, Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent*, Annales, Economies, sociétés, civilisations, Paris 1960, 248—258

(D. Kovačević, *Le commerce dans la Bosnie médiévale*)

Spremić (M), *Dubrovnik i Aragonci 1442—1495*, Beograd 1971.

(M. Spremić, *Dubrovnik i Aragonci, 1442—1495*)

Suarez—Fernandez (Luis), *Politica internacional de Isabel la Católica: estudios y documentos*, tomes 1, 2 et 3., Valladolid 1965.

(Fernandez, *Politica de Isabel la Católica*)

Šundrica (Zdravko), *Prilog proučavanju veterinarske službe u starom Dubrovniku*, Beograd 1970.

(Z. Šundrica, *Prilog proučavanju veterinarske službe . . .*.)

Vojnović (Kosta Knez), *Bratovštine i obratne korporacije u Dubrovačkoj republici od XIII do XVIII vijeka*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1899.

(K. Vojnović, *Bratovštine i obratne korporacije . . .*.)

ОДНОСИ ДУБРОВАЧКЕ РЕПУБЛИКЕ И ЗАПАДНЕ ЕВРОПЕ У XV ВЕКУ

Резиме

На основу минуциозно прикупљене грађе у Дубровачком архиву приказани су политичко-економски односи између Дубровника и земаља европског Запада у XV веку. У првом делу чланка реч је о ширим односима између Дубровника и Француске, Енглеске, Немачке и других земаља, које аутор сврстава под термин „далеки запад”. Слика богатства коју посетилац Дубровника у поменутом периоду стиче своди се на то да је реч о једној републици која жели да се креће напред кроз одбир добрих струч-

њака, кроз важност своје флоте, кроз прихватање намета и кроз веома мотивисану администрацију града и његових подручних територија. У свему овоме трговина игра значајну улогу. Нарочито је важна притом и дипломатска вештина, која је моторна снага саме економске експанзије.

Посебно занимљив део чланка односи се на поједине врсте занатлија-странаца који су живели и радили у Дубровнику. Између осталог то су оружари-ливци ћулади, часовничари, гостивничари, лекари, учитељи јавних школа и други (сви са Запада).

У закључку је истакнуто да су богатство, моћ и престиж представљали основне политичке идеале Дубровачке републике који су је водили ка експанзији која је испрва била оријентисана ка Истоку, да би се касније мало-помало окретала и ка мање познатом Западу. Средства те политике лежала су у самој форми владавине, јер су великодостојници били веома мотивисани да изналазе и очувају својом дипломатском способношћу могућност даљег ширења у економској области, што је било неопходно за само одржавање њихове моћи и власти.

Динко ДАВИДОВ

Балканолошки институт САНУ
Београд

СРБИ У КОМОРАНУ У XVI И XVII ВЕКУ

Српски и мађарски историјски извори и старе угарске хронике о утврђеним градовима на горњем Дунаву доносе поуздане вести о српским шајкашким посадама још у давно предтурско доба, а особито за владавине краља Матије Корвина. Његово призивање српске властеле и народа у Угарску било је од обостране користи, а велико залагање овог владара за обнову дунавске ратне флотиле, у којој су Срби шајкаши (*Rascianis Nazadistis*) имали видно учешће, условило је јачање српских насеобина на Дунаву.¹

Српски Ковин, Будим, Острогон, Коморан и Ђур нису биле само станице краљевске флоте већ и насеља са знатним бројем Срба, испочетка, у XV и XVI веку, претежно шајкаша, а касније, у XVII, а поготово у XVIII веку, и трговаца, занатлија, удружених у цехове, и другог варошког живља. У њима је био развијен верски живот, грађене су и украшаване српске цркве, а пристизали су и зографи, преписивачи књига и духовници из удаљених крајева Балкана. — Српска позновизантијска цивилизација доспела је у угарске вароши, у којима се срела са средњо-европском културом, њој нове и духовно стране средине, да би се овде постепено мењала и преображавала. Досељеници са југа изменили су у појединим угарским варошима народносни састав, а делимично су утицали на привредне и културне прилике. Обележили су своје присуство током неколико столећа.

Истраживања откривају особену историјску слику о Србима у горњедунавским градовима. На тој слици оживљене прошлости посебно

¹ J. Szentklárai, *A Dunai hajóhadak története*, Budapest 1886 (са старијом литературом); Г. Витковић, *Прошлост, усџанова и сџоменици угарских краљевих шајкаша*, Гласник СУД, књ. 67. Београд 1887, I — LXXXIX; Д. Поповић, *Војводина у џурско доба*, Војводина I, Н. Сад 1939, 231—239.

се уочава духовна настројеност досељеника, а уз то шајкашке вештине и ратне заслуге, занатство, изузетна спретност у трговини и њихова онде особена и лако препознатљива култура. Данас све то чувају цркве — трајни споменици српског присуства на северу Угарске. Јер, Срби су у тим градовима били упућени баш на цркве, у којима и око којих се одвијао добар део њиховог живота. А оне значајне и лепе старине — иконе, рукописне и старе штампане књиге, сасуди примењеноуметничке израде, протоколи, матичне књиге, архиве, надгробни споменици и разни записи — омогућавају да се слика о Србима у овим крајевима сагледа у историјској условљености. Па и сада, када у тим градовима одавно нема Срба, довољно је само зачети испитивања па да се из заборавља укаже живо присуство народа који са овог места није ишчезао за историјска сазнања и памћења.

I

Коморан — Comora, Komárom, Comarn — подигнут на оштроугаоном простору који образује Дунав са Вагом, својом левом притоком, био је у низу речних утврђења најтврђи град од Будима до Беча. Док се над будимским градом вила турска застава од 1526. до 1686. дотле је на коморанској тврђави стајао српски шајкашки барјак, са аустријским и угарским хералдичким знацима и ћирилским словима.

У оним, за Угарску кобним годинама, после пораза на мохачком Шаторишту (29. августа 1526), брзог пробоја турске војске, освајања Будима, Острогона, Бура и прве опсаде Беча, имао је утврђени Коморан, који је чувала посада састављена од Срба и Мађара, изузетно важан војностратешки значај. А после те опсаде коморанска тврђава постала је гранични камен. На западној страни била је војска Фердинанда I, а источно, недалеко од Коморана, турска флота и коњица, које су контролисале Дунав и биле спремне на оружани сукоб, упаде и пљачку. Међутим, у току дугог примирја коморанска шајкашка посада обављала је дужност пограничне страже: дочекујући и испраћајући царска посланства и разне мисије, којима је овде била последња станица. Низводно од коморанске тврђаве дочекивале су их и даље пратиле турске лађе.²

Држећи се упорно своје верске и националне припадности, ове удаљене и не многољудне оазе Срба одолевале су однарођавању, бар у прво време, а уз то оне су поред турских логора широм покорене Угарске стално одржавале чврсте везе са својим сународницима на Балкану. Те везе су најчешће биле трговачке природе, али и црквено-духовне суштине. На турској страни, на путевима који су повезивали Балкан са варошима на горњем Дунаву, било је увек доста Срба, мартолоза и калауза, а уз њих трговаца, разних ухода, пребега, тумача, скелеције и ханџија, торбара и тумарала, који су се могли срести у многим местима покорене Угарске. Овом шароликом путујућем свету припадали су и српски калуђери, који су због милостиње и других послова стизали и у најсевер-

² P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU CXVI, Zagreb 1893, 74-5.

није вароши Подунавља. Из средишних делова Србије, преко Мачве, Срема, Славоније и Барање, а потом поред Мохача, манастира Грабовца, Дунафелдвара, Дунапантелије, Стоног Београда и Тате, могло се тада доспети чак до Коморана, пролазећи готово само кроз српска села и засеоке и делове мађарских вароши у којима су Срби живели.

*

У то доба на челу горњедунавских шајкаша био је храбри капетан Павле Бакић (+1537), потоњи последњи српски титуларни деспот, који је „одржавао флотилу и господарио на Дунаву од Пожуна до Острогона”.³ Баш између Бура и Коморана имао је деспот велико властелинство, које је добио за равносну службу од краља Фердинанда I. Добро су познати Бакићеви ратнички походи и сукоби са Турцима, као и његова опрезно вођена служба ухода — поверљиви људи су му долазили „из Турске”, или су, пак, слали важне извештаје, о којима је деспот обавештавао краља. Paulo Vakyth, како се сам потписивао на писмима упућеним краљу, био је као „шеф шпијунаже краља Фердинанда” добро упознат са приликама у Турској, о кретању војске, али и о стању српског народа и цркве на Балкану.⁴ Од изузетног значаја су вести о томе да је деспот примао српске калуђере из удаљених манастира. „Само једне недеље посетило га је три групе калуђера: једна из Свете Горе, друга из једног манастира са границе Србије према Турској, друга из једног манастира у Београдском санџаку”.⁵ На долазак ових калуђера указивало се махом у вези са обавештајном делатношћу Павла Бакића. Међутим, на њихово присуство у Буру и Коморану не треба гледати са увреженом искључивошћу, јер су они, поред услуга обавештајне природе, имали и духовну и културну мисију која се тичала коморанске цркве и српског живља у вароши. Истина, сачувани историјски извори о Бакићу не помињу оновремени црквени живот, будући да се односе на организацију и издржавање војске и на поверљиве извештаје.⁶

Већ почетком XVI века имали су Срби у Коморану своју малу богомољу, подигнуту између тврђавских зидина и дубоких шанчева. О архитектонском изгледу те првобитне цркве ништа се не може докучити, а наслуђује се да је била скромних димензија и да се налазила недалеко од западне капије, у којем правцу се ширило подграђе. Ни сакрално-уметничка опрема те цркве није довољно позната, али је црква свакако била снабдевена најнужнијим богослужбеним књигама, иконама и сасудима, што су доносили они калуђери са Балкана које је деспот примао.

³ Г. Витковић, *н. д.*, XLVIII; Д. Поповић, *н. д.*, 181—189.

⁴ Д. Поповић, *н. д.*, 240—4.

⁵ Д. Поповић, *н. д.*, 243; „У Буру 21. априла 1534. Павле Бакић јавља краљу Фердинанду новости из Турске, које је дозно од српских калуђера”; А. Ивић, *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током XVI и XVII столећа*, Н. Сад 1910, 121—2, 127.

⁶ Овде се мисли на писма Фердинанда I упућена Павлу Бакићу; позив да са својим шајкашима остане веран цару и да не слуша туђа обећања; материјалне невоље шајкаша; царско обећање о исплати дуговања шајкашима, итд. Г. Витковић, *н. д.*, 63—75.

Једини историјски јемац постојања те цркве сада је доброочувани месингани печат са угравираним допојасним ликом Богородице Оранте, око којег је распоређен натпис +G:I:КОМОРАНСКІЯ С:Ц:ВОВЕДЕНІЯ: В:Х: ПР: БІ., а уз њега и важан датум: 17. мај 1511.⁷ Овај, без сумње најстарији српски црквени печат у Угарској, најближи је позноготским граверским радовима те врсте, а убележени датум односи се на троносање те првобитне цркве.⁸ По цртежу Богородичиног лика композиција се уклапа у западноевропску стилску концепцију, а по скромности уметничке обраде може се предочити мишљење да је печат израдио какав коморански занатлија-гравер.⁹ Према датуму на печату, коморанска црква је подигнута пре пада Угарске и пре доласка Павла Бакића у ове крајеве. Била је то најсевернија и једна од најстаријих српских богомоља у саставу обновљене Пећке патријаршије, чије се јурисдикционо подручје завршавало баш овде на горњедунавским међама. У четвртој деценији XVI века,

1. Печат цркве у Коморану

⁷ Г. Витковић, *Списак изложених историјских, књижевних и уметничких споменика српских*, Београд 1883, 38.

⁸ Г. Витковић, *Прошлост, усљанова и споменаци . . . XLVI*. (Печат није изрезан од злата, како сматра Г. Витковић, већ од легуре месинга.)

⁹ Печат се и сада налази у српској цркви у Коморану, а изложен је са осталим предметима ризнице у пригодној музејској поставци у припрати. Описан је и фотографисан 1980, приликом научноистраживачког рада екипе Сентаandreјског одбора САНУ, којом је руководио аутор овог текста.

када је Бакић добио спахилуке западно од Коморана, црква је и даље снабдевана обредним предметима и књигама.

Извесне историјске спомене о Србима у Коморану сачувале су баш старе рукописне књиге. Међу најчувеније споменике те врсте спада *Коморанско јеванђеље* из прве половине XVI века.¹⁰ Ово раскошно украшено јеванђеље потиче из влашко-молдавске радионице, из које су и *Четиљоројеванђеље манасиџира Крушедола*, *Пећки ајосџол* и *Јеванђеље из Враце* у Бугарској. За ове рукописне књиге Светозар Радојчић је утврдио да се одвајају „техником и стилем свога орнаментa од осталих наших рукописа“, односно да су украшене орнаментима „касноготског и раноренесансног порекла“.¹¹ У *Коморанском јеванђељу* истичу се украшена зачала, на којима асиметрично распоређену заставицу, текст и крупни иницијал уоквирује разуђени орнамент биљног порекла. На супротној страни од зачала насликани су ликови јеванђелиста, доброг цртежа и сведеног колорита. На овим украсним страницама обилато је заступљено злато, а поред њега светлозелена, плава, црвена и љубичаста боја. Из удаљене Молдавије ово богато илуминирано јеванђеље могао је тада набавити и поклонити коморанској цркви најпре Павле Бакић, мада ово наслућивање није могуће поткрепити доказима. Остаје само уверење да је то јеванђеље приложио богатији ктиторијн. Због Бакићеве изразите феудалне културе, као и због његових веза са српским манастирима на Балкану, треба са пуно разлога поверовати у могућност његовог ктиторства коморанској цркви, на чија је богослужења долазило, заједно са својим вајдама, тизедушима, шајкашима и коњаницима.

У коморанску цркву доспео је тада и један знатно старији рукопис. То је *Тийик — Јерусалимски усџав* св. Саве Освећеног — овраза црковнаго сџтава, најстарија и једна од најзначајнијих српских књига у Угарској.¹² У литератури је назван *Тийик цркве у Српском Ковину* или *Ковински тийик*.¹³ Први је о њему писао Гаврило Витковић, али његово образложење о пореклу рукописа није добро протумачено, мада се из тога текста могло приметити да је реч о Коморану а не о Српском Ковину. У то време није била позната грађа из коморанске црквеноопштинске архиве, из које се да закључити да је тийик припадао овој цркви, а ни Витковићева преписка са Српским ученим друштвом није била коришћена. А управо у Архиву САНУ сачувано је Витковићево писмо из Коморана, у којем он помиње да је у цркви нашао *Тийик џисан на џерџаменџу, лејо сачув. XIV в.*¹⁴ Ту се налази и примопредајни записник из

¹⁰ Јеванђеље је преузео из цркве у Коморану и пренео у Београд Гаврило Витковић 1882. године. Сада се налази у Архиву САНУ, бр. 278. Г. Витковић, *н. д.*, 332—342; Љ. Стојановић, *Кашалот рукописних и старих иштамјаних књига*, Збирка Српске краљевске академије, Београд 1901, стр. 10, бр. 16.

¹¹ С. Радојчић, *Сџарв српске мџнијџуре*, Београд 1950, 49.

¹² Г. Витковић, *Прошлосџ, усџанова и сџоменици . . .*, 300—319.

¹³ Л. Мирковић, *Рукописни тийици српскословенске редакције*, Богословље 1—2, 1960.

¹⁴ Писмо Г. Витковића брату Николи од 29. јула 1882. о свом истраживачком раду у Коморану и Ђуру, где је нашао важну историјску грађу и споменике. Архив САНУ, бр. А. 3295 (1881/82 14).

1882, у којем се, поред осталих књига и историјских споменика, које је Витковић преузео из коморанске цркве, наводи и *Типик на пергаменту*.¹⁶ Најближи доказ да овај стари рукопис потиче из Коморана налази се у Витковићевој, сада већ реткој књижици из 1883, *Списак изложених историјских, књижевних и уметничких споменика српских*, која у литератури није била чак ни уочена. У њој уз овај рукопис стоји напомена: „Имам још да приметим да сам ову и друге српске књиге нашао у Коморану”.¹⁶ Ипак, забуна је трајала па је Лазар Мирковић, у свом веома важном каталошком попису *Рукописни списци српскословенске редакције*, у којем је донео 56. јединица, међу најстаријим рукописима навео и *Типик цркве у Српском Ковицу*, што су прихватили и други аутори.¹⁷ Ипак, Радослав Грујић, који је овај типик поменуо у набрајању старих српских рукописа на пергаменту, није погрешно — написао је да је из Коморана, не наводећи изворе.¹⁸ Међутим, он сем помена наслова и порекла није ништа више писао о овом рукопису. *Коморански списци*, како би га требало називати, писан је највероватније у другој четвртини XIV века „лепим уставним писмом српске редакције, у набољој традицији преписивачке технике”.¹⁹ Украс насловне стране, једини у овој књизи, најближи је орнаментици *Четиљоројеванђеља* српске редакције из збирке ЈАЗУ, које је писано и украшено у XIII веку, односно њему сродним а нешто млађим рукописима.²⁰ Заступљен је преплетни орнамент, који у доњем делу оквирује наслов књиге и неколико почетних редова текста, док у горњем делу има три степеничasto стилизована постоља, из којих извиру високи крстови. Око средњег крста је криптограм Ћ Ћ Ћ Ћ Ћ Ћ Ћ Ћ Ћ Ћ. Сматра се да је овакав тип орнамента пренет у српске скрипторије са Атоса.²¹ *Коморански списци* обележава одјек српске средњовековне културе у удаљеним српским стаништима северне Угарске.²² Свакако да су ова и друге рукописне књиге, донете у Коморан из српских манастира на Балкану имале поред свог сакралног својства и друге одлике. — Војујући за Угарску, насељени у удаљеним туђим областима, без идеје о повратку, шајкаши су настојали да сачувају бар духовне нити које су их спајале са народносним стаблом.

¹⁶ „Списак повеља, књига и других разних ствари у коморанској православној цркви, које је прикупио Гавра Витковић, члан и пуномоћник Српског ученог друштва, на научну употребу и на закљечање да их натраг врати коморанској цркви” — Архив САНУ, сигн. 9038 (редни број у Списку, 18).

¹⁶ Г. Витковић, *Списак изложених историјских, књижевних и уметничких споменика српских* . . . , 7 (бр. 45).

¹⁷ Л. Мирковић, *н. д.*, 1—2.

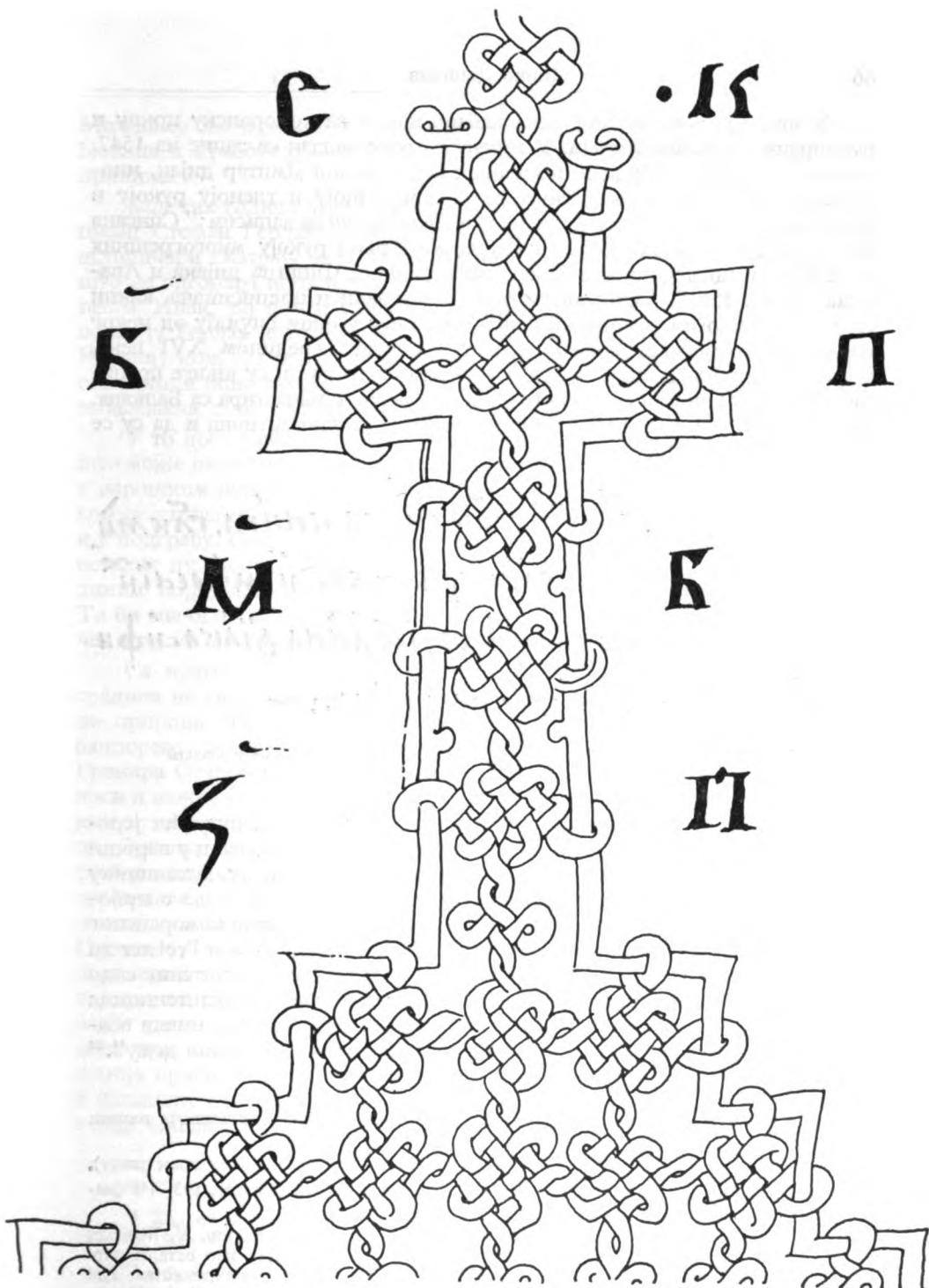
¹⁸ Р. Грујић, *Духовни живоји*, Војводина I, Н. Сад 1939, 383.

¹⁹ Ј. Веселинов, *Бечкеречки списци 14 века*, Симпозиум 1100-годишнина од смрта на Кирил Солунски, књ. 2, Скопје 1970, 45.

²⁰ С. Радојчић, *н. д.*, 32—33.

²¹ *Истио*, 33.

²² Коморански типик налази се у Архиву САНУ, сигн. 294; Љ. Стојановић, *Каталог рукописних и штампаних српских списаних књига*, Збирка Српске краљевске академије, Београд 1901, 201 (294).

2. Коморански типик — крст са криптограмом

У првој половини XVI века набављени су за коморанску цркву и рукописни служабни минеји. У минеју за јуни налази се запис из 1547. године: . . . „спасен буди и помилован буди писави Дмитар дијак, многогрешни и последни в дијацех, писа немощноју и тленоју рукоју в храмe својем . . .”²³ Из овог времена је и *Триод њосни* са записом: „Списана бист сија душеспаснаја књига глаголајема Триод рукоју многогрешних и смерних и последних в дијацех Јоана дијака и Филипа дијака и Авакума дијака. 1531”.²⁴ Ови, иначе уобичајени записи преписивача, какви се налазе у многим рукописним књигама, нису у овом случају од неког изузетног историјског значаја, али у Коморану, средином XVI века, представљају много више, чак и без обзира на то да ли су књиге преписане у овој цркви или су пренете из неког далеког манастира са Балкана. Те су књиге важна потврда да је црква била стално активна и да су се сурови шајкаши старали о њој.

Съписана бѣ сѣа дше спѣла кнѣга, глѣкми
трѣѣ. роукою многогрѣшныѣ ѡмѣренѣиѣ
и послѣднѣиѣ в диѣцѣхъ. ѡвагѣа дѣѣка. и фи
липа дѣѣка. ѡакѣма дѣѣка.: —

3. Запис преписивача Јоана, Филипа и Авакума на *Триоду њосном*
из 1531. године

У коморанској цркви чинодејствовали су у то доба путујући јеромонаси, придошлице са југа, који су се привремено задржавали у вароши као нека врста војних свештеника, а обављали су парохијску, духовничку и проповедничку дужност. Из сасвим оскудне архивске грађе о првобитној цркви искрсава, у години 1552, име првог познатог коморанског свештеника, извесног попа Владислава (Ladislaven Rasciana Preister zu Comorn), док се у години 1571. помиње један коморански свештеник само као Rätzen Predicant zu Comorn.²⁵ Основну плату овим свештеницима одређивала је Дворска комора, па су отуда, по свему судећи, имали обавезу да у проповедима „упућују Србе на оданост према царском дому”.²⁶

²³ *Служабни минеј за јуни*, Архив САНУ, бр. 288 (запис преписивача налази се на последњем листу).

²⁴ *Триод њосни*, Архив САНУ, бр. 291 (запис преписивача на последњем листу).

²⁵ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини . . .*, 179, 423 (напомена 4); 193, 441 (напомена 4).

²⁶ Д. Поповић, *Срби у Коморану*, Историјски часопис САН, кв. V, Београд 1954 5, стр. 202.; „Међу овима су били свештеници који су се борили као остали ратници, други су били духовници војницима, држали су придике у гарнизонима, где нема српске цркве, а у време рата соколили су верне да се храбро држе”. А. Ивић, *н. д.*, 193.

Можда су ови јеромонаси долазили из манастира у Угарској, из Српског Ковина и Грабовца, будући да су њима биле боље познате политичке прилике.

Баш тих година друге половине XVI века забележио је учени путописац Стефан Герлах своје утиске о Коморану. Тај сажети опис неки историчари сматрају за први поуздани податак о Србима у овом граду, што не одговара историјској истини, будући да постоје старије поуздане вести. Ипак, тај помен Срба у Коморану се не може мимоићи. Између осталог, Герлах је навео да у „Коморану има нешто Срба (Räzen oder Raitzen) који . . . имају своју цркву и гробље изван града”. Нешто је опширнији опис тврђаве и наоружања шајкаша, док је о српској цркви забележена само узредна опаска — да је начињена од дрвета.²⁷

У то доба Срби у Коморану су превасходно војници са породицама, што може навести на помисао да српски живаљ није имао знатнију улогу у варошком животу. Ипак, будући да је међу вајдама било и Срба, њихов се утицај морао осетити не само у војним пословима у тврђави већ и у подграђу. Са пуно разлога може се претпоставити да су вајде, између осталих дужности, учествовали и у одлучивању о томе где ће се појединим породицама доделити „грунтови” за градњу шајкашких кућа. То би значило да је уз њихово учешће у XVII веку урбанистички уобличен српски део вароши, који треба тражити на старим гравирама.

Са краја тога века су дескриптивно замишљене графичке ведуте градова на горњем Дунаву, израђене по прецизним цртежима насталим по природи. Те цртеже припремио је Jakob Hoefnagel (1575—1630), а бакрорезе је издао 1595. његов отац Georg Hoefnagel (1545—1600).²⁸ Гравира Острогона (Strigonium — Gran) у посебној легенди-тумачу доноси и важну ознаку Rattzenstatt.²⁹ Из исте године и од поменутог аутора је и цртачки и графички успела панорама Коморана, тврђаве и вароши на Дунаву, са шајкама у бојевом поретку.³⁰ Гравира Коморана није снабдевена тумачем топонима, али је сасвим извесно да се у делу подграђа налази и урбанистички заметак будућег Ratzenstatt-а. Ту је, дакле, и онај део вароши који је само годину дана раније походио Стефан Герлах и у њему видео српску цркву и гробље поред ње. Пажљивијим посматрањем подграђа на овом бакрорезу откриће се минуциозно резане и једва видљиве силуете рушевина. Гравира очито бележи последице неког ратног разарања, и тиме се везује за стварна збивања. — Годину дана пре појаве бакрореза Коморана, можда само који месец пре настанка оригиналног цртежа, десио се важан ратнички догађај у граду и околини, у којем су и Срби учествовали. У лето 1594. године велики везир Синан-паша освојио је Тату, Ђур и Папу, а Коморан се нашао

²⁷ П. Матковић, *н. д.*, 10.

²⁸ Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler XVII*, Leipzig 1924, 193—5, 195—6.

²⁹ Gy. Rózsa, *Régi várképek*, Budapest 1955, T. VI.

³⁰ Gy. Rózsa, *н. д.*, T. IV. Власништво: Magyar Nemzeti muzeum, Budapest (Történelmi képcsarnok).

под јаком опсадом, како са Дунава тако и са копна.³¹ Одбраном тврђаве успешно је командовао Вук Станчић, који је уз вештине ратовања на води и копну применио и ратно-стратешко лукавство, изненадивши Синан-пашу, који је 28. октобра морао да дигне опсаду и да повуче војску на зимовање.³² Тако су храбри, скромно награђивани, шајкаши, славили ослобођење од турске опсаде, која им никада више неће опасније запретити. Том опсадом крајем XVI века завршено је једно историјско поглавље овога града.

Да се закључити да је у томе веку, осим познатих података о крупним збивањима везаним за војнополитичке прилике, остало неупоредиво мање грађе о Србима шајкашима и о њиховој цркви. И поред тога, њихово присуство у овој вароши постаје историјски препознатљиво и чини важан допринос бољем познавању српских насебина у Угарској у турско доба. Из наредног, XVII века, о Србима у Коморану сачувано је више поузданих извора и споменика, који показују довољно јасну слику о њиховом животу, посебно о варошком становништву, које се у томе веку још видније социјално и културно испољавало.

II

Почетком XVII века Коморан се поново убележио у ратну хронику. Године 1605, када су Турци поново овладали Острогом и Вишеградом, закључен је 11. новембра, на дунавским шајкама под Комораном, мир између зараћених страна.³³ О броју Срба у Коморану у то доба не зна се ништа поуздано, али преовладава мишљење да је „број српских војника при завршетку рата био . . . неумањен”,³⁴ а можда и нешто већи него на почетку ратовања. Ово тим пре јер су се око Коморана 1604., годину дана пре склопљеног мира, нашле најамничке чете Дели-Марка, Саве Темишварца и Петра Раца; из ових чета неки војници су се населили у Коморану, правећи мање неприлике староседелачком становништву.³⁵

Од неупоредиво већег значаја је досељавање Срба из Српског Ковина у Коморан, које се збило неутврђене године почетком XVII века. Ковинци су са собом пренели и своје повеље и повластице за заслуге, које су још од 1405. до почетка XVII века примали од угарских кра-

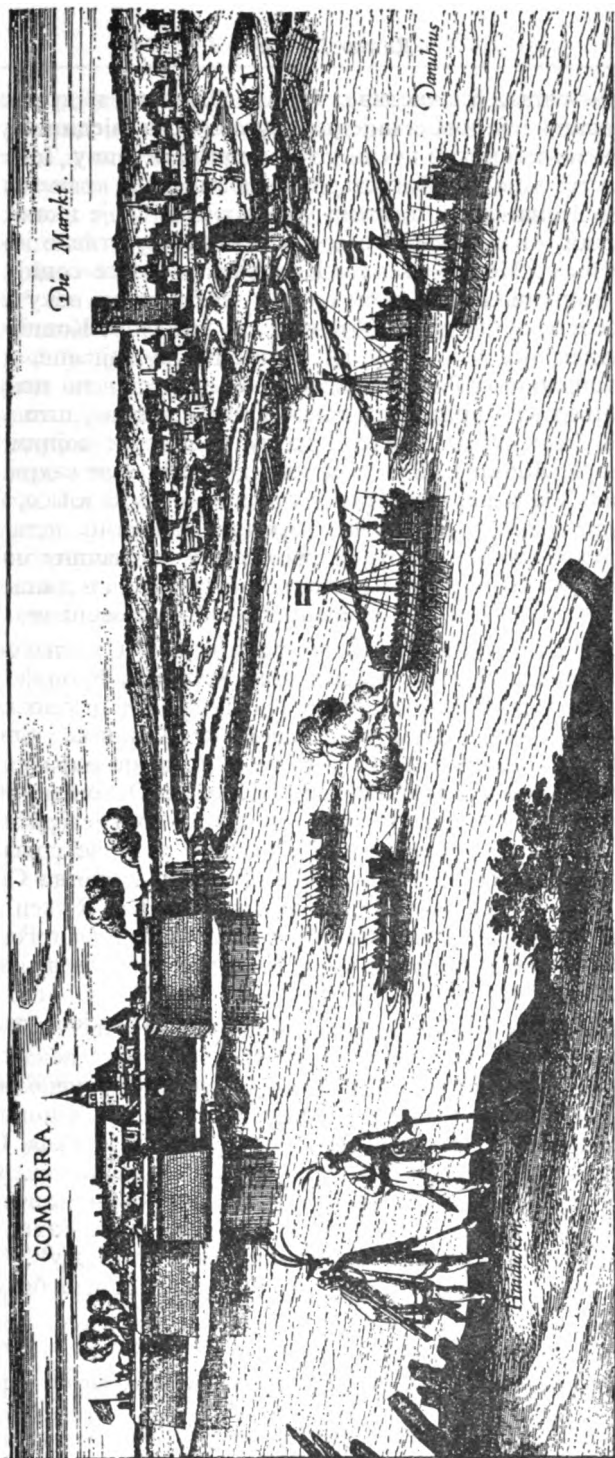
³¹ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини . . .*, 207.

³² Према мађарским изворима, Гаврило Витковић је ту опсаду живо описао: „Синан затим пође на Коморан, који јуначки брањаше Вук Старчић. Синан пошто је начинио мост, потајно је градио ровове и подземне путове у намери да с барутом поруши градске зидове. У одсудном тренутку опозиција Старчића намеру Турака и одважи се да све то сруши. На челу својих шајкаша јуначки нападе на Турке на оувом и на води и уништи сву турску спрему. Многе лађе је потопио а неке отео. Старчић је од почетка до 28. октобра славно бранио Коморан, и пошто је голему Синанову војску сузбио, стиже у Коморан и Надвојвода Матија са 4000 војника.” Г. Витковић, *Прошлост, усјанова и споменници . . .* LV.

³³ А. Ивић, *н. д.*, 227—8; Д. Поповић, *н. д.*, 194.

³⁴ *Истио*, 229.

³⁵ *Истио*, 230—6.

4. Jakov Hoefnagel, Comorra, barpopes (1595)

лева — Сигисмунда, Владислава, Матије Корвина и других.³⁶ Реч је о листинама какве није имала ниједна друга српска заједница у Угарској, а какве су српско-ковински преци почели примати још у Доњем Ковину. Осим повеља на које су због старине, садржаја и краљевских печата били поносни, Ковинци су пренели у Коморан и своје иконе и црквене књиге. Међутим, овде пре свега треба истаћи друштвене промене које су тада наступиле. После доласка Ковинаца мења се социјална структура Срба у вароши. Наиме, док су се у претходном веку коморански Срби држали махом војне службе, сада се, доласком Ковинаца, истичу трговци и занатлије. У односу на староседеоце-шајкаше, досељеници су имали развијенију грађанску свест и веће друштвено искуство. Они су знали за грађанска права привилегованих општина, што је коморанским вајдама било страно, будући да су подлежали војним одредбама Дворске коморе. Живот Срба у подграђу добио је нове садржаје. Убрзо, већ средином XVII века, приметан је утицај грађанске класе, мада војно-шајкашки значај ни тада није био умањен. Напротив, истакнуте вајде добијале су племство од Двора, и, мада су се по начину живота мало разликовали од грађана, они су ипак својим титулама и дипломама означавали виши слој. Били су то мали племићи, армалисте.

Средином XVII века варош је унапредовала у сваком погледу, а особито у занатству, оснивањем цехова чизмара, ћурчија, кујунџија, ковача-бравара, млинара-воденичара на Дунаву и других.³⁷ Без сумње, Коморан је, захваљујући занатлијама и трговцима, али и војном племству, био у сталном успону, што се највидније одразило на архитектуру, која је тада добијала барокна обележја. Основна урбанистичка схема вароши била је тада утврђена, да би из тога језгра у наредном, XVIII веку само била развијена. Градиле су се нове српске куће од тврдог материјала, а биле су груписане претежно у улици Св. Андрије, која је почетком XVIII века добила назив *Rác utca, Ratzen gassen*. Наступило је мирније доба, стекли су се услови за живљу трговину занатским и другим производима, а то је омогућило богаћење варошана и промене у начину живота.

Према утисцима Јакоба Tollii-а, забележеним у његовој књизи *Epistolae itinerarie*, коморански житељи су средином тога века срећно живели.³⁸ Сажети опис овог радозналост путописца у неколико топлених реченица осликава живот коморанског подграђа: „Становници су му Мађари и Срби; људи махом богати. Мали је број Немаца. Овде живи народ као што га нисам видео: сваки је весело, расположен и срећан. Човек би помислио да је овде из дана у дан светковина и вечита свадба. А свему је узрок што велика гомила војника и множина чиновника живи у плодној земљи у изобиљу и великом благостању”.³⁹ На основу овог описа, који одише свежином доживљеног, могло би се рећи да

³⁶ Г. Витковић, *н. д.*, CXXXIX — CLV.

³⁷ О развоју заната у Коморану упор. L. Kecskés, *Komáromi mesterségek*, Bratislava 1978.

³⁸ J. Tollii, *Epistolae itinerarie*, Amstelredami MDCC.

³⁹ Навод према Г. Витковићу, *н. д.*, XCVI — XCVII.

је у Коморану тада владала грађанска сигурност и барокно расположење. Утицај Пожуна, па и Беча, могао се осећати на извесна испољавања јавног живота, на понашање, а посебно на архитектуру и одевање. Међутим, присуство Мађара било је пресудно, а њихов утицај се уочавао, поред осталог, и у мађаризацији српских имена и презимена. Тако је Душан Поповић први уочио да је код коморанских Срба већ средином XVII века био обичај да имају два имена и презимена, једно српско а друго мађарско.⁴⁰ Биће да то није био само обичај већ захтев војне администрације. Једном усвојена тзв. административна имена и презимена постала су већ у другој генерацији и једина. Србима тај спољашњи вид мађаризације изгледа није сметао, нити су га тако доживљавали, уверени да их православна вера и културна традиција, које су зорно неговали, штите од духовног однарођавања.⁴¹ Треба нагласити да су се Србима осећали како они са презименима Костовић, Жупановић, Монастерлија, Бољаковић, Јеновац, тако и они чија су презимена била помађарена — Фејервари, Будаи, Фелдвари, Аради, Пешти, Естергоми итд. Сви су они живо учествовали у раду црквене општине, коју су називали *христijански сабор, коморански сабор или коморански христijани Срби*. На челу ових сабора био је *црквени оцац са црквеним синовима*.⁴²

Управо у то доба (1655) коморански и ђурски Срби добили су прву краљевску диплому од Фердинанда III, као гаранцију да ће уживати сва права дата њиховим прецима у Српском Ковину. Та диплома, коју су они брижно чували, била је, све до привилегија Леополда I, документ првога реда, а за Коморанце залога њиховог националног и друштвеног престижа. Захваљујући тој дипломи, могли су они дочекати Чарнојевићеву сеобу и примити патријарха у Коморану као најорганизованија српска општина, у којој се стекао најсвеснији део српског народа у Угарској:

”... Memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis. Quod fideles nostri, Nobiles Petrus Kapelet, Sigismundus Wály, Petrus Foghas, Joannes Racz, et Petrus Monasterly coram nobis personaliter constituti, suis *ac reliquorum Rascianorum in Oppidis nostris Regiis Revkomaromensi, et Jauri(n)ensi degentium et commorantium nominibus et in personis exhibuerunt et praesenta-*

⁴⁰ Д. Поповић, *н. д.*, 194.

⁴¹ Најјачи утицај био је мађарски, јер су Срби у Рацковину, а касније и у Коморану, били највише упућени на Мађаре. Јачање мађарског утицаја може се лепо пратити по именима и презименима коморанских Срба... Ови Срби са помађареним именима и презименима били су врло добри Срби и одлични православци.” Д. Поповић, *н. д.*, 196.

⁴² „На сабору је расправљано и одлучивано о свим стварима које су се тичале цркве и црквене општине. На сабору су бирани црквене власти, свештеници, учитељи, расправљало се о имовинским стварима цркве... Црквом је управљао „црквени отац” са два, а по изузетку, са три „црквена сина”. Црквени отац називан је и „епитропом” или „питропом” И црквени отац и Црквени синови бирани су „на службу светој цркви”... На скупштини или сабору полагали су рачун о свом раду, нарочито о материјалним питањима. Тада су предавали „хесап с тефтером”... Готово је редовно забележено да је рађено „часно и поштено”... Д. Поповић *н. д.*, 200.

runt certas quasdam litteras nobis Diuorum quondam Ungariae Regum, praedecessorum uidelicet nostrorum foelicium recordationum *Prii-legias*, super certis libertatibus et immunitatibus, *Keuiensibus olim Rascianis*, ipsorumque posteris et successoribus clementer collatis, emanatas et insertas: Quorum quidem *Rascianorum Keuiensium ex linea seu prosapia cum superius nomintim specificatis Rascianis ac Sociis eorumdem in annotatis Opidis nostris degenibus condescendisse, Turcarumque* diram ob crudelitatem et tyrannidem necessitai, adhasce, tutioris et tranquillores sui permansionis, et suorum incolumitatis ergo migrasse asserantur.”⁴³

Диплома је насловљена племићима Петру Капелету, Сигисмунду Ваљи, Петру Фогашу, Јовану Рацу и Петру Монастерлији, тада најугледнијим коморанским Србима. Неки од њих били су *црквени оци*, као Петар Капелет, а махом су припадали војном сталежу, као истакнуте шајкашке обарвајде. Такав је био и пуковник Никола Фелдвари, родоначелник угледне коморанске фамилије, која се разгранала у другој половини XVII века, а чије је презиме изведено од назива места из којег су се доселили, *Dunaölvár* или *Földvár*, па отуда Фелдвари или Фелдварија. Пуковник Никола Фелдвари (*Nikolaus Földváry*) портретисао се чак два пута, једном 1646, за бакорез, а други пут 1649, за велику уљану слику на платну, на којој је одевен у живописно „одело мађарских великаша”.⁴⁴ Имао је и свој посебно израђени племићки грб, највероватније насликан на платну.⁴⁵ Таквих портрета и грбова коморанских племића било је више, а то су, у исто време, били први портрети Срба новијег доба, знатно старији од оних добро знаних из XVIII века. На жалост, ти коморански портрети су однарођавањем Срба прешли у мађарске породице и, по свој прилици, нетрагом ишчезли за наша проучавања.

Ипак, један важан историјски споменик сачувао се до овог времена:

”То је прва и оригинална застава коморанских, острогонских, ђурских и пожунских уједињених српских шајкаша из оног доба, кад је бечки двор мађарску народну војену флотилу краљевих насадиста лишио њихових старих предања и успомена, и ту мађарску дунавску војену установу предао српском пламству на горњем Дунаву, које је било на царској немачкој страни.”⁴⁶

⁴³ Г. Витковић, *н. д.*, 108—110.

⁴⁴ „Капетани и заповедници бродова носили су у XVIII веку живописно одело мађарских великаша, као што се види из из слике Николе Фелдварије, команданта коморанских шајкаша. Около слике је натпис: *Nikolaus Földváry J.S.C.M. Hungarorum et Croatiae Colonellus Obiit 1649*”. Г. Витковић, *н. д.*, XCIX.

⁴⁵ Портрет и грб Николе Фелдварије пренео је Гаврило Витковић 1882. у Београд, у Народни музеј. (Стари инвентар, књ. 1, инв. бр. 1234 и 1235.) Оба предмета су пропала 1914—1918. Основни подаци у *Списку*, који се чува у Архиву САНУ, инв. бр. 9038.

⁴⁶ Г. Витковић, *н. д.*, CIX.

У овој новој војно-административној формацији Срби шајкашки официри добили су велике личне обавезе, које су подразумевале и одговарајућа признања. А ту на првом месту долазе племићке дипломе, које су коморански Срби тада по утврђеном реду добијали. Бечка војно-обавештајна служба била је свакако задовољна стањем у тврђави, дисциплином и обученошћу војника, егзерцирима на копну и шајкашким вежбама на Дунаву. А то је пресудно утицало на одлуке Двора о додели племићких диплома. Турска опасност није била отклоњена, а на другу опсаду Беча, до које је и дошло само неколико деценија касније, могло се већ тада са забринутошћу помишљати. На поузданост Срба шајкашких официра, чија је славна ратничка традиција у дунавским тврђавама, а посебно у Коморану, била Двору добро позната, могло се и у предстојећој опасности рачунати. Отуда и нове свечане униформе, племићке титуле, нове лепо грађене шајке, добро наоружање и нове заставе.

Заставе предате шајкашима 1654. године по својој амблематској и иконографској замисли, која је без сумње у Бечу утврђена речито сведоче о односу Двора према Србима шајкашима.⁴⁶ То су заставе Срба шајкаша, који су — како амблеми истичу — спремни да под тим заставама, а против Турака, јуначки гину за угарску краљевину и аустријску царевину:

”Велика шајкашка застава има у дужину 2,18 метара, а ширину а ширину 2 метра; она је од лаке свиле вишњеве боје. По овој застави расути су пламени прамени. У средини заставе налази се масном златном бојом насликан аустријски државни грб, а у њему грб мађарске државе. Над самом круном с леве стране насликан је уздигнути златан грчки крст . . . На застави нема натписа. Али на сувременој свиленој траки, која је била . . . саставни део велике заставе, има овај натпис ћирилским словима: агѣс ѡѡѡс. агѣс Ісѣѣѡс. агѣс атанатос елѣсѡ(и) ѣнасѣ ст. г. 1654. Од исте свиле вишњеве боје са утканим цветовима биле су на катаркама лађа шајкашких вајда мале заставе са расутим по њима златним праменовима . . . Обе су из доба Фердинанда III. . . На предњој страни I-ве заставе у златном лоровом венцу стоји зелено тробрђе, над којим сјаји мађарска круна са високим двокраким златним крстом. С леве и десне стране бране круну две руке деснице наоружане мађарским сабљама . . . Изнад лоровога венца стоји натпис са крупним латинским златним словима „Et pro”. Овај натпис објашњава значај према круни окренутих сабаља, као да би шајкаши исказали: борићемо се за круну или за краља и отаџбину, јер оно тробрђе представља мађарску државу а круна краља. На предњој страни II-ге заставе исто таква слика, са истоветним лоровом венцем, а у овом тробрђе, увенчано круном са крстом, али су руке са сабљом опружене на супротну страну круне према непријатељу,

⁴⁷ Заставе је први објавио Ал. Стојачковић: *Сѣѡара засѣѡава шајкашкоѣ војнсѣѡа у Коморану*, Сребскиѡу народниѡу листу, Пешта 1843, бр. 40, стр. 316—7. Тада су се заставе налазиле у српској цркви у Коморану. Године 1882. пренео их је Г. Витковић у Београд и предѡ Народном музеју. Сада се налазе у Војном музеју.

који би претио круни и отаџбини. С једне и друге стране мачева, као од њих застрашен и постављен стоји грб турски, полумесец и звезда. До ловоровог венца на десно стоји натпис истим латинским позлаћеним словима: „Et contra”, то ће рећи contra Turcas . . . Натписи обеју застава само се могу објаснити претпоставком: да су обе заставе стајале упоредо на једној истој мотки и то она са „Et pro” горе, а доле под овом „Et contra”. То потврђују натписи на позадној страни тих застава. На позадној страни I-ве заставе у позлаћеном ловоровом венцу стоји зелено тробрђе, из кога су израсла три крина, које облећу пчеле, са натписом „Et aribus”. На позадној страни II-ге заставе у истоветном ловоровом венцу стоје три брда, из којих су израсла три крина, а изнад њих сија пролетње сунце, у коме је монограм Фердинанда III (F. III). И на овоме је до венца натпис „Et veri”. Натписе „Et veri et aribus” ваља тумачити, да се те заставе тичу младића, као и људи снажнијег доба.⁴⁸

Војнички добро обучени, одани бечком двору, савесни у испуњавању својих дужности, награђени племићким титулама, коморански Срби официри су са јасно испољеном етничком свешћу помагали своју цркву, походили богослужења, учествовали у раду *хришћанској сабора*. Поред војних дужности, црква је била њихова велика брига, а осећање православног побожности, које је било веома изражено, као да је посебно неговано, можда да привидно ублажи извесне видове мађаризације. Прилежност цркви огледала се у неким њиховим поступцима, посебно у оним који су се тicali обнове старе цркве и њене опреме књигама и богослужбеним предметима, као и вођења црквене благајне, чему се поклањала посебна пажња.

Послове који су се тicali цркве обављали су предано, а занимљив је, чак дирљив, патријархално демократски начин избора црквене власти, црквеног оца и црквених синова, што се може прегледно пратити већ од средине XVII века. Тада су, године 1648, Коморанци — *obersther* Никола Фелдвари *s ostalimi хришћјани* — изградили *церков велику под љрадом коморанским*.⁴⁹ У запису стоји да је то трећа по реду црква у Коморану, па ће бити да је била од дрвета, тако да се могла преносити уз извесне доградње и преправке, јер је наглашено да је нова црква била велика. Та црква није била дугог века, што се види из записа у Протоколу: *1664. месеца марта 18. дан. Почесно да љрадимо цркву садашњу, и на другом месту под истим датумом: Појодисмо се с мајстора да зида цркву за 50 форинаша . . .*⁵⁰ Већ 21. новембра идуће године црква је била завршена: *Кад љосвети цркву владика будимски Виктор*.⁵¹

⁴⁸ Г. Витковић, *н. д.*, СХ — СХI.

⁴⁹ Љ. Стојановић, *Сјари српски записи и најљиси I*, Београд 1902, 2073; А. Ивић, *н. д.*, 260.

⁵⁰ Г. Витковић, *н. д.*, 245.

⁵¹ *Исио*.

По овим забелешкама, у које не треба сумњати, то је била црква од тврдог материјала, чије изглед није нигде описан.

За коморанску цркву почео је 1659. да се води већ поменути *Проџокол*, својеврсна хроника, не само о црквеним збивањима него посредно и о Србима у Коморану. То је у исто време најстарији очувани црквени протокол Срба у Угарској, па је његов значај тиме знатно шири. Већ прва белешка делује непосредношћу сажетог казивања, које обећава и занимљиве податке: 1659. месеца јулија 29 дан. Да се зна како чинисмо сабор християнски у іосіодина Кајелејше Пејџра дому црквена дуіованија ради, ше іосіавише мене Субоју Косіовића и моја кума Осіоју Жујановића, ше дадоше нами у руке црквени новаца и дукаши и у шалирах . . .⁵² *Проџокол* на свој начин осликава и коморански трговачки обичај да се приложи на цркву када се крене у трговину (то се звало дар на *іоходњу*), или када се врати са дугог пута, а особито када се у трговини добро заради (прохосепи): „1660. Месеца јенуарија 6 дан. Прохесапих се ја Субота и Фогаш Лахзо, те дадосмо у цркву 1. фор(ингу) и 80 нов(чића) . . . Месеца марта 2 дан, кад отидоше тргофци доле, скупих у лађу 2. фор. 35 нов . . . Отиде у Беч Хаџи Манојла те ми даде 55 нов . . . Доиђоше тргофци оздо, те се прохесапихом, те им претече от харча 24 фор. 75 нов. и то дадоше мени на цркву . . . Месеца марта 1 дан отидоше тргофци доле, те ми дадоше походњу 1 фор. 80 нов . . . 1662. Месеца јенуарија 5 дан. Отидоше тргофци доле, те сакупих походњу 2 фор. 60 нов . . . 1666. Кад поиђе у Беч дебели Дмитар и Вуин дадоше ми 2 фор 44. нов . . . 1667 . . . 19 јенуарија прохесапише Јорго и Ђурица и Исак, те ми дадоше на цркву 10 нов . . .”⁵³

Осим прилога и издатака, због којих је *Проџокол* и вођен, из ових кратких записа откривају се дунавски путеви коморанских трговаца. На западној страни циљ је био Беч, пун нирнбершке и мануфактурне робе, за којом се само мало јужније осећала велика потражња. На југоисток није лако одредити докле су бродили коморански трговци *доле* — како у записима стоји — да ли само до Будима, Српског Ковина, Баје, или су се спуштали до Земуна и Београда, а можда то *доле* означава још јужније путовање — од Београда караванима до Солуна, који је касније, у XVIII веку, био редовно исходиште трговцима из Угарске. У сваком случају, намеће се мишљење да је Коморан у XVII веку у трговачком погледу био оно што ће Сентадреја постати тек у XVIII веку. Међутим, треба истаћи да Коморан није био само трговачко средиште Срба у горњој Угарској. И даље су се брижљиво неговали раније успостављени духовни додири са манастирима на Балкану, па чак и са Хиландаром, као и са влашком кнежевском породицом Басараба. Богородична икона у Хиландару из 1643, коју „украси благовени и христољубиви, велики и пресветли кнез и господар всю земљу угровлахијској Јо(ан) Матеј Басараба, војевода со супружницом својеју благоверноју Јеленоју” — око које иконе се посебно старао јенопољски митрополит Лонгин Коре-

⁵² *Исџо*, 243.

⁵³ *Исџо*, 244—247.

нич Бранкович — чува у свом оквиру свитак са помеником.⁵⁴ Ту су, поред осталих, исписана имена Коморанаца који су дали Хиландару парусију за помен свога рода. Забележен је „Род господина Фелдвари Габора, обервајде коморанског и капетана дунајског: Род часног оца Флипа Кричка, презвитера коморанског, и други”.⁵⁵ У овом запису наведено је само за неке фамилије да су из Коморана, док за највећи број приложника не пише одакле су. Обервајда Фелдвари Габор карактеристичан је пример Србина који је у току војне каријере стекао помаћарено име и презиме. Без сумње, крштено име му је Гаврило, а у војној служби прихватио је своје административно име, па се тако убележио и у парусију манастира Хиландара. Из тога времена позната су имена свештеника и монаха који долазе са југа и доносе са собом богослужбене књиге. „Да се зна јега прије презвитер Бранко Протоповић в мирославушти град Коморан . . . 1641,”⁵⁶ забележено је у *Триоду њосном*. Још је важнији нешто млађи запис: „Да се зна кога приходих аз грешни Макариј јеромонах филандарац (Хиландарац) в богохраними град Коморан в лето . . . 1673.”⁵⁷

У *Прошколо* су по добром обичају уношени и издаци за допуну и набавку црквених сасуди и другог инвентара. Тако је године 1665. за архијерејски сто исплаћена једна форинта, највероватније за поправку или за украшавање. Тих година боравио је у Коморану и један путујући зограф — *малир*, како стоји забележено: „За три иконе дадох 22 фор. 50. нов(чића) . . . За заставу (сликање црквеног барјака) дадох малиру 15 фор. (1668).” О брижном ктиторском односу Коморанаца према својој цркви речито говори запис о богатим ускршњим даровима године 1686: Да се зна што донеше у цркву на воскресеније: 2 велике одежде; 1 дијаконска; три петрахиља; 1 наруквица; три заставе, 1 азиминс; 2 обруса; гроблица; 4 књиге, апостол, јеванђеље, литургијар, октојих.⁵⁸

Прилози цркви и већ традиционалне везе са сународницима на Балкану обогатиле су коморанску цркву сликарским делима знатне уметничке вредности, а изузетне културноисторијске важности. Ту је, по старини, на првом месту крст Христовог распећа, који је некада припадао старом иконостасу. На овој икони позновизантијског манира Христово тело, приказано у чеоном положају, главе нагнуте на леву страну, сликано је смеђеружичастим тоновима, са светлим акцентима, док су на ружичастом перизому извучене светле линије на набраним деловима. Крст је несумњиво рад бољег зографа, још неутврђене иконописачке

⁵⁴ Епископ Димитрије, *Икона Јована Маџеја Басарабе*, Споменник СКА XXXIII други разред 30, Београд 1898, 3 — 6.

⁵⁵ Љ. Стојановић, *н. д.*, књ. IV, 6808; књ. VI, стр. 167—169; Р. Грујић, *Духовни живој*, 397.

⁵⁶ Запис у *Триоду њосном*, Архив САНУ, рукопис бр. 291.

⁵⁷ Љ. Стојановић, *н. д.*, I, 1690.

⁵⁸ Г. Витковић, *н. д.*, 248—9.

радионице из средишних делова Балкана, а настао је почетком XVII века.⁵⁹

Нешто су млађе престоње иконе Христа и Богородице, које су такође припадале старом иконостоасу, а добиле су своја претона места на високом дуборезном иконостоасу барокне цркве из друге половине XVIII века. Ктитор ових икона био је познати заповедник шајкашке флотиле обервајда Петар Монастерлија — племство је добио 1665. од Фердинанда III за себе и своје наследнике, од којих му је син Јован, одмах после сеобе, у Будиму свечано проглашен за српског подвојводу.⁶⁰ Коморанске престоње иконе нису датоване, али се њихова набавка временски подудара са датованом иконом Богородице Одигитрије, коју је Петар Монастерлија поклонио српској цркви све. Николе у Ђуру. На тој икони налази се ктиторски запис *Моленије Пејтра Монастиерлије, лета 1660.*⁶¹ Највероватније исте године поклонио је Петар Монастерлија и две престоње иконе коморанској цркви.⁶² Мада ђурска и коморанске иконе не потичу од једне сликарске руке оне су сигурно настале истих година. То је занатски вешто, чак неговано, сликарство, строго утврђеног иконографског решења. Непознати зограф поседовао је изражено осећање за монументалност, а обучен је у доброј сликарској радионици, па отуда и технички дотеран сликарски рукопис, али не и изразитија сликарска индивидуалност. Обе иконе насликане су на златној позадини, рафиноване обраде инкарната, израженог руменила лица, наглашених тамних сенки, са карактеристично распоређеним линијама бора око очију. Палета овог мајстора одликује се светлим бојама, које златна позадина још више истиче. О уметничком пореклу ових икона за сада се може рећи само толико да су на њима присутни утицаји светогрског иконописа тога доба, а да зограф највероватније потиче из неке северногрчке иконописачке радионице. Због великог формата икона тешко је претпоставити да су донете с југа, па је вероватноћа да је зограф сликао у Коморану тим прихваљивија. У том случају у овим крајевима су око 1660. боравила два иконописца, један који је насликао Богородичину икону за цркву у Ђуру, а други две престоње иконе цркве у Коморану. О овим иконама се у *Прошоколу*, иначе богатом подацима, не казује ништа.

Икона Исуса Христа има натпис $\text{ic } \chi\text{c } \text{o } \text{пaнтoкpатoр}$. То је до-појасни чеони лик, одевен у црвени хитон и светлоплави огртач, пре-

⁵⁹ Крст се налазио у склопу старог иконостаса коморанске цркве до друге половине XVIII века, када је начињен садашњи барокнорокајни иконостас. Сада се крст налази на чеоној страни балустраде хора. Невешто је рестауриран око 1970. године. Снимљен је и описан 1980, приликом истраживачког рада екипе Сентандрејског одбора САНУ.

⁶⁰ Ј. Х. Ђорђевић, *Подвојвода Јован Монастиерлија*, *Летопис Матице српске LXXXIV*, књ. 247, Н. Сад 1908, 1—14.

⁶¹ Д. Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској*, Н. Сад 1973, 25, 147 (каталожно-ки опис), табла I.

⁶² Ј. Мирковић, *Црквене сликарине у српским црквама и манастирима Баната, Румуније и Мађарске*, *Споменик САН ХСІХ*, Београд 1950, 17.

бачен преко левог рамена; десном руком благосиља, а у левој држи отворено јеванђеље. У доњем делу позадина иконе обојена је црвено, а на њој је поред Христове десне руке ктиторски запис *молѣніѣ крꙋ петра обрѣаѣда*. На другој икони Богородица *ѿр еѣ свѣта мѣлостѣва* одевена је у плави хитон и црвени мафорион, чији су набори наглашени тамним и светлим сенкама и линијама; на левој руци држи Христа а, десном указује на њега. Ова икона још више истиче сликарске могућности непознатог зографа, посебно његов смисао за декоративне и коло-ристичке ефекте.

МОЛЕЊІЄ
КРꙋ ПЕТРА
ОБРѢАѢ
Д

5. Ктиторски запис на престоној икони Исуса Христа у коморанској цркви *Молење крꙋ Пеѣра обрѣаѣда*

Нешто млађа, највероватније са краја XVII века, Богородичина икона slikана за стари Богородичин престо, показује утицај молдавско-влашког иконописа, али њено уметничко порекло још није утврђено. На златној позадини насликан је допојасни лик Богородице, са чеоним ликом Христа на левој руци. На супротној страни је ктиторски запис *сѣѣ ѿкѣнѣ п'латѣ ѿ ѿкода воудѣмацѣ*. Икона је у XVIII веку добила монументални барокни оквир у позлаћеном дуборезу.

Из овога времена су и две празничне — целивајуће иконе *Силазак св. Духа* и *Рођење Христово*, од којих је прва, изразите колористичке звучности, донета са југа, а на другој се уочавају особености украјинског иконописа.

Сакрални предмети примењеноуметничке израде и богослужбене књиге не само што допуњују инвентар коморанске цркве у XVII веку већ, као и иконе, указују на стално присутно зрачење удаљених културних средина.

Четворојевађеље штампано у Вилни 1664. одликује се украсним оковом корица из 1665. изразитог споменичког значаја с обзиром на порекло и ктитора. Оков је наручио велики влашки ктиторин Јован Матеј Басараба са супругом Јеленом, за свој манастир Арнота, храм св. арх. Михајла, што се чита на запису искуцаном на корицама. То је примеран кујунџијски рад у позлаћеном сребру, а потиче из још неутврђене влашке радионице. На предњој страни је најчешћа композиција окова јеванђеља *Распеће Христово*, са ликовима апостола, распоређеним уз усправне ивице књиге, а на задњој страни је *Васкресење Христово (Силазак у ад)*, са ликовима пророка у два, такође усправна, фриза. Композиције су израђене према старијим позновизантијским предлошцима, а натписи и ктиторски запис су на црквенословенском. *Четворојевађеље* је пренето у Горњици манастир, што је забележено мастилом на првом и на последњем листу, а одатле је крајем XVII века донето у коморанску цркву. Из друге половине тога века је и један сребрни (позлаћени) путир, шестолисне основе, украшен искуцавањем и филигранским орнаментима.⁶³

У деветој деценији XVII века имућнији коморански грађани даривали су своју цркву бисерима, наменивши их за украшавање тек порученог аера-плаштанице. По броју сакупљених бисера („сума сврху 1465. зерна, што је дато на аер и јошт 3 зерна велика“) очигледно је припреман украс за плаштаницу изузетно великог формата. Запис о броју бисера, наведен у *Пројколу* између године 1684. и 1689, који почиње реченицом „Дадох весцу бисера на аер (воздух)“, указује на могућност да је везац боравио у Коморану, а означава време погодбе и почетак рада.⁶⁴ Аер-плаштаница, која се и сада налази у коморанској цркви, завршена је само коју годину касније, а има запис мајстора *Помени јосјоди раба својејо јерођакона Макарија делавшајо си аер 1693.*⁶⁵ Да ли је то аер за који су сакупљани бисери? Нема сумње да јесте, а разлика у годинама између предаје бисера весцу и израде аера-плаштанице објашњава се тако што је минуциозни и спори везиљски рад могао потрајати и коју годину, а изгледа да је био и прекидан у години сеобе.

⁶³ Иконе и сакрални предмети примењеноуметничке израде обрађени су и снимљени 1980. приликом истраживачког рада експе Сентаддрејског одбора САНУ у Коморану.

⁶⁴ Г. Витковић, *н. д.*, 249.

⁶⁵ Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940, 25—6.

Коморанска плаштаница, извезена на зеленом плишу складно одабраних боја, проткана златном жицом, којом је извезен Христов одар и ореоле свих ликова, спада у изузетна дела ове примењеноуметничке врсте. У иконографском и стилском погледу она је чврсто везана за позновизантијску традицију, за разлику од плаштанице Христофора Жефаровића, израђене 1752. за цркву св. Георгија у Пешти, која је сва у знаку барокно-рокајне декоративности. Треба истаћи још једну сакрално-литургијску страну и намену коморанске плаштанице. То је хронолошки прва плаштаница Великог петка, за разлику од претходних плаштаница великог входа.⁶⁶

Плаштаница јерођакона Макарија незаобилазан је историјскоуметнички споменик, који са осталим делима обележава културна достигнућа коморанских житеља, па и много шире — Срба у Угарској у XVII веку. Као и онај јеромонах који се потписао у рукописном служабном мишеју за новембар *Придох у Коморан аз Василије йрошуман Сйуденички 1689*,⁶⁷ тако је и јерођакон Макарије дошао са југа, само коју годину пре сеобе. Са собом је донео иконографске предлошке, да би своје дело завршио у трећој години после сеобе. Са коморанском плаштаницом није само завршено једног поглавље историје Срба у овој вароши већ је у исто време почело и друго: у току израде овог уметничког споменика десила се велика сеоба, у којој је српска црквена општина спремно учествовала у крупним политичким догађајима.

По месту и времену настанка, а посебно по уметничком преклу и стилским одликама, коморанска плаштаница указује на оне дуге, већ утабане, путеве, Балкан—Угарска и обрнуто, којима су ходили, јахали и бродили многобројни знани, а још више незнани, путници, преносиоци робе, уметничких дела, књига, идеја и порука. Па, иако преписка између пећког патријарха Арсенија III Чарнојевића са Коморанцима, пре сеобе, није откривена, ипак је, нема сумње, постојала жива веза Пећка патријаршија—Будим—Коморан. Нису ли јерођакон и везац Макарије, проигуман студенички Василије и други монаси, који су са Балкана стизали у Коморан, били гласници пећког патријарха пре велике сеобе? Није ли патријарх био обавештен о највећој српској црквеној општини у Угарској од будимског владике Виктора, који је осветио коморанску цркву и долазио у ову варош неколико пута, па и 1685⁶⁸? Како је Арсеније III онако непогрешиво у јесен 1690. изабрао Коморанца Адама Фелдварију и упутио га са епископом Исаијом Ђаковићем цару Леополду I у Беч, ако претходно није знао да је он један од најповерљивијих личности међу Србима у Коморану? Све то указује да је Пећка патријаршија будно бдела о удаљеним аутономним српским црквеним општинама на горњем Дунаву.

*

⁶⁶ Л. Мирковић, *н. д.*, 14.

⁶⁷ Служабни мишеј за новембар налази се у Архиву САНУ, инв. бр. 287.

⁶⁸ Г. Витковић, *н. д.*, 345.

Великој сеоби претходили су познати ратни обрачуни између аустријске и турске војске, који су почели другом опсадом Беча. На карти сукоба Коморан није видније обележен — његова тврђава остала је по страни, али је коморанска војска учествовала у неколико битака. Истини за вољу, када је Кара-Мустафа кренуо многољудну војску на север, у Бечу се испочетка сматрало да ће везир напасти Коморан и Ђур и да ће се те године на томе можда и завршити турске освајачке тежње.⁶⁹ Због тога је у Коморану припремана одбрана града. Међутим, историја се поновила: Турци су, као и приликом прве опсаде Беча, заобишли Коморан и десном обалом Дунава кренули на Ђур, који су лако освојили. Коморански бранитељи су одахнули, али су Турци опсели Беч, чиме је царевина доведена у животни опстанак. Када је 12. септембра под зидовима Беча извојевана победа хришћанског оружја, почело је повлачење турске војске, па су идуће године ослобођени Вишеград, Вац и Пешта, а опсада Будима није успела. Турцима је пошло за руком још и да поврате Пешту, а у залеђу су држали Ђур и Острогон, које је аустријска војска заобишла.

Године 1685. било је аустријско оружје срећније. Херцег Карло Лотариншки кренуо је да ослободи Ђур, који је држао будимски паша паша Ибрахим. Приликом сукоба код Њергеш Новог села (Nyerges, Újfalú) Турци су били поражени, а тиме и Ђур ослобођен. У овој бици истакле су се српске катане из Коморана, које је предводио храбри и образовани официр Јован Монастерлија, син обервајде Петра, познатог ктитора престоних икона за ђурску и коморанску цркву.⁷⁰ Већ 16. августа, у успешној бици за Острогон, и овога пута изузетну храброст и вештину показали су коморански коњаници, предвођени Јованом Монастерлијом.⁷¹ Даљи развој ратних догађаја, као што је добро познато, није се тицао Коморана, али је ослобођење Београда септембра 1688. забележено у коморанском црквеном *Пројоколу*: „Додоше катане каде смо добили Београд 22. фор.“⁷² У Коморану је тај радосни догађај прослављен, поред осталог, и прилозима војника својој цркви, а из тога се може закључити да се Јован Монастерлија са једним делом војске после пада Будима вратио у Коморан као стална посада тврђаве.

У коморанској тврђави и вароши наступила су мирнодопска времена. У наредној, 1689. години налази се мало помена о Коморану и о тада већ истакнутом капетану Јовану Монастелији. Ипак, изгледа да су те године браћа Монастелије сазидали нову кућу у улици Св. Андрије, јер је јануара 1690. у *Пројоколу* забележено да су се задужили у црквеној благајни на суму од 608 форинти и 40 новчића. Износ превелик за оно доба, а могао би једино одговарати градњи велике барокне куће, какве су тих година у вароши подизане. Пада у очи, али не изненађује, да је у црквеном *Пројоколу* убележено помађарено име Јанош Монастерлија.⁷³

⁶⁹ А. Ивић, н. д., 261.

⁷⁰ Ј. Х. Ђорђевић, н. д., 9—10.

⁷¹ А. Ивић, н. д., 264.

⁷² Г. Витковић, н. д., 250

⁷³ *Исио*, 251.

6. Племићки грб Вука Капушварије из Коморана (1687)

С пролећа 1690. Коморанци су се постарали да исходе од Леополда I обнову повластица које је 1655. његов отац Фердинанд III дао Србима у Коморану и Буру. У том циљу упућени су у Беч племић Адам Фелдварија и капетан Јован Монастерлија, чији је отац Петар био у делегацији код Фердинанда III. Царска диплома издата им је 14. априла 1690:

"Quod medio Fidelium nostrorum Egregiorum Adami Földváry et Joannis Monasterli, tum pro arte ipsorum, quam vero reliquorum Uniuersorum Graeci Ritus Rascianorum in Regio Opido nostro Comaromiensi et Jauriensi degentium et commorantium, exhibite sint nobis te praesentatae certae quaedam Sacratissimi olim Principis Domini Ferdinandi Tertii Romanorum Imperatoris et Hungariae Regis beatissimae memoriae Praedecessoris et Genitoris nostri desdeiratissimi

super Priuilegiis Raszköuinsibus, modernorum videlicet Supplicantium Praedecessoribus datorum confirmatione, in Regia arce nostra Posoniensi Die Vigesima quarta Mensis Junii Anni Millesimi Sexcentissimi Quinquagesimi quinti emanatae Litterae certam in eo benignam annuentiam continententes, quod *propulsato ex Partibus Ilius Diuina voluntate hoste Turca ili dem rursus ad propria unde pulsati sunt loca redire, omnibusque et singulis immunitatibus, antiquisque libertatibus, antiquisque libertatibus uti, frui, et gaude, e possint ac valeant* sub Tenore infrascripto. Supplicatum itque extitit Maestati nostrae nominibus et in personis quorum supra demissa cum instantia humillime, quatenus easdem Literas, omniaque et singula in illis contenta ratas, gratas et accepta haberi, approbare, roborare, ratificare, ac pro ipsis, ipsorumque Posteris et Successoribus uniuersis perpetuo valituras gratiose confirmare dignaremur. Quorum quidem Litterarum Tenor sequitur in hunc modum.”⁷⁴

Тако је стицајем неочекиваних историјских околности дошло до узајамне везе двају царских докумената, који су се и по датумима готово подударили: исте године, чак истог месеца, а само неколико дана пре коморанске дипломе, потписао је Леополд I свој чувени проглас српском народу *Litterae invitatoriae* и своје писмо патријарху пећком Арсенију III Чарнојевићу. У прогласу и писму од 8. априла 1690. ћесар још не позива Србе на сеобу у Угарску. Тада нико није могао ни наслутити да ће Коморанци Адам Фелдварија и Јован Монастерлија, којима је 14. априла 1690. насловљена царска диплома, бити у Коморану домаћини избеглом српском патријарху, који, опет, у данима пријема царског прогласа још није ни помишљао на сеобу свог народа у Угарску. Ипак, то се ускоро збило. Арсеније III је превалио пут од Пећке патријаршије до Сентандреје и Коморана. Познанство Адама Фелдварије и Јована Монастерлије са тек приспелим патријархом српским и владиком Исајем Ђаковићем у Коморану било је од историјског значаја. Треба додати и то да је патријарх боравио у Коморану крајем 1690. и почетком 1691. У години велике сеобе Коморан је, уз Будим и Сентандреју, био за досељене Србе најистакнутије место, у којем је српска традиција, без сумње, била изразитија него у другим местима. Ипак, остало је мало писаних извора о боравку патријарха Арсенија III у Коморану, а две три белешке у црквеном *Пројколу* нису довољне за потпунију слику у којој би се осетила атмосфера вароши у то доба. Међутим, из једног недавно пронађеног, а недатованог, рачунског листа ишчитавају се занимљиве вести о црквеноопштинским приликама. Под насловом *Примљене свейе цркве новци ишио је јосиодин иширој у своје руке иримио* забележио је епитроп Ласло (Лазар) Фехервари, између осталог, и следеће: „На крст оправити, харач, 0,80; паки на та крст харач молеру 4,85; ... на блаженејшаго патријарха похарчи 13,2; ... свештенику дадо на службу 6; паки у два маха дадо свештенику 6; ... у школској келији фуруну направи 2,30; ... о свете цркве слави похарчи 2; ... у женској цркви налођу

⁷⁴ *Ишо*, 121—125.

направи 1,40; новом мептеру напотребу дадо . . .”⁷⁵ И тако, највероватније 1690, из које године је овај докуменат, обављани су у српској црквеној општини у Коморану уобичајени послови; тако су забележени трошкови за мањи сликарски рад (по свој прилици реч је о сликању натрапезног крста), издаци приликом боравка патријарха Арсенија III, као и трошкови за неке мање занатске услуге. У црквеној кући била је одвојена *школска келија*, једно одељење за ђаке свих узрата. Пажњу привлачи и запис од 20. октобра исте године, када је црквена општина погодила „освештенаго господина отца кир Севастијана” за парохијску дужност на годину дана, а тога дана најмила је „за даскала јерођакона Атанасија.”⁷⁶

У јесен 1690. поверио је патријарх јенопољском епископу Исаји Ђаковићу важну мисију на бечком двору, а ту, у Коморану, одмах је одлучено да са владиком пође и Адам Фелдварија.⁷⁷ Они су понели патријархова писма са молбом да цар заштити Србе од мађарских жупанских власти, ратних приреза и контрибуција. На ову молбу српског патријарха цар је издао налог да се састави нова привилегија српском народу, која је публикована 11. децембра. „Њоме је цар узео у заштиту све Србе, њихова добра и поседе, ослободио их је свих пореза и намета и препоручио је угарским властима српско свештенство и световно становништво као своје штићенике.” Тако је Адам Фелдварија учествовао у важној дипломатској мисији српског патријарха само неколико месеци после прве мисије, када је са Монастерлијом ишао у Беч ради коморанских повластица. Он је имао искуства са царском администрацијом, знао је добро немачки и мађарски, а, као што је познато, имао је племићку титулу. Због свега тога био је најпогоднија личност на коју се тада српски патријарх могао ослонити. Арсеније III се, међутим, са Фелдваријом и лично зближио.

Још је историјски видљивији патријархов однос према Јовану Монастерлији, мада тај однос није лако јасније расветлити. У изузетно сложеним условима аустријске политике према новодошлим Србима патријарх је прихватио Монастелију за српског подвојводу, а свечано проглашење, обављено у Будиму, било је, у ствари, и прва сметра Монастерлијиних, односно аустријских војника. После промоције почела је по српским збеговима широм Угарске регрутација одраслих и здравих за рат против Турака, за који се веровало да ће донети ослобођење Србије и повратак народа у свој завичај. У победничкој бици код Слан-

⁷⁵ Документ се налази у архиви српске цркве у Коморану, бр. 705.

⁷⁶ „Да се зна, како ми коморански христјани, благословенцијем светејшаго Епископа кир Исаје Дијаковића, владика Јанополскога, сбравши се васи опште в црковнем доме, келији, најемисмо и погодисмо, освештенаго господина оца кир Севастијана, от данас почевши до ово доба године, обрекосмо му плаће 70 фор. и обрекосмо се, да га частимо и поштено плаћамо и хранимо, како смо и до сад. И тога дне, кад погоисмо свештеника оца Севастијана, тај исти дан к нему на помоћ у неговој црковној служби, погодисмо и најмисмо за даскала ређођакона Атанасија, да имат нашему коморанскому свештенику бити покоран и послушан, и трезно се носити, а плаћа му се обрече 30 фор. А хранити га имамо с свештеником, и да имат учити децу, и сиромашку . . .” Г. Витковић, *н. д.*, 251.

⁷⁷ А. Ивић, *Историја* 302; Д. Поповић, *н. д.*, 193.

камена, 19. августа те године, Монастерлија је, као што је добро знано, командовао војском од око десет хиљада Срба.⁷⁸

И поред ратних успеха које је Монастерлија постигао, патријарх тих првих година није био сигуран да ће овај аустријски официр искрено бранити српске политичке и националне интересе. Монастерлија му се чинио пре као поуздани вице-генерал аустријске војске него као одани српски подвојвода. То неповерење избија из једног давно објављеног патријарховог писма. Из Сентандреје је писао 20. децембра 1691. свом, тада већ, пријатељу Адаму Фелдварији у Коморан: . . . „како приходи к нам господин Јоан вице-генерал имасмо шним многоје сабеседованије о свакој потребе, а наипаче за настојешчују нашу потребу . . . жеже ради все житије наше истагчихом, ползи же никаковие необретоком. И ради сего сабеседованија, велми нас ујазби прекоречијем и осталим глаголи. Јако ашче нам мошчно било всего житија отврешчи се. Да тога ради и Вашему христољубију начртавам, да имаш шним брајнољубно сабеседовати се, је да би о роду нашему њриљежао, а не на шнују отврашчати се сѣрану . . .”⁷⁹ (Подвукао Д. Д.).

Очигледно, колико су патријархови односи са Адамом Фелдваријом били блиски и отворени, што показује и ово писмо, толико су са Јованом Монастерлијом били званични и пуни неверице. Како су онда могли сабеседовати о пресудним *војшебама* народним када је између њих постојала тешко премостива препрека? Патријарх је одржао архијерејску литургију у Коморану, беседио је пастви пред престоним иконама које је цркви даровао обервајда Петар Монастерлија, а те иконе и тај ктитор били су му блиски. Син тога ктитора, наименован за српског подвојводу са звучном титулом *Vice Duxtor rastianaе militiae* деловао му је у тим првим сусретима као странац. Патријарху је национална политика била блиска као и црква — подвојводи је политика досељених Срба била страна. Патријарху су Турци били непријатељи у дубљем историјском контексту, али се брзо уверио да му ни Мађари ни Аустријанци нису пријатељи — подвојводи су Турци били пре свега ратни непријатељи, али су му Мађари и Аустријанци, разумљиво, били пријатељи. Патријарх се осећао као предводник нације — подвојвода као припадник националне мањине. Патријарх је помагао окупљање српске милиције ради борбе за ослобођење Србије — подвојвода је регрутовао Србе за рат и протеривање Турака из Угарске. Патријарх је сневао о новој сеоби и о повратку у Пећку патријаршију — подвојводина барокна кућа била је у Коморану. Тешко је онда између ова два човека, који су се чудном игром историје морали упознати, могло доћи до правог разумевања.

Па ипак, велике невоље, у којима се нашао досељени српски народ у Угарској, и друге неповољне околности, које су се типале Монастерлије лично, утицале су на промену његовог става: национална политика патријарха арсенија II постајала му је све јасније а тиме и прихватљивија. Већ крајем 1691. Монастерлија је са епископомп Исаијом Баковићем и

⁷⁸ А. Ивић, *н. д.*, 311.

⁷⁹ Писма слави сербалиа — Арсенија Чарнојевића, патријарха сербског, Сербска пчма, V, Будим 1834, 130. 1.

капетаном Теодором Рупићем био изасланик српског народа у Бечу.⁸⁰ Подвојвода је тако укључен у дипломатско-политичке акције Арсенија III и Исаије Ђаковића, а свакако под утицајем Коморанца Адама Фелдварје — свом роду више и оданије *џриљежао*.

Поред те високе политике представника српског народа, коју су и Коморанци пратили, текли су уходани послови њиховог црквеног сабора. После завршне годишње седнице, одржане 27. децембра 1699, убележено је следеће: „Да будет на знани свим опште, како се сакупише коморански христијани Срби ради црковних свакојаки потребах, и оправше много што каквих послова. И на тому сабору тога дне, господар Фелдвари Адам црковни отац предаде хесап, што је примио у своје руке, почавши от лета 1690, како је поставлен црковни отац, до лета 1700.”⁸¹

*

У току велике сеобе број Срба у Коморану, Острогону и Ђуру веома се повећао. О томе, истина, нема архивских података ни пописа досељеника, али се из једног извештаја вицекоманданта Коморана, упућеног Ратног савету, сазнаје да су „српски досељеници преплавили Коморан и околину и да непрестано нови долазе.”⁸² После Карловачког мира политика према досељеницима се изменила: одлуком Ратног савета, коју су морали да спроведу патријарх Арсеније и подвојвода Монастерлија, велики број Срба из градова на горњем Дунаву пресељен је у Потиско-поморишску границу.⁸³

После бурне последње деценије XVII века, у којој је Коморан једно време био политичко средиште српског народа у Угарској, дошло је до друштвеног смиривања. И поред обавезне сеобе једног дела српског живља у Бачку и Банат, у вароши је уз староседеоце остало и више породица досељеника. Нешто касније почели су да долазе у Коморан трговци са југа, махом Грко-Цинцари, и да се насељавају у вароши. — Али то већ припада историји града у XVIII веку.

DIE SERBEN IN KOMORN IM XVI UND XVII JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Komorn, die am stärksten befestigte Stadt an der Donau zwischen Ofen und Wien, wurde von den Serben noch in vortürkischer Zeit bewohnt, besonders aber während der Regierung des ungarischen Königs Matthias Corvinus. Dieser Herrscher erneute die Donau—Kriegsflottille, in welcher, ausser Ungarn auch die Serben šajkaši — Rascianis

⁸⁰ А. Ивић, *н. д.*, 313.

⁸¹ Г. Витковић, *н. д.*, 255.

⁸² А. Ивић, *н. д.*, 296.

⁸³ *Исто*, 319—20.

Nazadistis — einen bedeutenden Anteil hatten. In der Stadt, und nachher in der Vorstadt, haben die Einwanderer aus dem Balkan ihr Leben gegründet — anfänglich waren dies nur die Familien der Soldaten — šajkašen und Kavalleristen — und später auch jene der Handwerker, Kaufleute und übriger städtischer Bevölkerung. Zu dieser Zeit wurde auch die erste serbische Kirche in Komorn erbaut, deren Aussicht uns unbekannt ist, und welche, allem Anschein nach, aus Holz gebaut war. Von der Existenz dieser ursprünglichen Kirche zeugt ein gut konserviertes Siegel aus Messing, mit der Gestalt der Muttergottes Orante und dem Datum der Weihe der Kirche (17. Mai 1511). Etwas später stand an der Spitze der šajkašen an der oberen Donau Pavle Bakić (+ 1537), der letzte serbische Titulardespot, welcher die Flotte unterhielt und an der Donau von Pressburg bis Gran gebot, indemer ein treuer Diener des Königs Ferdinand I war, von welchem er grosse Grundherrschaften in diesen Gegenden erhielt.

Geschichtliche Erinnerungen an die Serben in Komorn sind auch in den alten handschriftlichen Büchern erhalten, unter welchen sich das Evangelium von Komorn besonders auszeichnet. Dieses prachtvoll illuminierte Buch mit ornamentalen „začala“ (Initialen) und den Figuren von Evangelisten, ist in der ersten Hälfte des XVI Jahrhunderts entstanden. Aus dieser Zeit ist auch der Typik von Komorn — Jerusalemer Verfassung des Heiligen Sabbas des Geweihten, auf dem Pergament mit schöner Unzialschrift der serbischen Redaktion geschrieben in der besten Tradition der Kopisten. Der Typik von Komorn bezeichnete das Echo der serbischen mittelalterlichen Kultur in den entfernten serbischen Wohnstätten im Norden Ungarns. Aus der Mitte und aus der zweiten Hälfte des XVI Jahrhunderts stammen noch einige handschriftliche Bücher, die in der ursprünglichen Kirche aufbewahrt wurden. Unter diesen sind die Menologen mit interessanten Notizen über die Kopisten und über Komorn am bekanntesten. Endlich, auch im XVI Jahrhundert erwähnt Stefan Gerlach in seinem bedeutend später in Frankfurt am Main im Jahre 1674 veröffentlichten Tagebuch—Reisebeschreibung die ursprüngliche serbische Kirche.

Im XVII Jahrhundert siedelten sich in Komorn die Serben aus Rác-Köve auf der Insel Csepel in Komorn an. Durch ihre Ankunft wurde die Sozialstruktur des Serben in Komorn geändert: während sie im XVI Jahrhundert vorwiegend als Soldaten dienten, jetzt zeichnen sich immer mehr die Kaufleute und Handwerker aus. Um die Mitte des genannten Jahrhunderts erhielten die in Komorn und Győr angesiedelten Serben von Ferdinand III königliche Diplom Privilegie, wodurch sie noch bessere Bedingungen für ihre wirtschaftliche Prosperität bekamen. Diese Ereignisse übten einen Einfluss auch auf das Kirchenleben, sowie auf Kultur und Kunsterreichungen. Die Erneuerung und nachher die Errichtung neuer Kirche, dritter nach der Reihe, gab die Veranlassung zur Beschaffung auch entsprechender Sakralobjekte künstlicher Ausarbeitung. Dies sind, an erster Stelle, die Ikonen Jesu Christi und der Gottesmutter, welche der Kirche der „oberweide“ der šajkašen Petar Monasterlija schenkte. Die Ikonen wurden um das Jahr 1660 gemalt und sie sind die Arbeit des unbekanntes Zographen aus dem Süden, welchen in der spätbyzantinischen Manier malte. Diese und andere Ikonen aus dieser Zeit zeugen von starken Beziehungen der entfernten serbischen Oase in Komorn zu den Ursprungsländern auf dem Balkan. Ausser den Ikonen wurden damals auch Sakralgegenstände aus edlen Metallen erzeugt oder aus dem Süden gebracht, Werke der angewandten Künste, Kelche, Kruzifixe, Ampeln usw. Alte handschriftliche und gedruckte Bücher ziehen auf sich besondere Aufmerksamkeit. In diesen Büchern gibt es interessante Notizen über die Priester und die Mönche, die damals bis Komorn kamen.

Seit 1659 wird in der Kirche das *Protokoll* geführt — eine eigenartige Chronik über Serben in Komorn, über Kunstwerke die angeschafft und in die Kirche gebracht wurden, über Reisende und neue Ansiedler. Das *Protokoll* notiert auch die Ausarbeitung des grossen Leichtenuchs, welches Ende des XVII Jahrhunderts, in der Technik der Stickerei vom Hierodiakonus Makarije, im spätbyzantinischen Kunststil gemacht wurde. In diesen Jahren bringt das *Protokoll* Nachrichten von den neuen Ansiedlern in Komorn. Dies waren die Serben, welche im Jahre 1690 unter dem Patriarchen Arsenije III Čarnojević und während der Regierung Leopolds I Ungarn besiedelten.

1. Коморанско јеванђеље (зачало Јеванђеља по Марку), прва половина XVI в.

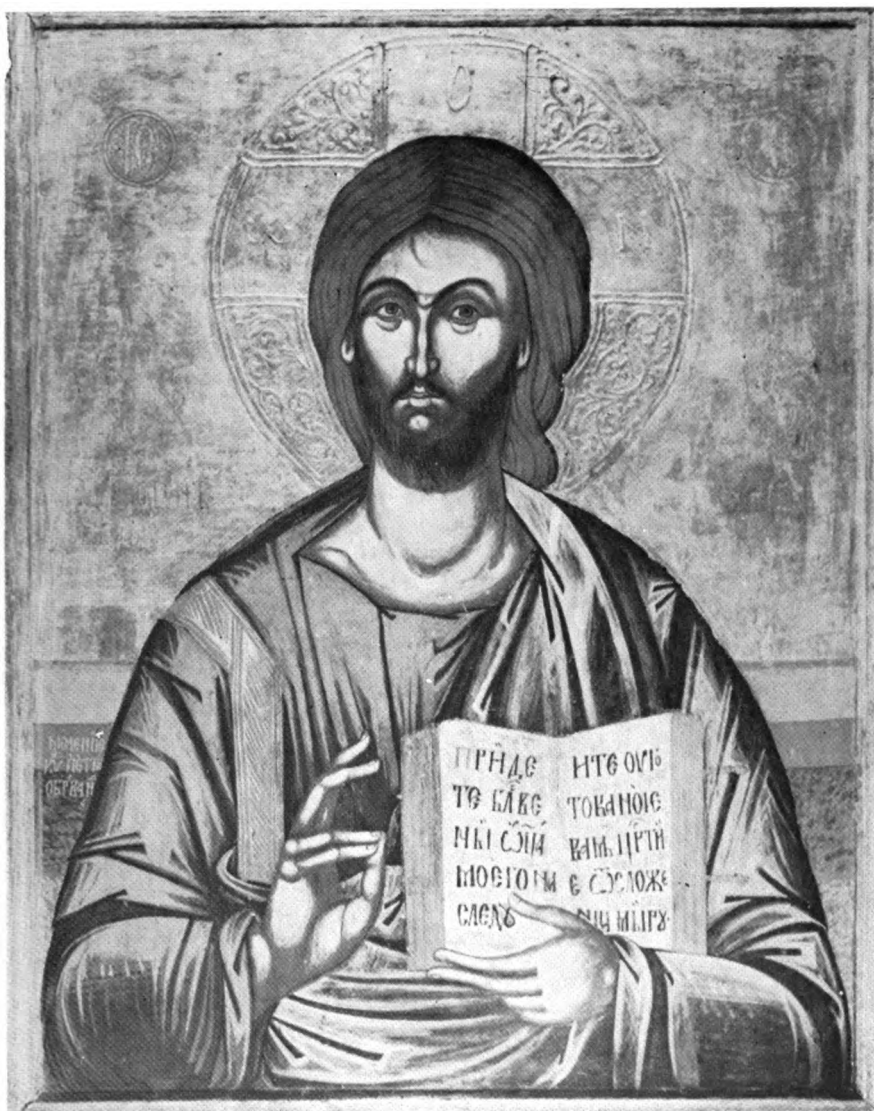
2. Коморанско јеванђеље — Јеванђелист Марко.

3. Крст Христовог распећа (детал), почетак XVII века.

4. Богородица са Христом. Престона икона српске цркве у Коморану, око 1660.

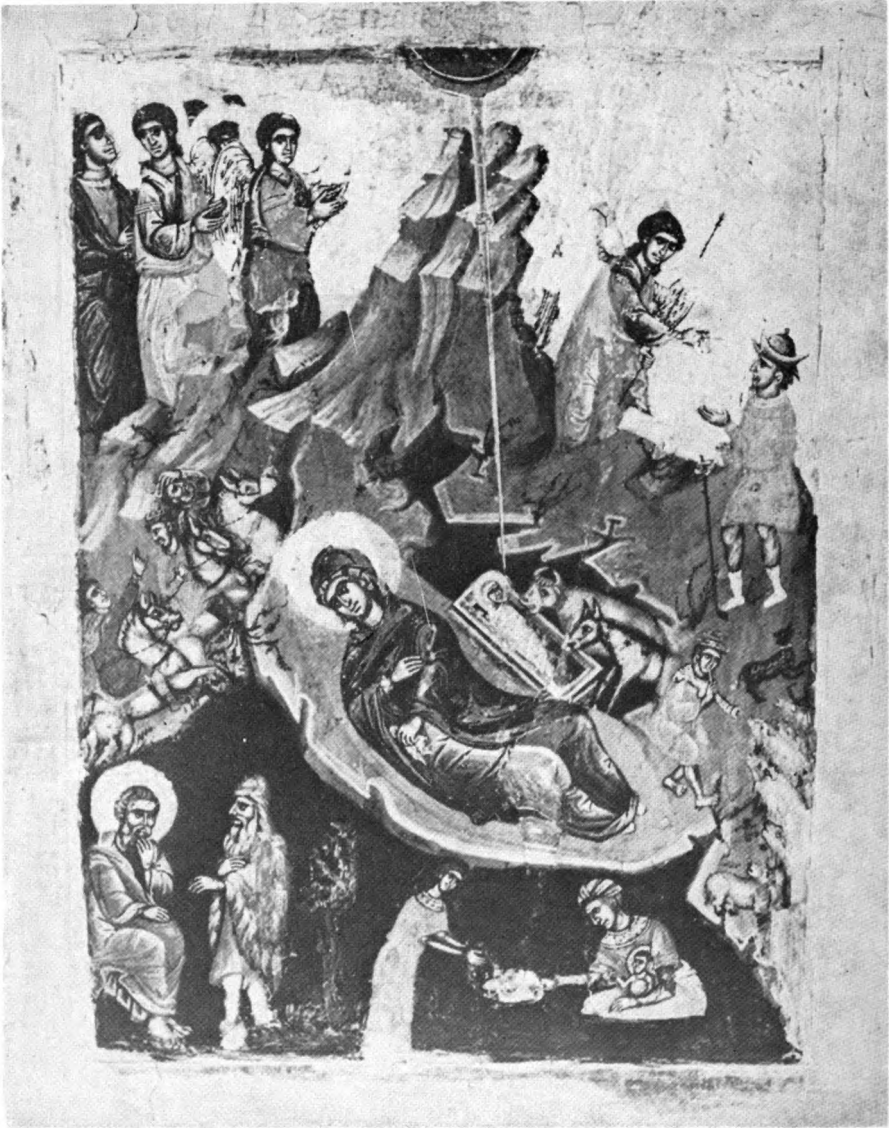
5. Исус Христос. Престона икона српске цркве у Коморану, око 1660.

6. Богородица са Христом, крај XVII века. Богородичин престо, дуборезни оквир 1770.

7. Силазак Св. Духа. Празнична целивајућа икона, крај XVII века.

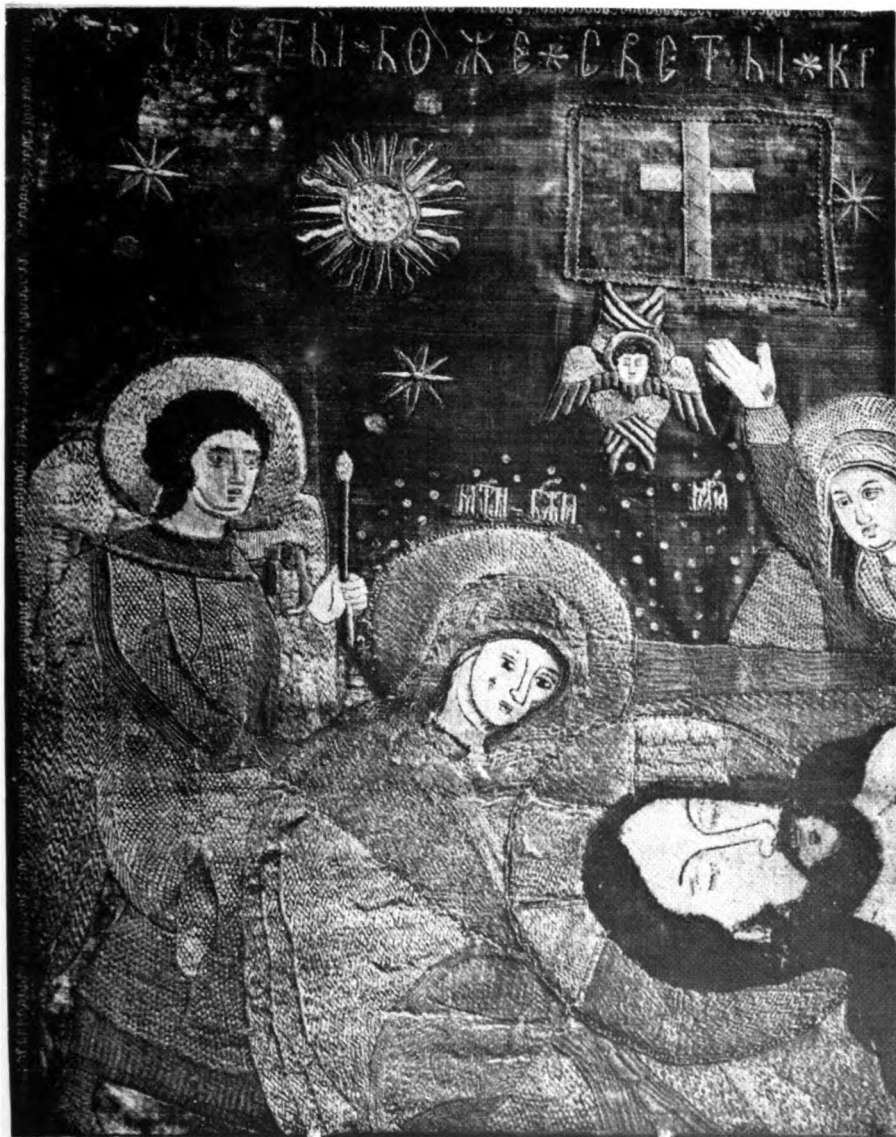
8. Рођење Христово. Празнична целивајућа икона, крај XVIII века.

9. Распеће Христово, оков јеванђеља 1665.

10. Спласак у ад, оков јеванђеља 1665.

11. Коморанска плаштаница (деталъ). Рад јерођакона Макарија, вез 1693.

12. Путир, друга половина XVII века.

Миодраг СТОЈАНОВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ЛЕГЕНДАРНИ И ПОЕТСКО-ИСТОРИЈСКИ ЛИК ЖЕНЕ-РАТНИКА (ДЕВОЈКА-ХАРАМБАША И „ΚΛΕΡΗΤΟΡΟΥΛΑ”)

У разуђеној народној култури, у песничком стваралаштву усменог књижевног израза, у легенди и миту посебно, неке теме и мотиви остају несазнатљиви у својој древности. Они су, свакако, стари колико и етничке групе у којима су поникли као израз њихове митске и легендарне представе о животу и појавама у њему. „Ти мотиви, који су махом врло стари, изгубили су у току свога вековног живота и путовања свој првобитно историјски, псеудо-историјски, витешко-епски или легендарно-митолошки карактер и постали забавна фолклорна грађа која у разним књижевностима добија разне облике и обраде.”¹

Многа испитивања у области народног стваралаштва показала су да усмена књижевност балканских народа, и народне песме и народне приповетке, садрже многе такве фолклорне мотиве који се срећу и у другим књижевностима, не само европских народа. Самониклост или преносење тих мотива од једног народа к другоме, из ове књижевности у ону, једном речи њихов историјски пут готово је немогуће пратити са сигурношћу. Управо том и таквом кругу интернационалних мотива припада и мотив жене-ратника, девојке-харамбаше, хајдучице, клефткиње, жене која, преобучена у мушко рухо, одлази у цареву војску да као ратник замени оца или брата и постаје војвода, клефтски капетан, хајдучки харамбаша. Мотив је, дакле, врло распрострањен. Отуда је и разумљиво што му је посвећено више научних прилога и расправа у којима се трага за његовим одјецима са балканског поднебља, од антике до данас.

¹ Р. Меденица, *Делја-девојка*, Прилози проучавању народне поезије, V/2, 1938, 260.

Први трагови компаративног приступа проучавању песама са мотивом наше девојке-харамбаше и грчке „клефтопуле” воде нас у збирку тосканских, корзиканских, илирских и грчких народних песама Николе Томазеа. У својој трећој књизи *Canti Greci*, он доноси једну кратку грчку народну песму под насловом *La guerriera*², поредећи је затим с нашом песмом *Злашчија сџарца Ђевана*. Обе песме објавио је у свом италијанском преводу. Непуну деценију доцније овај Томазеов превод наше народне песме послужио је епирском песнику Георгију Залокостасу као инспирација за његов грчки препев са веома сличним насловом — *Кћерка сџарца Муршоса*.³

Запажен прилог ширем тумачењу овога круга песама учинио је, указујући на генезу саме појаве и народног песничког израза о њој, италијански истраживач Константин Нигра, крајем шесте деценије прошлога века⁴. Његова је заслуга, свакако, што је трагове ових песама први запазио на читавом пространству јужне Европе, од Португалије до Русије. Објављујући неколико варијаната, он их је снабдео кратким уводом, у коме саопштава своја запажања о песмама и настоји да међу њима утврди генетску везу. Налазећи ове песме у Италији, Шпанији, Португалији, Србији, Русији и Грчкој, К. Нигра претпоставља да је њихова првобитна отаџбина био југ Француске, Прованса. Отуда су оне прешле на Пиринејско и Апенинско полуострво, а онда су с првим крсташким ратовима пренесене у Грчку и словенске земље.⁵

Прву критику оваквог Нигриног мишљења о пореклу мотива и изворности песама о жени-ратнику дао је руски књижевни историчар И. Сазонович.⁶ Он не налази основе из које је могла да потекне оваква Нигрина претпоставка, и закључује да она никако није произишла на основу анализе варијаната које је објавио. Још мање је прихватљиво што Нигра сматра, сагласно првој хипотези, да је крај XII века време појаве прве редакције овог мотива, а за доказ те древности узима романистички карактер свих њених композиција.

Интересантно је запазити — по Сазоновичу — да је Нигра користио рукописни зборник Доменика Буфа (*Domenico Buffa*), али није преузео његово мишљење о једној нашој, *илирској* народној песми: „*La seguente canzone rasomiglia non poco ad una illirica. Ma più longa è l'illirica e in molte parti diversa, e più bella assai. E tanta la rassomiglianza tra la nostra e la canzone illirica, che non può credersi causale, e quella anzi è visibilmente nata da questa.*”⁷ И поред тога, Нигра је остао при своме мишљењу — да је првобитна, изворна песма поникла у романској земљи, да је ро-

² *Canti popolari Toscani, Corsi, Illirici, Greci raccolti e illustrati da N. Tommaso; Canti Greci, III, (1842), 78.*

³ *Павџога*, 24 (1851), 277 squ.

⁴ *Canzoni popolari del Piemonte, raccolti da Constantino Nigra. Estratto dalla Rivista Contemporanea, XI, Fasc. III, Torino 1858, 90, Guerriera.* Наведено по И. Сазоновичу; види № 6, 301.

⁵ *Ibidem.*

⁶ И. Сазонович, *Пѣсни о дѣвѣшкѣ војнѣ и былинѣ о Сѣаврѣ Годиновичѣ*, Русскій филологическій вѣстникъ, томъ XIV, Варшава 1885, 302.

⁷ *Ibidem.*

манског порекла. Овакав закључак морао је проистећи и због тога што је он у разматрање узео дванаест италијанских а само неколико песама других народа. Било је, међутим, неопходно — закључује Сазонович — да се сагледају културне прилике и време када су се и где могле појавити прве песме о жени-ратнику.

Сазонович је, пре свега, грађу ранијих истраживача употпунио запаженим бројем нових поетских текстова и варијаната из старијих и још више новијих штампаних зборника усмене поезије европских народа, дајући тако и у том часу најпотпунији компаративни материјал за изучавање поетско-историјског лика девојке-ратника. Богатство елемената за поређење у његовој студији је наједном тако нарасло да је пружило могућност вршења унутрашње анализе књижевне традиције настале у једном народу и мање или више повезане с културним стањем свих и сваког народа посебно.

Проучавајући песнички мотив, Сазонович је посебно настојао да сагледа основу на којој је поникао и развио се поетски лик делија-девојке. Затим је следио за изменама које су проистикале у композицији под страним утицајем. На тај начин у садржају сваке песничке групе могао је да разлучи, с једне стране, црте својствене појединим областима, а, с друге, и оне сталније елементе који се преносе заједно с књижевном традицијом. На таква два тока у усменом песничком стваралаштву свих народа несумњиво утичу изворно домаће градиво и посредно примљени елементи са стране. Сазонович настоји у својој студији да постигне равнотежу између ова два супротна тока, не губећи из вида да укаже и на животне, историјске и књижевне правце у развоју једнога народа и његове културе.⁸

Готово истовремено када и Сазонович, појаву жене-ратника у средњовековној француској и италијанској књижевности прате Ј. Хишшер и П. Рајна. Они је сматрају наслеђем старе хеленске и римске књижевности. Отуда је, нарочито преко тројанских прича, крајем средњег века популарисан тип Амазонке. Једна од најпопуларнијих је Антеа из анонимног спева *Orlando*.⁹ А онда, међу ратницима који су опсели бароне Карла Великог борила се и Брајдамонте, како је то забележено у шестој књизи популарних *Storie di Rinaldo*. Напослетку, прототип жене-ратника П. Рајна налази у *Хилјаду и једној ноћи* (Бадур).¹⁰ На паралеле са овим мотивом у Вуковим збиркама народних песама и приповедака недавно је потпуније указано и у нашој фолклористици.¹¹

Шпанска народна романса *La doncella guerrera* (*Девојка ратник*), упоређена са неким нашим народним песмама истог садржаја, такође

⁸ *Ibidem*, 305.

⁹ J. Hübscher, „Orlando“, die Vorlage zu Pulcis „Morgante“, Marburg 1886, предг. LXXXI, пев. XXXI, cf. Т. Р. Vukanović, *Virđžine*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, VI, Priština 1961, 81.

¹⁰ P. Rajna, *Le fonti dell'Orlando furioso*, Firenze 1900, 46.

¹¹ N. Krstić, *Zajednički motivi u Hiljadu i jednoj noći i u Vukovoj zbirci narodnih pri-povedaka i pesama*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XVIII—XIX, Sarajevo 1968—69, 191.

упућује на „евентуалне сродности између ових двеју поезија”¹². Та сродност је несумњиво већа у усменом народном стваралаштву јужнословенских народа; у македонској литератури то је показала Вера Кличкова,¹³ у бугарској — Н. Хајтов,¹⁴ а од прилога проучавању ових и оваквих песама у српској и хрватској народној поезији издвајамо краћи напис Маје Бошковић-Stulli¹⁵. У њему је, за даља истраживања песама са овим мотивом, карактеристична следећа мисао: „У тим би се пјесмама могао, дакако, пронаћи траг патриотских побуда и оне тешке наше вјековне прошлости у којој су чак и жене понекад ратовале; могао би се, с друге стране, утврдити социолошки коријен тих мотива о ратничким дјевојкама, трагајући за њима све до античких дјевица-ратница Амазонки а и дубље”.¹⁶

I

Сматра се да свака легенда има основе у неком историјском догађају. Ово се нарочито односи на гатке о Амазонкама, како то сведоче антички писци Херодот, Плутарх, Диодор Сицилијски и други. Јер, иако се може претпоставити — како је то приметио совјетски културни историчар М. Косвен — да је амазонска легенда у овим или оним верзијама постојала и код народа древнога истока, „ништа не знамо о одјеку те легенде у најстаријим књижевним споменицима Египта, Месопотамије и Мале Азије. Књижевна историја легенди о Амазонкама почиње с древном Хеладом”.¹⁷ Одроз ове легенде, дакле, огледа се у небројеним верзијама у хеленској и римској, у византијској и словенској средњовековној, па и новијој, литератури. Овде ћемо се задржати само на неким верзијама те легенде, на њеним разноликим варијантама и, најзад, на томе колико су те легенде доцније имале књижевно-историјску улогу.

Већ старогрчки епос, Хомерова *Илијада* (III, 189; VI, 186), говори о ратничком народу жена.

Најстарију причу о Амазонкама забележио је Херодот у петом веку ст. ере (Herod. IV, 110—117). У Хипократа, затим, налазимо да су оне женску децу лишавале груди како би им се снага развијала у плећа; посебно им је одстрањивана десна дојка да би лакше могле да

¹² Љ. Павловић-Самуровић, *Мойши девојке-рајника у шибанском „Романсеру” и у нашој народној поезији*, Научни састанак слависта у Букове дане, књ. 4, св. 1, 1974, 255—269.

¹³ В. Кличкова, *Македонка у јуначкој народној џесми*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901—1951, Београд 1953, 288—291.

¹⁴ Николај Хајтов, *Жени хајдујки*, Софија 1962, 15—41.

¹⁵ М. Бошковић—Stulli, *Пјесма о прерушеној девојци*, *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda*, Zagreb 1971, 107—111.

¹⁶ *Ibidem*, 107—108.

¹⁷ М. О. Косвен, *Амазонки*, Советская этнография, св. 2, Москва 1974, 33; цео рад: св. 2, 33—59; св. 3, 3—32.; Paulys—Wissowa, *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, I (1894), 1754—1789, s. Amazonas. У постхомеровско доба постојала су три круга прича о Амазонкама: 1) Ахил и Пентесилаја, 2) Хераклеве пустошине с Амазонкама и 3) атички круг прича о Амазонкама.; *Ibidem*, 1758—1759.

ркују оружјем. Отуда грчка народна етимологија налази да им само име значи: *одрезана њрса* (*ἀ-μαζος*). Мушку децу су убијале или онеспособљавале и користиле за женске послове¹⁸.

Једну варијанту легенде о Амазонкама налазимо у Ефоровом фрагменту сачуваном у речнику *Ethnicon* (s. *Amazones*) Стефана Византијског.

Страбон (68. п. н. е. — 20. н. е.) локализује Амазонке, с једне стране, на обале реке Термодонта на Понту, а, с друге, у област Кавказа. О тим кавкасним Амазонкама Страбон приповеда како највећим делом године оне саме обављају све послове, обрађују земљу, гаје стоку, посебно коње. Најснажније међу њима баве се ловом и ратном вештином.¹⁹

Најпотпунију слику о Амазонкама даје Диодор Сицилијски (I век п. н. е.). Он почиње примедбом „да ће његова прича по својој невероватности личити на бајку”. Поред већ познатих појединости, Диодор нам прича о томе како је Херакле нанео жесток пораз Амазонкама, после чега су их суседни народи истребили. Још је само у тројанском рату учествовала амазонска царица Пентесилаја, која је славно погинула у сукобу с Ахилејем. Била је то последња Амазонка.²⁰

Сједињене разнолике мотиве ове легенде забележио је римски историчар Августовог времена — Помпеј Трог. Његово дело познато је у облику епитоме коју је саставио Јулије Јустин (вероватно у III в. н. е.). У једној епитоми се спомиње како су скитске жене основале царство Амазонки. Следи онда како су двојица прогнаних скитских царевића повели за собом бројну младеж, преселили се на реку Термодонт и заузели суседну Темискирску равницу. Десило се да су сви мушкарци тих Скита страдали у ратовима. Тада су се жене прихватиле оружја и почеле да штите своју државу. Нису хтеле ни да помишљају на брачне везе са суседима, сматрајући такве везе ропством а не браком. Остајући за све векове јединствен пример у свом роду, оне су решиле да управљају државом без мушараца, чак и с презрењем према њима. Да се једне жене не би осећале срећнијим од других, оне су поубијале и оне мушкарце који су преостали живи код својих домова. Доцније су ипак ступиле у брачне односе са суседима, да би спречиле уништење свога рода.

Помпоније Мела (I век) даје интересантан податак да су жене Иксамата равноправно с мушкарцима суделовале у бојевима, само што су мушкарци ратовали као пешаци и гађали из лукова, а жене на коњима и то не оружјем већ ласом; ако при томе не би убиле макар једног непријатеља, остајале би девице.²¹

Конечно, и Плутарх (50—125.), описујући Помпејев поход на Кавказ и говорећи о битки Римљана с Албанезима на реци Абанту, пре-

¹⁸ Hippocr., *De aëre, locis et aquis*, XVII: *De fracturis*, LIII.

¹⁹ Strabo, IV 4—6; XI 5, 1—4; XII 3, 21—24; J. Zonara, *Epitomae historiarum* IV 20, cf. E. Апарин, *Амазонки на кавказе. Сказания и њередица*, *Кавказский вестник*, 12, 1901; 1—2, 1902, cf. Косвен *op. cit.*, 39

²⁰ Diod. Sic., II 44—46.

²¹ Pomp. Mela, *Chorographia*, I, 19.

носи причу по којој су у том сукобу на страни Албанеза учествовале и Амазонке, тек што су сишле са гора изнад реке Термодонта²².

Док сви ови извори локализују Амазонке у Малу Азију и на Кавказ, у Диодора Сицилијског се сачувала верзија о боравку Амазонки и у северној Африци, у Либији²³.

Посебно место у историји наше легенде заузима мотив који повезује Амазонке с Александром Македонским. У историју великог освајача уплиће се епизода о његовом сусрету с Амазонкама. Та епизода јавља се у више варијаната. Најпотпунија је она верзија коју бележи Диодор Сицилијски (Diod. Sic., XVII 77). Она се односи на долазак амазонске царице Фалестре код Александра у жељи да с њим остави потомство.

Значајну улогу за распрострањеност амазонске легенде у средњем веку, како у Европи тако и на истоку, имало је историјско дело Псеудо-Калистена. У преводима на многе језике, оно је постало извор разних верзија „романа о Александру” или „Александриде”. Многе од тих верзија овог најомиљенијег дела средњевековне литературе укључивале су и епизоду сусрета Александра с Амазонкама²⁴.

Амазонска легенда ипак не припада само античком времену и простору. Бројна литература нас упућује на постојање Амазонки и на истоку, затим у Африци, па у Америци²⁵. Отуда проучавање настанка ове легенде и њених доцнијих одјека подразумева обухватање свеколиког материјала, све њене познате верзије и оне макар и најнезнатније трагове. Само свестраном анализом свих тих појединости, утицаја њихових основних мотива, истраживањем развитка и ширења саме легенде о Амазонкама, може се прећи и на разоткривање њеног исхода и културно-историјског смисла, на њено прожимање мотивом жене-ратника и остацима виргина (тобелија).

II

У прегледу литературе о девојци-клефту и делија-девојци пошли смо од Томазеовог записа грчке клефтске народне песме *La guerriera*. За даља компаративна истраживања значајна је његова белешка „да грчка песма само алудира на лепоту девојке; где друге песме почињу, она престаје” (*La poesia greca accenna al bello e trasvola; e laddove gli altri cominciano, ella finisce*). У исто време то је и најкраћа грчка варијанта ове песме познате једино у Томазеовом италијанском запису:

Chi vide di notte sole, stelle di mezzodi?
 Chi vide giovane bella insieme co'clefti?
 Tre giorni porta le armi, come gli altri prodi:
 Nessun la conosceva, nessun la conosce.

²² Plut., *Vita Pompei*, XXXV.

²³ Обимну литературу о томе даје О. Косвен, *op. cit.* 41, № 29.

²⁴ Diod. Sic., III 52—55.

²⁵ Посебно је бројна литература о Амазонкама на истоку; Косвен, *op. cit.* 48. ид., о Амазонкама у Африци, св. 3, 3—7; у Америци, 7—20.

E un di di domenica, un solenne di
 Uscirono a giocar di spada, a gittare la pietra.
 E la donzella dal troppo stringersi e dal molto sforzo.
 Ruppesi il suo cordone, e parve la sua mammella.
 Altri lo dicono oro, altri una piastra d'argento.²⁶

У Томазеа је тек понегде погођена метричка структура грчког јамског петнаестерца, који, на примеру ових стихова у нашем преводу, изгледа овако:

Ко виде сунце поноћно, а звезде у по дана?
 Ко лепу виде девојку у друштву клефта да је?
 Три дана носи оружје с дружином тих јунака
 И нико да је открије, ни сад је не познаје.
 А једног дана поћоше, у свету недељу баш,
 У мачу да се огледну, да камен у даљ баце.
 Тад руку хитну девојка, — од снажног замаха тог
 Са груди јелек распуче и помоли се дојка.
 Њу једни златом назваше, од сребра током — други.

„Eссone di simile argomento una illirica . . . — Ево и једне сличне илбирске песме . . .” — наставља даље Томазео, доносећи у свом италијанском преводу нашу народну песму *Злаиџа сџарца Пеивана*. Тај превод је убрзо био повод за једну песничку мистификацију. Наиме, грчки романтичарски песник Георгије Залокостас (1805—1858) препевао је ове наше народне стихове и објавио песму под сродним насловом — *Кћи сџароја Муријоса (Тоџ Геромоџтов њ кџер)*, за коју је у предговору речено „да је то једна, до тог времена необјављена, грчка народна песма о чијем ће се постанку касније дати ближи подаци”.²⁷ У контексту с тим дају се и друге одлике ове песме: „поетско надахнуће, брзина покрета, хармонија стиха; гипкост језика чије дијалекатске обојености никада нису вулгарне и грубе, и снага израза карактеришу ово лепо стваралаштво народа . . .” Та белешка била је, у ствари, мала забава епирског песника Георгија Залокостаса са редакцијом чувеног атинског часописа. Изненађење је тек уследило када је одговорни уредник овог часописа доцније објавио да су ближа истраживања показала „како се у овом случају не ради ни о каквој народној песми”, већ да је то поетски састав познатог епирског песника²⁸.

Када је после Залокостасове смрти било припремљено издање целокупних његових дела, испоставило се да је рукопис ове песме имао

²⁶ Tommaseo, *Canti Greci*, III (1842), 78; *Συλλογή τῶν κατὰ τὴν Ἠπειρὸν δημοτικῶν Ἀσμάτων ἐπὶ Γ. Χρ. Χασιώτου*, Ἀθήναι, 1866, № 6. *Κόρη κλέφτης*.

²⁷ Dorothe Cadach, *Ein serbisches Volkslied in griechischer Übersetzung*. Gedenkschrift für Alois Schmaus, *Serta Slavica* In memoriam Aloisii Schmaus, München 1971, 323; sq. Cf. М. Стојановић, *Залокостасов њрејев њесме „Злаиџа сџарца Пеивана”*. Народно стваралаштво — Folklor, XVII, св. 66—68, Београд 1978, 104.

²⁸ Cf. D. Kadach, *op. cit.*, 325 (№ 4).

додатак „*κατὰ τὸ Ἰλλυρικόν*”, тј. *ѿ илѿрском*²⁹. Залокостас, међутим, није знао ниједан словенски језик, али је добро знао италијански, с обзиром да се образовао у Ливорну куда му је отац пребегао испред Али-пашине тираније. Отуда је архетип свога препева могао наћи међу песмама у збирци италијанских превода Николе Томазеа. Утолико пре што из Томазеовог пролога песми *La Guerriera* проистиче да је италијанско *illirica* дало Залокостасово *ѿо илѿрском*.

У грчком препеву наше песме запажа се најпре промена имена. Док Томазео име старца Ђеивана преводи са Ђовани (*Giovanni*), Залокостас даје једно потпуно ново име — *Μυρτίος*. Он је уз то унео и неке садржајне измене. У нашем народу се пева о кћерки старца Ђеивана, која уместо старога оца одлази у рат, (стихови 14—15), а код грчког песника то је кћи сина јединца, кога су убили клефти (стихови 8—9). Препев затим изоставља податак да је старац Ђеиван морао да ратује девет година, и говори о једном другом рату, у коме је кћи постала везир Геромуртоса.

И судбина оца је ублажена. По народном песнику гласник јавља да је стари Ђеиван погинуо (стих 115), а у Залокостаса стоји да су непријатељи разорили његова села, а он остаје у замку да се сам бори (стихови 53—56).

Залокостас је променио и крај наше песме, у којој се наводни ратник открива као девојка (стр. 111), а и сама девојка на растанку наговештава своје препознавање у стиховима (128—131):

Расте ли ти у пољу пшеница,
Као моја коса под калпаком?
Расту ли ти у башчи јабуке,
Као моје у њедрима дојке?³⁰

У грчком препеву је другачије. Кобни гласник долази у моменту када девојка раскопчава прслук, а оида прекида са свлачењем и на растанку још каже Омеру да га је победила у борби и у бацању камена.

У погледу хронологије догађаја, наша народна песма држи се редоследа и консеквентно ствара прелазе између појединих радњи, односно разговора. Грчки песник, међутим, доноси само неке појединости, доиста у дијалошком облику. Тако нестаје утисак извештаја, али песма добија већу живост у смислу врло сажете клефтске песме. „На тај начин — закључује D. Kadach — Залокостас је успео да уместо превода створи нову песму, пошто је типичне елементе српског народног песништва заменио срећним повезивањем елемената клефтских песама са елементима грчког романтичарског песништва”³¹.

★

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Српске народне њјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. Књ. трећа, у којој су пјесме јуначке средњих времена. Приредио др Владан Недић. Просвета, Београд 1969, 210—213, № 40, стих 128—131.

³¹ D. Kadach, *op. cit.*, 328.

Познато је тек десетак записа грчких клефтских народних песама, укључујући ту и оне сулиотске, у којима се као главни лик јавља жена-ратник: девојка-клефт, клефтски капетан (харамбаша) или сулиотска хероида (јунакиња)⁸². Међу чисто клефтским варијантама ових песама запажамо две верзије, настале и забележене углавном у континенталним областима Грчке. У ове и овакве песме спада свакако и онај овде већ наведени Томазеов запис, који је, у ствари, још неразвијена варијанта доцније забележене критске песме *Σηασίνα девојка-клеφτί* ('*Η λυγερή κλέφτης*)⁸³. Оба записа слажу се у детаљу по коме се и разликују од других, управо, континенталних варијаната. У њима се, наиме, груди девојке пореде са златом и сребром. Једино што критска, развијенија варијанта, чији смо изворни текст раније објавили у овом часопису⁸⁴, има сасвим другачији почетак и крај:

Ко виде тако стаситу, леполику девојку,
Што разбој има сребрни и седефасто брдо
Те њима свилу изатка, и свилу и кадифу.
Наједном свилу остави, кадифу више не тка,
У клефте она одлази капетан да постане.

У дружини су је препознали тек приликом надметања, када јој је пукао прслук и показале се груди;

Гле злато — једни рекоше, док други — то је сребро,
А млади клефтић додаде — то род је лепе девојке.
— То није злато, дружино, то није сребро, децо,
Већ то су груди девојке, капетан што нам је сад.
— И ми смо неке делије, а гусари нам преци,
Победисмо барбарију и Крит пред нама дрхти,
А гле ти лепе девојке што дође — превари нас.

У другој варијанти *Девојка-клефти* — '*Η Κλεφτοπόλα* — развитак овога мотива прелази у повезивање са мотивом препознавања брата и сестре, као што се два брата препознају у нашој песми *Предрај и Ненад*. Тако настала грчка народна песма састављена је, изгледа, из два мотива; најпре — девојка постаје клефт уместо брата, а онда и брат одлази у клефте и налази се у истој дружини са сестром. У њој је, доцније, прили-

⁸² Cf. Chants populaires de la Grece moderne recueillis et publiés par C. Fauriel, Paris 1824; tome I, 302; *Τραγούδια ρωμαϊκά*. Popularia carmina Graeciae recentioris. Editit Arnoldus Passow, Leipzig 1860, № CLXXIII—CLXXVI, CCV—CCVI, CCVIII—CCIX; 'Ο 'Αμαράντος ήτοι τὰ ρόδα της αναγεννηθείσης 'Ελλάδος, 'Αθήναι MCMLXXIII, 30.

⁸³ 'Ασματα Κρητικά, Kretas Volkslieder, herausgegeben von Anton Jeannarakī. Leipzig 1876, 225, № 228.

⁸⁴ M. V. Stojanović, *Chanteurs des poemes épiques haïdouques et clephtes*, Balcanica IV, 1973, 571.

ком надметања у ратним играма, препознао женски лик. Девојка се тада расрди и устреми на младога клефта — брата свога:

*Κί' ὄχ τὰ μαλλιά τὸν ἔσπασε καὶ χάμον τότε ἔρχει,
Καὶ τὸ σπαθί της ἔβγαλε καὶ τὸν βαρεῖ στὴν πλάτη·
Καὶ κείνος ἀναστέναξε μες ἀπὸ τὴν καρδιά του
„Πατέρας μου νὰ τῶξερε κ' ἡ μάρη μ' ἡ μανοῦλα.” —
„Γιὰ πές μου ποῦν' ἡ μάνα σου, γιὰ πές μου τὸν πατέρα.” —
„Ἡ μάνα μ' ὄχ τὰ Γιάνινα κ' ὁ κύρη μ' ὄχ τὴν Ἀρτα,
Κ' ἔχω μὴν ἀδερφή μικρὰν, παρόμορη στὸν κόσμο.” —*

(Passow CLXXIV, v. 13—19)

(За косу њега дочепа и погубно га баци,
Па своју сабљу потеже и погоди у плећа
А он дубоко уздахну, дубоко из дна душе: —
„Нек' отац мој то сазна све и јадна мајка моја!”
„Дед, реци твоју мајчицу и отац ко је, реци!”
„Из Јањине је мајчица а отац ми из Арте,
Још имам једну сестрицу у свету најлепша је.”)

Она тек онда у клефту препозна рођеног брата, подигне га са земље, пребаци на своја плећа и однесе лекару с молбом:

*Γιάτρεψ' τὸν ἀδερφοῦλή μου, τὰ μάτια καὶ τὸ φῶς μου,
Ποῦ 'γώ γι' αὐτῆρον ἔκαμα δώδεκα χρόνους κλέφτης.*

(Passow CLXXIV, v. 19—20)

(Излечи мога братића, те очи и видик мој,
За кога ја сам била дванаест година клефт.)

Али, лекар установи да „на смртоносној рани не расте лековито биље”. Чим је то схватила, сестра зграби пиштољ и над братом се опрости са животом.

*

Жена-ратник не може да буде и жена-робиња. У народу, чији је она производ, нема места схватању да је жена потчињено, понижено биће. Жена изузетне снаге, спремности и сналажљивости сматра се достојном да стане на чело дружине — хајдучке и клефтске. О тој и таквој жени лева антолошки лепа српска народна песма *Милица дјевојка хајдукује*.³⁵ Њен почетак је пун дивљења: „Бе одбјеже у гору зелену, — У

³⁵ Српске народне њјесме, покушњене по Босни. Збирка Косте Х. Ристића, Београд, 1873, 121.

хајдуке Милица дјевојка. — Па облачи зелену доламу, — А на главу калпак и челенку”. За кратко време сакупила је тридесет другова, а сама је била хајдук тридесет година. Кад је настала тридесета година — тако се пева даље — турске аге и спахије стадоше „да по шуми разгоне хајдуке”. И Милицу ухватише саму, јер су јој другови раније погинули. Она се дуго опирала, али се од тридесет Турака није могла одбранити. Одвели су је у Травник. Тамо је дочекаше буле и хануме питањем:

„Ој хајдуче, да те бог убије,
Зар имаде на св’јету јунака
Да с’ не боји нашијех Турака?”

А Милица, „силан харамбаша”, на то одговара:

„Ја нијесам турска кукавица,
Већ сам јунак млада Српкињица!”
Па раскопча токе на прсима:
Синуше јој пребијеле дојке
Као снијег кад обасја сунце!”

„Херојизам српске жене достиже овде — закључује И. Сазонович — висок степен своје појаве и сазнања своје надмоћности над турским женама-робињама”.³⁶

С хајдучицом Милицом-девојком, како је обликује ова српска народна песма, може се упоредити још само клефткиња *Диаманти* из истоимене, најпотпуније и најлепше грчке народне песме овога круга. Наиме, и грчки певач као и наш своје певање почиње дивљењем. У клефтској песми, међутим, оно је нешто поетски јаче и разуђеније:

Ποιὸς εἶδε ψάρι στὸ βουνὸ καὶ θάλασσα σπαρμένη;
Ποιὸς εἶδε κόρην εὐμορφὴν στὰ κλέφτικα ντυμένη;

(Passow CLXXVI, v. 1—2)

(У шуми рибу видел’ ко и море засејано?
И да л’ ко виде девојку к’о хајдук одевену?)

Својим одметањем у гору, Милица и Диаманто једноставно задивљују околину. Разлог да се похајдуче није ни стари отац који нема мушкога порода, нити брат или супруг у тамници и другој невољи. То је, једноставно, њихов израз отпора и немирења са ропским животом, њихово слободарско достојанство. Такве су управо све грчке народне песме о девојци-клефту, клефткињи-капетану. Нема ниједне песме која је настала поводом тога што је стари отац добио писмо „од Стамбола

³⁶ И. Сазонович, *op. cit.*, 310.

града” да крене „у цареву војску”, како је то у неким јужнословенским, посебно српским народним песмама.³⁷

Хајдучки и клефтски стихови о Милици и Диаманто имају много заједничког и у песничком изразу, у оном бисер-поређењу девојачких груди са сунцем и снегом. И у грчкој песми, кад се помоле девојачке груди, сунчани зраци бљесну или, како то млади клефт, обраћајући се девојци, још сликовитије приказује:

*Εἶδα τὸν ἥλι' δ' ὠλάμπε καὶ τὸ φεγγάρι' ἀστράφτει,
Εἶδα καὶ τ' ἄστρο σου βυζὶ ποῦν' ἄστρο σὰν τὸ χιόνι.*

(Passow CLXXVI, v. 12—13)

(Угледах сунце да грану и да се засја месец,
Беле ти груди угледах, беле су баш као снег.)³⁸

У анализираним песмама о Милици харамбаша и клефткињи Диаманто песнички израз показује обресе прерастања са чисто поетског у поетско-историјско приказивање лика жене-ратника. Јер стварност је била таква да случајеви Милице девојке и Диаманто представљају типичне случајеве из живота нашег човека у османлијско доба, истргнуте доживљаје, песнички сазреле и уобличене.

У таква песничка остварења спадају и наше песме *Одметница Мара* и *Фајка се одмеће у хајдуке*,³⁹ у којима је фрагментарно приказан неки догађај из дневне баљалучке хронике. Прва песма позната је у две варијанте; једна је Вуков запис (Вук I, стр. 483, № 656) а другу је забележио Јукић 1843. и објавио је у „Колу” Ст. Врза 1847.

Вуков певач почиње једноставно:

Одметну се одметница Мара
Преко Бајне луке у ајдуке,
Девет годин' арамбаша била ...

³⁷ Вук III, 40. Златија је обукла сератлијско рухо и отишла уместо оца у цареву војску; В. Богвишић, *Народне њесме из старијих највише њриморских записа*, I, Биоград 1878, № 98. *Како Пеимана кћи Диздар-аге измјени оца идућ'на цареву војску ...*; *Народне њесме из збирке Николе Т. Кашиковића*, Сарајево 1951, 279—286. *Дели-Хумија* — Улан-бег из Херцеговине добија ферман — *Да он дође њод Солун на војску*, / *Да војује за девет година*. Њега замењује најстарија од девет кћери. — Богвишић, бр. 98. и 99. *Рашковић Божо и сестира му*, где сестра избавља брата из тамнице, а код Вука (III 49) *Љуба Хајдук-Вукосава*, преобучена у мушкарца, избавља мужа из тамнице.

³⁸ М. Стојановић, *Грчке клефтске-хајдучке народне њесме*, Корацци, 11—12, Крагујевац 1975, 57.

³⁹ *Hrvatske narodne pjesme*, Zagreb 1939, књ. VIII, 135, № 11.

Даље се пева о њеним мукама кад је „на ченгел хитише”, слично ономе како смо то читали о главној јунакињи у песми *Милица дјевојка хајдукује*. Једино што Марин одговор бањалучким булама:

Ако ј' Мара по гори ходила,
Није Мара копиле родила, —

наизглед обична народна песничка формула, наговештава да се она није мирила са судбином многих наших жена свога времена које су своју најлепшу младост проводиле у пашиној кули „са његових тридест јен-џибула”.

Таквој животној судбини није се повиновала ни бањалучка лепотица Фајка:

Побјегла је у гору зелену
Девојка се у хајдуке дала,
А с Михатом од горе хајдуком.

Када су је ухватили и у гвожђа свезали и у тамници на муке ставили, није одала своју дружину, која је најзад ослобађа „на срамоту паше бањалучког”.

Сматра се да ове песме имају ослоња на истинском догађају. Утолико пре што у турским писаним изворима има података о хајдуковању око Бања Луке у толикој мери да је чак и једна жена хајдуковала. У то нас уверава први истраживач турског раздобља у нас Сафет-бег Башагић, следећом белешком: „Још од прије су хајдучке чете око Бањелуке узнемиравале трговце и путнике, што присили Салих пашу да проти њима подузме озбиљнији корак и прибави околици сигурност. Напокон му пође за руком уништити цијелу чету хајдука. Харамбаша Ибрахим пане жив у шаке пашиних делија. Тај гласовити разбојник је био . . . једна амазонка . . . из клишког санцака, некаква Рабиа, која је под именом Дели Ибрахима четовала, робила и палила по Серхату и Крајини. Паша ју је дао јавно објесити”. Било је то у четвртој деценији XVII века на Крајини.⁴⁰ Управо такав борбени лик жене, израсле у стварној устаничкој и ослободилачкој борби балканских народа у XVIII и XIX веку, поред српске, познају и македонска, бугарска, румунска и грчка народна муза.

У Македонији, крајем XVIII века, својим изванредним јунаштвом истакла се као хајдучки харамбаша чувена Сирма-војвотка. Она је живела и борила се у време турског насиља од 1772—1864. године.⁴¹ Рођена је у селу Тресонче, околина Дебра. Ишла је у мушком оделу. По природи борбена, Сирма није могла да трпи зулуме разних турских

⁴⁰ Safet beg Bašagić-Redžepašić, *Kratak uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463—1850)*, Sarajevo 1900, 67.

⁴¹ *Аутибиографија Шаикарева*, Македонски јазик III, 64; В. Кљачкова, *op. cit.*, 290.

насилника. Пошла је у планину и сакупила дружину од седамдесет људи. Песма познаје Сирму као храбру и неустрашиву, због чега је изабрана за војводу седамдесеторице сејмена. С њима је бацала камен, нишанила у прстен и увек побеђивала, као што и песма бележи:

Зимајте камен, фрлајте,
кој ке ме мене натфрлит,
тај мене нека кердосат,
.....
никој с камен не натфрли;
Сирма ми камен натфрли
десет чекари потаму;
и седумдесет дружина
одбраа Сирма војвода.⁴³

Као војвода обилазила је планине Бабин Трап, Стогово, Крчин, Барбуру. Мушкарци које је предводила дуго нису знали да је жена. Дознали су то у тренутку када су јој се покидала дугмад на грудима. Касније се удала и као 80-годишња старица Д(имитрију) М(иладинову) испричала историју своје младости.⁴³

На обронцима Осоговских планина, у околини Ђустендила, и данас се житељи горде именом Румене војводе. И док су ликови Бојане-хајдукте, Пенке и других песничка остварења бугарског народног певача, Румена војвода је стварно постојала. Рођена је негде око 1830. у Босачкој махали, у, данас, пограничном месту Ђушеву. Хајдучки живот није био непознат њеним родитељима, које су често посећивали харамije и сејмени. „Расла је у сиромашној породици чије је главно занимање било сточарство и аргатлук на турским чифлицима, па је највећи део времена проводила као овчар и козар. Тако је од младих година кружила по планинским и шумским местима те је имала честе сусрете с хајдуцима. Још тада је почела да носи оружје и да вежба нишан из пушке и пиштоља. Убрзо се прочула као добар стрелац”.⁴⁴ Својим сигурним и тачним нишаном знала је да посрами и најпознатије нишанције — Турке. Било је случајева када су јој угледни Турци, усхићени њеним прецизним гађањем, даривали оружје као ње достојно.

И као удата, Румена је наставила да напаса стадо и да се креће са хајдуцима, њиховим потерама и сејменима. Стога су Турци, иако је била удата, тражили да се потурчи. То је само подгрејало њену ранију мисао да остави кућу и породицу и да са верном дружином пође у шуму. Почела је да тражи такве другове са којима би образовала дружину. У Стојану хајдуку, јунаку тога времена, нашла је верног друга. Два пута су дали реч једно другом за верно пријатељство, побратимство и посестримство. Нашли су још неколико незадовољника турским режимом, образо-

⁴³ Миладиновци, *Зборник* 1861—1961, Скопје 1962, № 212.

⁴⁴ *Ibidem.*

⁴⁴ В. А. Караманов, *Румена војвода*, Отецъ Паисий, XI, св. 3, София 1938, 103.

вали дружину и почели да крстаре Осоговским планинама, да чине одмазду на рђаве Турке и да штите бедну рају. Румена је изабрана за војводу дружине а њен барјактар био је Стојан. Чета њена бројала је 5 до 16 чланова, зависно од времена и услова. Било је то око 1858. године.⁴⁵

Румена је била позната и као велика певачица. Певала је и хајдучке и јуначке песме. Најдража јој је била песма:

Дѣ се е чуло, мѡре, видѣло,
мома войвода да бѣде,
на седемдесетъ и седемъ юнаци,
сѣ седемдесетъ и седемъ маждраци.⁴⁶

За све време војводована носила је мушко одело. Ишла је наоружана пушком кремезачом и харамијском сабљом преко рамена, с великим ножем и пиштољем о појасу.

У трећој години армијства и прогона од Турака, безуспешно је покушавала са дружином да пређе у Србију. Тада је почео раздор у дружини. Један из дружине, стари харамија Спасе, успе да убеди остале да убију војводу и барјактара. Тако и учине, а дружина се ускоро распадне од унутрашњих раздора.⁴⁷

У Молдавији је, у XVIII веку, хајдуковала чувена Војкица, такође четовођа, можда иста она Војка Балака о којој се пева у дивној румунској народној песми:

Foițica ș-o lalea,
Streaja cin' le strejuia?
Savai, Voica Balaca,
Care-a-mpraștiat țara
Si-a speriat domnia.
Sa vezi, Voica, fata mare,
De umbra pe hat calare
Inconjurata de pistoale
De lucesc ca sfintul soara.⁴⁸

У грчкој народној песми, и оној предустаничкој, која слави *bella Suliotica*, народни песник све мање уноси митско-легендарне заплете око лика жене-ратника. Неке такве песме поникле су искључиво у условима борбе Сулиота с Турцима. Блистави примери су надахнуте песме о Сулиоткињама Мосхо Цавела, Деспо Боци, Хелена Бодари и другим одважним Гркињама, којима је Сотирѡја Алимберти посветила изузетно документовану и обимну студију *Херојиде ѡрчкој усѡанка*.⁴⁹

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, 105.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ N. Pasvulescu, *Literatura populara romaneasca*, București 1910, 239—243.

⁴⁹ Σωτηρίας Ι. 'Αλιμπέρτη, *Αι 'Ηρωίδες τῆς 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως*. 'Αθήναι 1933.

Песма *‘Η Μόσχω (Moscho)*, која је, по Пасову (Passow, p. 152, № CCVI), настала 1792, јасно у себи носи трагове народног стваралаштва, одражавајући тачно карактер места и херојску мисао краја. Песма почиње тако што се у долини појављују три барјака турских паша који иду да освоје Сули. Са врха овог непобедивог места повика Димо Дракос — куда идете, да водите у ропство децу и жене без мужева. А онда песма велича Мосхино јунаштво:

*‘Εδώ ’ν’ το Σούλι τὸ κακὸ, ἐδῶ ’ν’ τὸ Κακοσοῦλι,
 Ποῦ πολεμοῦν μικρὰ παιδιὰ, γυναῖκες δίχως ἄνδρες,
 Ποῦ πολεμεῖ Τσαβέλαινα σὰν τ’ ἄξιο παλληκάρι.
 ‘Η κόρα Μόσχω φώναξε ’πο πάνω ’πο τὴν Κιάφα
 Ποδστε παιδιὰ Σουλιώτικα καὶ σεῖς οἱ Τσαβελάται;
 Μαζὺ μου ὄλοι τρέξετε καὶ ἄντρες καὶ γυναῖκες,
 Τοὺς Τούρκους κατακόψετε, σπόρο νὰ μὴν ἀφήσετε,
 Νὰ μένονν χήραις κι’ ὄρφανὰ, γυναῖκες καὶ παιδιὰ τους,
 Νὰ λεν’ στὸ Σούλ’ τοὺς σκότωσαν Σουλιώτισσες γυναῖκες.’’*

(Passow CCVI, v. 8—16)

(Јест’ ово Сули злосрећно, е баш је Какосули,
 Где мала деца ратују и жене без мужева.
 Где Цавелена војује к’о прави јунак да је.
 Са врха Кјафе повика тад начелница Мосхо:
 Та где сте децо сул’јотска а и ви Цавелате?
 Сви пођ’те са мнош заједно и жене и мушкарци,
 Да Турке ви уништите, ни семе не остав’те,
 Нек остану им удове те жене, деца њина —
 Да кажу де их побише у Сул’ју Сулиотке.)

И најскептичнији научник мора се сложити — примећује Сазонович — да се у овој и оваквим песмама чује глас самога народа; једноставност композиције и реалност описа говоре у корист невештог народног стваралаштва. Такве песме обично не носе у себи много историјског, можда само име хероја из новијег времена. За име таквог историјског лица могла је да прионе и нека древна епска песма, што се, у ствари, судећи по неким мотивима и одражава.⁵⁰

III

Многе песме, уствари, показују сложенији облик певања. У њима се јавља нови елеменат приче, уплетен у већ готову чисто народну формулу певања. Под тим новим елементом који је, изгледа, из друге области књижевно-уметничког стварања, — примећује Сазонович — треба разумети *мојив исшиивања йола девојке*.

⁵⁰ И. Сазонович, *op. cit.*, 327.

Тај моменат у науци о народној традицији остаје недовољно јасан, па му поменути руски аутор у својој студији посвећује посебно поглавље *Извори истраживања пола и његове метаморфозе*.⁵¹ На то га је подстакао један обред са Крита — *'Екдџија* (Свлачење). Прича о томе сачувала се у Антонина Либерала, ослобођеника Марка Аурелија Антонина (161—180. н. е.). Приповедање има легендарни ток што се види из следећег:

Галатеја, кћи Евритија Спартона, удала се у Фести за Ламбра, сина Пандионова, који није био ниског порекла, али сиромашан. У време бременитости своје жене, преклињући богове да има мушко потомство, рекао јој је да не одгаја дете када се роди, уколико то буде девојчица. Одмах потом, он је отишао да напаса стадо. Галатеја, затим, роди кћерчицу и, с једне стране из сажаљења према детету, а с друге стране, имајући у виду усамљеност свога породичног живота, уз то побуђена сновиђењима и врачима који су јој предсказивали да новорођенче васпитава у својству сина, обманула је Ламбра, јавивши му да се родио синчић. Дајући детету име Леукип, неговала га је и васпитавала као да је прави дечак. Када је девојчица почела да се развија и постала необично лепа, Галатеја, из страха од мужа, пошто даље није било могуће скривати тајну, обратила се светилишту Латоне, усрдно молећи богињу, ако је могуће да се девојчица претвори у дечака, као што се некада десило са Кенидом, кћерком Атрација, претвореном, по вољи Нептуна, у Кенеја Лапита, или слично Тирезију што је од мушкарца постао женом, зато што је на раскршћу трију путева убио змију која је сишла ради љубави. — Латона — каже предање — дирнута сталним плачем и молбама Галатејиним, претворила је девојчицу у младића. Житељи Феста још се сећају тога догађаја и памте приношење жртве Латони Питијској, називајући саму свечаност *Ecdysia*, тј. *свлачење*, јер је девојка скинула пеплум (женски огртач).⁵²

На основу ових и других примера из класичне старине (Овидије, *Метаморфозе*), легенди истока (Benfey, *Pantschatantra* I, & 9) и неких средњовековних поема, Сазонович с правом закључује да се мотив о испитивању пола преодевене девојке-ратника развио самостално, без икакве зависности од класичних представа о метаморфози пола. Изгледа да није далеко од истине када оповргава сваку органску везу између ових двеју појава; из једне се, наиме, није могла развити друга; једино је могло настати произвољно мешање оба или пак замена једнога другим, у рукама аутора који је познавао античку традицију.⁵³

*

У своја разматрања Сазонович, међутим, није уврстио и једну другу, свакако новију и метаморфози пола сродну појаву, познату само у неким нашим крајевима (Херцеговина, Црна Гора) и у северној Албанији.

⁵¹ Руссај филог. вѣстникъ, (Год. 8-ой), томъ XV, Варшава 1886, 369—378.

⁵² *Ibidem*, 370—371; A. Liberalis, *Transformationum Congeries*, Basileae per Thomam Guarinum, XVII Leucippus, 1568, 32.

⁵³ *Ibidem*, 377.

То је појава завештаних девојака, вирџина, тобелија.⁵⁴ Њено порекло свакако је у предању о метаморфози пола, како га налазимо у античкој традицији. У оба случаја је разлог претварања или прерушавања девојке у мушкарца, младића, исти: породица мора да има барем замену за мушко потомство кад већ нема „од срца порода”. Једина је разлика у томе што су раније „метаморфозе” женске деце у мушкарце вршене по вољи родитеља, као у случају Леукипа, док тобелија своју метаморфозу у мушкобању доживљава као одрасла и по сопственој жељи. Илустрације ради наводимо Медаковићев запис из Црне Горе:

„У Ровцима има једна дјевојка, која је остала без браће, те се зарекла да ће остати у дјевојачкој чистоти и бити место сина своје оцу, бити замена у витешкој невољи и на јуначком мегдану. Она носи и данас мушко одело, паше оружје, а носи велу пушку о рамену . . . Она иде свуда са људима, па и у бој . . . Сва дружина држи њу исто као и осталог човјека. Њена је душевна намера, прави завет, којег она обдржава као светињу, а тај завет пазе и остали људи и неће га нипошто повриједити.”⁵⁵

Ово је свакако и најстарији запис ове појаве у нас, који потиче из средине прошлога века. Међутим, сама појава тобелија и вирџина мора бити веома стара на балканском тлу, како то показују и легенде о метаморфози пола. Можда је могуће наслутити да неки континуитет у томе постоји од далеке старине и свакако вуче трагове преко легенди о Амазонкама и метаморфози пола до појаве гигантеса, јунакиња, жена-ратника, тобелија.

*

Песничко језгро мотива о девојачком прерушавању у сваком примеру је нешто другачије и модификовано. У једном случају девојка има улогу хајдука: она се мушки бори у редовима својих јунака; дружина је бира за харамбашу, војводу и капетана, али је годинама не препознаје (обично девет година у српским и дванаест у грчким песмама). Најзад се пол девојке подвргава испитивању и сазнаје се ко је она. У неким песмама, видели смо, она ослобађа из тамнице брата или мужа, служећи се лукавством здруженим с ратничком храброшћу. Напослетку, девојка добровољно иде у војску, замењујући оца или брата, дуго испуњава своју обавезу и срећно се враћа кући. Оно што све овакве песме чини различитим, „то је већа или мања разрађеност појединих делова песме, концепција психолошког вида личности, као и сам завршетак . . . Девојка у свим песмама успева да сачува своју тајну и открива свој идентитет тек када напушта војску”.⁵⁶ А то је и најинтересантније за уметничку креацију и поетско исказивање ратничког лика жене која „не допушта у пјесми да утрну њезина женска својства”.

⁵⁴ Најпотпунију литературу, готово малу библиографију прилога проучавању тобелија у нас, доноси Т. Р. Vukanović, *Virdžine*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije VI, Priština 1961, 79—80, № 1.

⁵⁵ В. М. Г. Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*, Н. Сад 1860, 23.

⁵⁶ Љ. Павловић-Самуровић, *op. cit.*, 261.

FIGURE LÉGENDAIRE ET POÉTIQUE-HISTORIQUE DE LA FEMME-GUERRIÈRE

(Jeune fille-chef de haïdouks et „klephtopoula”)

R é s u m é

Dans la création poétique de l'expression littéraire orale nombreux thèmes et motifs sont devenus avec le temps les matériaux folkloriques divertissants qui, en différentes littératures, assumaient différentes formes et recevaient différents traitements. Il est presque impossible de suivre avec certitude le caractère autochtone ou la transmission de ces motifs, d'un peuple à l'autre. C'est précisément à tel cercle de motifs internationaux qu'appartient aussi le motif de la femme-guerrière, de la jeune fille-chef de haïdouks, haïdouk, „klephtopoula”, femme qui, déguisée en costume d'homme, se rend à l'armée de l'empereur pour remplacer, en qualité de guerrier, le père ou le frère et devient voïvode, capitaine de klephthes chef de haïdouks.

Les premières traces de l'étude comparée des chants populaires serbes et grecs avec ce motif mènent l'auteur au recueil des chants populaires toscans, corses, illyriques et grecs de Nikola Tommaseo. Dans son troisième livre *Canti Greci* il publie un chant populaire grec bref sous le titre de *La guerriera*, en la comparant avec notre chant — *Zlatija du vieillard Čevan*. Moins d'une décennie plus tard, la traduction de ce chant serbe en italien, fait par Tommaseo, a servi au poète épirote grec Georgios Zalokostas d'inspiration pour la traduction en vers avec un titre très semblable — *Fille du vieux Murtos*. Se basant sur cette et toute une série d'autres créations poétiques non seulement des peuples serbe et grec, l'auteur conclut que le noyau poétique du motif sur la déguisement de jeunes filles est dans chaque exemple un peu différent et modifié. Dans un cas, la jeune fille joue le rôle d'haïdouk — elle combat virilement dans les rangs de ses héros; la compagnie l'élit chef d'haïdouks, voïvode, capitaine, et beaucoup d'années (généralement neuf dans les chants serbes et douze dans les chants grecs) s'écoulent sans qu'ils la reconnaissent. Finalement, on soumet le sexe de la jeune fille à un examen et on apprend qui elle est. Dans certains chants elle libère de la prison son frère ou son mari, en se servant de ruse, associée au courage guerrier. — A la fin, la jeune fille se rend volontairement dans l'armée, remplaçant le père ou le frère, remplit son obligation pendant longtemps et rentre heureusement à la maison. Ce qui rend tous ces chants différents, „c'est l'élaboration plus ou moins grande des parties individuelles du chant, la conception de la figure psychologique du personnage, ainsi que la terminaison elle-même . . . Dans tous les chants la jeune fille parvient à garder son secret et ne découvre son identité que lorsqu'elle quitte l'armée”. Et c'est ce qu'il y a de plus intéressant pour la création artistique et l'expression poétique de la figure guerrière de la femme qui „ne permet pas à ses caractères féminins à s'éteindre dans le chant”.

Dragoslav ANTONIJEVIĆ

Institute for Balkan Studies
Beograd

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF CULTS AND SYMBOLS OF BALKAN CATTLE-BREEDERS

Various important elements influence the preservation of old customs and beliefs for such a long time at the cattle-breeders in the Balkans, the one undoubtedly being the geographic environment, as well as, connected with it, the traditional nomadic and semi-nomadic mountainous cattle-breeding. Also relevant are complex and difficult to grasp historical factors. In that area we have to count on the results of archeology, philology and the other social sciences.

The whole life of cattle-breeders — beginning from the setting off to the pastures and returning from them, and to herding of livestock, processing of milk, curing, and performing the rights and duties of cattle-breeders' chiefs and seniors — was developing according to fixed and unwritten customary law. Isolated in the mountainous areas of the Balkans, the cattle-breeders have been able to preserve archaic customs and beliefs concerning the cattle, directly and indirectly.

All these beliefs had a definite function. They had been connected primarily to the objects, locality and time which, were of utmost importance for the life of the community, whose existence depended from the fertility and breeding of cattle.

On the basis of the grouping of holidays in the cattle-breeders' calendar one could conclude that much attention is given to the cults and beliefs which are connected with the period of Spring, which means of driving cattle to the mountains (*ixdig*), as well as Autumn period, when the cattle descends to the valleys (*xdig*). In other words, these are periods when cattle-breeders' movements begin or end.

To the oldest layer of cattle-breeders cults in the Balkans belong the following: cult of fertility, of fire, of water, of vegetation, astral cults, cult of sacrifice, taboos etc. Archetypes of these cults are found in the prehistory. It would be erroneous if we would make comparisons between contemporary cults and those with the elements of prehistory, as this would mean neglecting of millenia of development and of unrepeatable social structures. Therefore, one should endeavour to find that complementary relationship which would help in explaining the present-day survivals of cattle-breeders' cults and symbols.

Within the cults and symbols of cattle-breeders we find the original and the most ancient religious system, which emanated out of the mystical interpretation of nature and of the deification of nature's powers. On the basis of these very beliefs corresponding magic rites and actions have been created.

The object of deification were the powers of nature imposing man's dependence on them, i. e. the sun, the water, fire, the stone, trees, animals . . . In order to avail oneself of their help and protection, or to acquire protection against their eventual regressive action, a whole series of characteristic and various actions and rites were formed by the cattle-breeders, and expressed through particular cults, as well as through specific behaviour towards the transcendental power wanted for help. This way of behaviour of cattle-breeders expressed through prayers, askings, sacrifices and the like, united the cattle-breeders into a firm community. Namely, they felt as being together by means of their common beliefs, feelings, anxieties, and gritudes to the divinity whose seat was believed to be in a tree, in the fire, in water, in the atone and the like.

In the neolithic of the Balkans, in the frames of the fertility cult, besides the personification of mother-ancestor or mother-earth in its various forms, an important role is played by the representations of animals. Representations of the ox and sheep on the terra-cottas of neolithic plastics are also connected with the fertility cult. Cattle bones are quite frequently used for making of amulets, which are considered as specially useful and effective.¹

Without entering into a more detailed and closer archeological analysis, it suffices to underline the fact that mentioned animal figures, related to the fertility cult and to the rites of the homeopatic magic, had a dominant role in the life of neolithic cattle-breeders. Moreover, they were also rather closely connected to ancient ways of domestication of these animals, which is witnessed by ample traces in the folklore tradition of Balkan peoples.²

Not only in the cattle-breeding areas, but also in farming regions in the Balkans, admiring of bull, of ox and of cattle was developed. There are special days in the year, such as „ox worshipping” when people does not work because of the benefit to the health of the cattle. Especially this kind of cattle

¹ D. Garašanin, *Religija i kult neolitskog čoveka na centralnom Balkanu (Religion and Cult of the Neolithic Man on Central Balkans)*, The Neolithic of the Central Balkans, National Museum, Beograd 1968, 224—225.

² *Ibid.*

should not be put in the yoke. In some areas cakes are prepared which are intended to this animal. Successful *apatropaion* is the amulet made out of the bull's bone, to which shepherds attribute mysterious protecting power against invisible evil beings, against thunder, snake's bite, illness etc.

There is a numerous magic plaiting of rites by which cattle-breeders want to increase fertility of the cattle, such as the following: a day before *Durdevdan* (St. George's Day) shepherds dig in an egg and a lump of salt and let them overnight in order to make cattle breed as ants do. While the ritual *Durdevdan* lamb being served, the lamb's bones are gathered and dug in an anthill, so that sheep would breed just as ants do.

The sacrificing of the Saint George's Day Lamb (i. e. *Durdevdan* lamb) is one of the most significant cattle-breeders' cults. It synthesizes plants which in the days of Spring begin to grow luxuriant, thus providing good fodder for the cattle.

The fire is an obligatory follower of the summer mountain pasturing (*bačijanje*), beginning from the moment of initial gathering of the cattle and sheep until their final coming together. The oldest member of the cattle-breeders community, the *bač* sets the fire and takes care of it. Before the sunrise on *Durdevdan*, the shepherds drive cattle between two burning fires. In order for the cattle to be healthy a rite of „live fire“ is performed. The most widespread method for getting the live fire was by making friction of two peaces of dry wood. This archaic way of making fire brings us back to the ancient times of the prehistory.

The basic goal of magic rites connected with fire is to protect and ensure the cattle and returns from it during the grazing season in the mountains, by the figurative power of the magic of fire, which in the times past, was the source of life, the essence of all things and of complete nature.

It was always believed that the fire, as an element of exceptional phantasm, is connected with the future. Deep semantic import of fire amounts to the eternal flame of man's energy which strives towards distant horizons, towards conquering physical and spiritual worlds and the outer space.

The cult of vegetation is very developed by the cattle-breeders. Various plants which often have their ethno-medical significance are the object of adoration by cattle-breeders. Quite an example of this kind is the cult of St. Spruce at the Vlachs in the Carpathians, which was noted in the eighteenth century. The cattle-breeders believed that the trunk of the spruce had a divine power which helped people and their cattle. On the basis of such a belief a powerful connection between cattle-breeders, who have been the champions of the belief, and the trunk of the spruce had been established, while they offered to it sacrifices and prayers.³

The whipping of cattle on St. George's Day, as well as making of wreaths to be hanged around sheep's necks and used as ornaments for the sheepfolds, had a magic and symbolic meanings. This was a way for the new and fresh force to be introduced into everything alive, and particularly into herds of

³ W. Antoniewicz, K. Dobrowolski, W. H. Paryski, *Pasterstwo Tatr Polskich i Odhala*, Wrocław 1970, 187—192.

sheeps, so important for the existence of the social-productive community of cattle-breeders.

The willow is ascribed with exceptional magic meaning, and it is a symbol of immortality of nature and of source of life itself. The ancient Greeks too attributed the same significance to the willow tree. The use of a willow — a plant which is unable to grow without water — represents a talisman which brings along the rain. By striking the ground with willow twigs, one is about to cause rain. The sheep-folds are also tied with willow branches in order to obtain fertile and healthy cattle. At the Assumption Day shepherds make crosses out of willow twigs, as well as besoms, in order to clean up all evil. If the willow branch is burned in front of the door of a hut, evil powers shall be driven away.

The old custom of flagellation by using verges is intended to bring about fertility and abundance. It is also believed that by such an action damaging influences can be averted, such as evil gazes, evil spirits and the like, i. e. the ones which are always lurking and ready to attack both men and cattle. This is why the cattle-breeders whip one another with willow verges at particular days, and such a ritual is also used with the sheep.

The custom of ritual flagellation of boys was also related to the Artemis cult in Sparta, and boys' blood was supposed to spatter the altar of the goddess.⁴

We have noted at Vlachs raising cattle in the mountain of Pind in Greece that a species of pine-tree is believed to be able to protect people against lightnings and thunders. That pine-tree is usually topped with a small cross-like branch which, as believed by the local people, is never stricken by lightnings.

Springs in the mountain and the water in general, besides their particular practical significance, were important elements in the cults too. According to homeopathic magics by means of water one wants to increase the yield of milk during the summer pasturing in the mountains. That is why the sheeps are being sprinkled with spring waters, and the shepherdess-girls are thrown into the water.

Water too has strong magic effect. Its mythological basis is related to the origins of humankind which are found in the water. The water heals, it rejuvenates and ensures eternal life. It is necessary for purification and regeneration, wherefrom the beliefs according to which springs and rivers possess life and power, as well as eternity.

While doing field-work on Vlachs in the region of Ovče polje in the Socialist Republic of Macedonia, we found out the details of the cult of the „herdsman stone". We have, namely, seen the Vlachs visiting this stone on the eve of Saint George's Day, in order to seek salvation against diseases of people and cattle. They perform certain rituals on the stone, sacrificing a lamb over the rock itself. At departure, they take away a small piece of that stone, and carry it the whole year around, as an amulet to insure protection

⁴ D. Srejšević — A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije (The Dictionary of Greek and Roman Mythology)*, Beograd 1979, 55.

against disease and any other evil. After the year is over, they return the pebble to its place in the rock.

The stone, with its hardness, expresses the force of supernatural powers, while its indestructibility symbolizes the durability of eternal existence. Some stones are considered also to be the dwelling-places of gods.

The standpoint is widely accepted in relevant literature according to which the Indo-European peoples have brought to Europe the cult of sun (solar cult).

It is also known that the cattle-breeders' tribes of the Bronze Age have left traces in the stone on which the sun calendar was designed, with the dates of solstices fixed in advance, i. e. the notes of the days of performing particular rituals which were intended to make, in a magic way, the nature fertile.⁵

The astral cults are also known to the Balkan cattle-breeders. This is understandable since the very existence of cattle-breeders in the mountains depends on the sun and rain. Whereof the symbolic acts and beliefs conjuring the power and force of sun, such as: the ritual bread called the „sun”, which is being broken on St. George's Day at the doors of sheepfolds at the moment of sunrise. In the antiquity as well as in prehistory the cult of the sun was related to fetishism, sacral prostitution and sacrificing of humans.

A rather developed custom of encircling flocks of sheep with dancing, accompanied by a unison singing during the first milking of sheep at the summer mountain settlements is an outstanding characteristic of the Balkan cattle-breeders' folklore. Dancing around something — in this case around sheep or cattle — is documented on the cave paintings dating from the late paleolithic. This magic encircling by an enclosed ring (circle) in the direction of the movement of sun is also a trace of an ancient cult of the sun known to all Indo-European peoples.

Cult offerings at Balkan cattle-breeders are manifest in various aspects. Sacrificed are: sheep, lamb, ox, but also milk and milk products (cheese and cream). Thus, no cattle-breeder, no summer mountain settlement, would miss to slaughter a lamb for Đurđevdan, regardless of their present-day religious or national affiliation. At the common feast, each cattle-breeder has to taste from everybody's food (i. e. lamb). In this case we have a clear manifestation of the collectivistic trait of the primitive mentality, according to which everybody should participate in everybody's belongings, as it is believed that everything is mutually dependable. In other words, everything depends on the power and prosperity of the whole social and productive community of the clan and cattle-breeder type.⁶

According to some religious theoreticians the slaughtering of lamb, as a typical sacrificing ceremony, together with the prohibition of eating lamb's

⁵ *Religiozni obredi, običaji i simboli (Religious Rituals, Customs and Symbols)*, Beograd 1980, 317.

⁶ D. Nedeljković, Đurđevdansko jagnje i „kravaj” u Maleševu kao participacioni relikv primitivnog kolektivnog mentaliteta (*Đurđevdan lamb and „kravaj” in Maleševu as a participative relics of the primitive collective mentality*), Vjesnik Etnografskog muzeja IV, Zagreb 1938, 55.

meat until *Durdevdan* (beginning of May) point to ancient traces of totemism. This totem-rite of Balkan cattle-breeder's otherwise known to other peoples too, is confirmed by archeological findings, since representations of cattle and sheep on terra-cottas on neolithic plastics of the Central Balkans witness to a very developed totemism.⁷

Another contribution to mentioned conclusion is the belief that bones of sacrificed lamb have a magic power of foretelling the future and destiny of flocks and people, but the power of fertility as well. Also the interpreting of signs on the liver of sacrificed lamb is treated as cattle-breeders' particularity. Liver was considered a center of life so that its appearance reflected general state of affairs in the universe. Therefore an able interpreter could learn the will of gods at the moment of sacrificing. The hepatoscopy, i. e. fortune-telling by means of liver, has been rather developed along the Mediterranean Basin, and particularly in the land of Etruscans. This is witnessed by the famous bronze model of liver, used in the ceremony of introducing priest candidates into the mystery of fortune-telling. And true, the priests did not rely on intuition when they were looking into the intestines of sacrificed animals, using instead specific formulae which were almost of a mathematic character.⁸

Generally speaking, sacrificing cults of the Balkan cattle-breeders are connected mostly to the old-Mediterranean and pre-Indo-European religiosity.

To conclude briefly: related to cults and symbols of the Balkan cattle-breeders are two religious conceptions and traditions, i. e. the Indo-European, whose bearers are immigrants, and the Mediterranean, which is aboriginal. The rich archeological materials discovered in the Balkans are a significant source for Studying above mentioned traditions. But to these one should add the necessary Hellenistic interpretation, as well as all those layers of customs and beliefs of the peoples with whom Balkan cattle-breeders, nomads and semi-nomads, were in direct and indirect contact. Also relevant are many elements in cattle-breeders customs and beliefs in which one recognizes Thracian Dyonisos or Illiric Sylvan. Of particular importance is the issue of relation between the Balkan cattle-breeders' cults and beliefs, from the one hand, Slavic religion, from the other. In other words, it is a fact that South Slavs, after their arrival to the Balkans, accepted from the aborigines the ways of nomadic and semi-nomadic mountain pasturing and cattle-breeding, which also should be borne in mind.

⁷ D. Garašanin, *op. cit.*, 244.

⁸ J. Wellard, *The Search for the Etruscans*, London 1973, 145.

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КУЛТОВА И СИМБОЛА КОД БАЛКАНСКИХ
СТОЧАРА

Резиме

Реч је о краћем раду из области балканске религије који више отвара и назначује проблеме, али и који покушава да одговори или реши нека питања.

У култовима и симболима аутор се сусреће са веома старим религиозним системима, насталим из мистичне интерпретације природе и деификације њених сила од којих је човек био зависан (сунце, вода, камен, дрвеће, животиње и др.). Да би се добила њихова помоћ, или се евентуално заштитили од њиховог регресивног деловања, балкански сточари су створили читав систем специфичних облика понашања у одржавању култова. Молитве, жртве упућене безименим трансценденталним силама смештеним у дрвету, води, камену, ватри, итд., прожимају сваки обред.

Архетипове сточарским култовима аутор налази у праисторији, античким и оријенталним митовима.

У оквиру култа плодности, осим трансформације мајке-претка или мајке-земље, у њеним разним варијацијама, видну улогу играју представе животиња познате на теракотама неолитске пластике централног Балкана. У култу плодности магијским сплетом обреда сточар жели да повећа плодност стоке, здравље, напредак и приносе.

Култ ватре као обележје једног изузетног фантазма, посебно у извођењу „живе ватре“, има доминантну улогу у сточарским обредима. Основни циљ магије ватре је да се стока и приноси од ње заштите и обезбеде преносном снагом магије ватре која је у далекој прошлости била извор живота, суштине ствари и свеколике природе. Дубоки семантички смисао ватре значи продубљени пламен човекове енергије који тежи за даљим хоризонтима на пољу освајања физичког и духовног света.

Култ вегетације је врло развијен код сточара. Разне биљке које често имају етномедицински значај предмет су обожавана сточара. Упечатљив пример чини култ св. Смреке код Валха, који верују да у њеном стаблу постоји божанска сила која може помоћи људима и стоци. Код пиндских Влаха у Грчкој, бор посебне врсте може да заштити човека и стоку од муње и грома. Врби се такође придаје изузетно магијско значење као симболу бесмртности природе и извора живота. Стари обичај флагелације прутевима има за циљ остварење плодности и изобиља. Уз то, овим се чином желе да отклоне штетни утицаји (зли погледи, зли духови), који стално вребају и користе погодне тренутке да нападну човека и његову стоку. Због тога се сточари међусобно шибāju у одређене дане у години, врбовим прутевима, а тај ритуал примењују и на овцама.

Вода поред свог изузетног практичног значаја има одређену улогу и у култу. Водом се према прописима магије жели да увећа принос млека. Светом водicom се шкромпи стадо и људи, она лечи, подмлађује, а о извесним празницима се чобани бацају у воду. Вода има јако магијско дејство очишћења и регенерације. Њена се митолошка основа везује за настанак људског рода из воде.

Камен својом тврдоћом изражава снагу натприродне силе, а његова неуништивост симболизира трајност вечне egzистенције. У одређеном камену борове богови. Отуда је и његов култ доста развијен. Леп пример пружа „Говедаров камен“ на Овчем Пољу, где се обављају култне радње са жртвама, које је аутор проматрао у извођењу влашких сточара.

Астрални култови су такође познати балканским сточарима. То је разумљиво кад се зна да од сунца и кише зависи опстанак сточара у планини. Отуда су и бројне симболичке радње које дочаравају снагу и моћ сунца. Паралеле се могу наћи у праисторији и антици, где су култови ове врсте били у тесној вези са фетишизмом, сакралном проституцијом и људским жртвама.

Култне жртве код балканских сточара јављају се у разним видовима. Жртвује се стока, али и млечни производи. Жртва јагњета о празницима заузима једно од најзначајнијих места у култу. Према неким теоретичарима религије, клање јагњета као типично жртвене церемоније са тачно утврђеним забранама када се сме, а када не

сме да користи јагњеће месо у исхрани, указује на трагове евентуалног тотем-обрета у балканских сточара, иначе познатог и код других народа на свету, и потврђеног на археолошким споменицима.

Хепатоскопија — прорицање судбине помоћу јетре жртвеног јагњета, представља посебан и веома значајан чин у сточара. Ова врста дивинације била је позната још старим Вавилонцима и Хетитима, а посебно Етрурцима. Јетра је сматрана центром и средиштем живота, а њен изглед је омогућавао добро упућеном тумачу да сазна вољу богова у тренутку доношења жртве.

Ауторов закључак је, да се у култовима и симболима балканских сточара назире две основне религиозне концепције и традиције: старија медитеранска, и млађа индо-европска, које се укрштају и потврђују у рецентном етнографском материјалу, а чије се аналогije налазе и документују у археолошким споменицима на Балкану.

Durica KRSTIĆ

Institute for Balkan Studies
Beograd

SYMBOLS IN CUSTOMARY LAW

Introductory Remarks

The symbols as a category in law have not been adequately treated in Yugoslav literature on the history of law, or otherwise. Moreover, this subject-matter is not of a particular interest in the contemporary legal thinking, although the literature on symbols outside the law is rather abundant.¹ To a degree this is also true of the systematic theoretical approach to the subject of customary law, where the symbolism is particularly present. However, during the last decade customary law has been studied in the Institute of Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, and corresponding results have been published.²

This marginal question related to the law and neighbouring fields, however, deserves greater attention of scholars along the lines of history of law and of contemporary Balkan studies, as well as, more particularly, of the customary law.

The area of study of symbols is remarkably large since it includes quite a number of branches and activities, beginning with ethnology, anthropology

¹ E. Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen*, Berlin 1923—1931; E. Cassirer, *Jezik i mit*, Novi Sad 1972; B. Malinovski, *Magija, nauka i religija i druge studije*, Beograd 1971; M. Veber, *Privreda i društvo*, Beograd 1976; S. Trojanović, *Psihofizička izražavanja kod Srba, poglavito bez reči*, Srpski etnografski zbornik, knj. 52, Beograd 1935; I. Ivić, *Čovek kao animal symbolicum*, Beograd 1978; V. Pavićević, *Sociologija religije sa elementima filozofije religije*, Beograd 1980; C. Morris, *Foundations of the Theory of Signs*, Chicago 1938; K. Levi-Stros, *Divlja misao*, Beograd 1975; K. Jung, *The Symbolism of Spirit*; B. Bettelheim, *The Uses of Enchantment*, 1975.

² The Institute organized two symposia (the reports are published) and published monographs and articles on the subject.

psychology, philosophy, religion, and law and up to the theories on human behaviour and usages which are formed, for instance, in trade, in family relations, as well as in some other areas. The symbols in law, or legal symbols, both in their forms as objects and as actions which are intended to transmit to others a message with specific meaning, however, if treated more closely, provide first of all the possibilities of various associations between some basic issues of origin of legal rules, while taking into consideration many related fields of human knowledge. Contemporary studying of symbols in the area of law, i.e. of customary law, in addition to the above, may prove useful in finding out some specificities in the formation of legal consciousness in the region of the Balkans, although at the same time one should emphasize the fact that with symbols of legal character there is much more general elements, common to entire mankind, i.e. the ones connecting different cultures, growing over different geographical spaces.

The second relevant element while speaking of symbols in law, gives insight into deep roots of certain legal rules and aspects of legal behaviour which are expressed without the support of written law and which make the contents of the entire complex of customary law. Studying of symbols may accordingly point at some specific common elements of law, of the morals and, in the historical perspective, of religion — which is also a subject worth of more intensive elaboration.

In addition, studying of legal symbols — and this is the third aspect of relevance for the subject-matter discussed — may provide additional material for the field of legal ethnology, which we consider a *sui generis* history of the unwritten law. In such a way, the answers could be obtained concerning the foundations of some rudimentary legal institutes, which in course of time have developed into solutions which one might find even in contemporary written law.

These considerations on the reasons for studying symbols in law in general, and in Yugoslav customary law in particular, are aimed at renewing the interest in research into this neglected and little known matter which in such a way may become one of the elements in the mosaics of the general cultural and legal history of the peoples of the Balkan Peninsula.

Roots of Symbolism in Law and the Beginnings of Corresponding Research

Deep are the roots of symbols and early the beginnings of their use in society in general, and within the realm of law in particular, and this is witnessed already in early sources. Moreover, the law in a way even began to express its contents through symbolical actions, which took place earlier than any form of state community. Naturally, the term „law” is used here in its widest sense, since quasi-legal and „ante-legal” rules of behaviour of people did exist much prior to creation of state power.

In its external manifestations the law did not always dress its substance into the oral form, i.e. into the words and speech, or later on while develo-

ping through history, into written text. In order for the primitive and not yet sophisticated minds of undeveloped intelligence in the early stages of development of mankind to grasp the meaning of legal rules, the law had a need, just as the case was with religion, for conspicuous pictures, i.e. representations. These representations used artistic and physical signs which addressed themselves to the eyes of people and to their imagination. These things or animals, or other living creatures, assumed the term of „symbols”, i.e. of „legal symbols”. Whereof the origin of at present neglected branch of scholarly interest within the history of law, which developed in the middle of the nineteenth century particularly in France and Germany, and which was known as the „symbolism of law”.³

The subject of legal symbolism as mentioned above, was not formed as a separate branch of study in the history of law of the Yugoslav countries, so that it did not provoke adequate attention even of such scholars interested in customary law, as well as general culture of people, as was Valtazar Bogišić, except for his elaboration of particular legal customs and usages, as a result of his well-known survey published in the last quarter of the nineteenth century.⁴ In the twentieth century, however, particular attention was dedicated to symbols in law by Slovene legal writer Metod Dolenc.⁵ Legal symbols are otherwise mentioned in the studies by M. Kostrenčić,⁶ A. Solovjev,⁷ I. Jelić,⁸ A. Hudovernik,⁹ F. Marolt,¹⁰ Jakob Kelemin,¹¹ M. Barjaktarović and some others.

Historical and Theoretical Foundations of Studying Symbols in the Sphere of Law

An insight into the ancient past of mankind permits the conclusion that religion, fine arts and law — these primeval creations of man which engaged his capacities, were characterized by the great use of symbols and poetic fictions. Thus, according to Jakob Grimm and Creuzer, first legal rules, in order to be memorized more easily, had been sung and put into

³ M. Chassan, *Essai sur la Symbolique du droit, précédé d'une introduction sur la poésie du droit primitif*, Paris 1847; Reyscher, *Symbolik des germanischen Rechts*; J. Grimm, *Poesie im Recht*; J. Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer*, 1828; Creuzer, *Symbolik*.

⁴ Undoubtedly Bogišić did know of all mentioned works and publications, which is visible from the survey of his library in Cavtat, as well as from his marginal notes.

⁵ M. Dolenc, *Simbolična pravna dejanja in izražanja med Slovenci* (posebni odtisk iz Slovenskega pravnika, 5. let. LII, Nr. 9—10, 1938).

⁶ *Bezujetje*, *Mjesecnik* 1913, 550—556.

⁷ *Privatno-pravni ugovori XVI veka iz Poljičke župe*, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1934, 398—415, as well as the remaining works in the area of history of law of Yugoslav peoples written by this well-known author.]

⁸ I. Jelić, *Krvna osveta i umir krvi u Crnoj Gori i Severnoj Albaniji*, Beograd 1926.

⁹ A. Hudovernik, *Pravni običaji slovenski*, Slovenski pravnik, 1883, 2—7.

¹⁰ F. Marolt, *Tri obredja iz Zilje*.

¹¹ *Staroslovenske pravde*, *Gl. Muz. Dr.* 1935, 47, 48.

unwritten verses. In those times people were able to conceive ideas on morals and religion, as well as to communicate in the sphere of relative abstractions primarily through figural representations and pictures, which affected the sense of sight, as well as through pantomimes.¹² Along these lines one may even speak of common primeval beginning of sculpture, religion and law, although this does not mean neglecting production and other social and material conditions which were in essence instrumental in the formation of legal orders. Priests, namely, in almost all nations of the world were the first artists, creators, and legislators. They were therefore the first to make use of symbols, both in form of material objects and of symbolical actions, and thus to dress into visible forms for unexperienced eyes of barbarians the sensitive body of first intellectual notions. Moral and religious thoughts, instead of being expressed openly, were enveloped in the forms of symbols. In such a way the picture itself much more easily found its way into the soul of man, while permeating the spirit by means of senses. The symbol and the dogma in such a way became identical.¹³

According to basic theoretical conceptions of legal symbolism — as expressed by French scholar M. Chassan — the symbol as such and in itself contains the meaning invoked by the representation (or picture) of an object or an action which are used as symbols. From that aspect symbolical form is not always entirely arbitrary, since it is not absolutely foreign to the idea which it expresses through the picture. However, since this form never entirely represents the pure idea of a particular right, as it frequently contains a series of elements having no connection at all with the idea, and as one and the same representation may often be expressed by means of various ideas — the relationship which unites the symbol with the idea is in many cases rather arbitrary. This very element makes a symbol, and especially the one belonging to the undeveloped category of symbols, in essence an ambiguous one. As far as legal symbol in its narrow sense is concerned (i.e. without the ingredient of morals and religion), however, there was a need for such form of representation of legally relevant rules or notions to be in as direct as possible a relationship with the object it had to represent, so that it could correspond to the level of consciousness and capacities of understanding of people from the early stages of development of mankind. If it were not so, people would not understand the symbol and receive the message, and the purpose of the symbolical language could not have been realized.

It was therefore necessary for the symbols in law, already at the time of their origination, to be simple, clear and specific. This, however, according to Chassan, was characteristic for the undeveloped application of legal symbols. To a degree the application of legal symbols in course of prehistory and history was developed, their original meaning gradually faded away, and while mixing during milenia and centuries with habits and usages, with religious symbols and practices, i.e. rites — assumed new meanings and

¹² Creuzer, *Symbolik*, introduction, chapter I, quoted according to Chassan, 11.

¹³ Creuzer, *op. cit.*

some kind of solemn and consecrated character. In such a way, while becoming related to beliefs and even to superstitions, and merging frequently with mythological tradition, legal symbols assumed a more precise and stronger meaning, which in a specific way affected both laymen and scholars.¹⁴

This simplicity of legal symbols, both regarding their meaning, i.e. contents, and their form, is characteristic particularly for primeval symbols which, on the other hand, could not be said for many a religious symbol, with which the emphasis is on mysteriousness and sublimity.

Legal symbolism — according to Chassan's synthesis which he constructed after studying all relevant theoretical works in the fields of law and ethnology, as well as literary and historical works — is found in judicial practice of the times past, but is also represented in legal customs, in usages, then until the present times in emblems, signs, trade names, brands, trademarks, tokens, labels and the like. Legal symbolism may be also found in legal analogies, in myths, in legal formulas and concise legal formulations, as well as rather frequently in legal fictions, which are characteristic for some branches of contemporary law.¹⁵

In its most developed form, however, legal symbol informs a man on a specific right belonging to him, or it solves some legal difficulty, or dispute at the court. In a simple sense, a legal symbol has to represent in a fictitious way some physical object or, which is more frequent, an abstract idea belonging to everyday life. Thus, for instance, a clod of soil represents a field or an acre; a tile or a key — a building; a hat means man's person; the hair style is the symbol of freedom and power, while the sceptre above which there is an open hand is the symbol of general justice; a sword is, however, a representation of criminal justice. A symbol was accordingly a figural embodiment of an action affecting everyday life.¹⁶

Independently of its connection with religion and law, the symbol has been related to plastic arts too which — while always striving towards the aesthetical and representing it to our senses, as well as attempting at idealizing the real and realizing the ideal — assumed gradually an eloquent and energetic simplicity. Both sculpture and painting do this in allegories and symbols which, however, are much more refined than legal symbols. And in spite of the paradox in saying so, one is able to find here the distant relationship between the fine arts and the law whose traces may be followed even until our days through the relics of various symbols, in spite of their losing the original meaning. In quite an elaborated theory on legal symbols, set forth by M. Chassan, their general character is emphasized, as well as their long rule, particularly in the field of customary, i.e. unwritten law. In religion, in law, in the fine arts, the same physical signs are almost always common for these three areas, although their meanings may be sometimes different.¹⁷ According to that theory, it is possible to distinguish the cate-

¹⁴ J. Grimm, *Poesie im Recht*, parag. 10 — quoted according to Chassan, 13.

¹⁵ M. Chassan, *op. cit.*, 19.

¹⁶ J. Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer*, 109.

¹⁷ Chassan, *op. cit.*, 15.

gory of legal mythology which may be a general one — as expressed for instance in the Nordic Saga, where law is only partially mentioned — and the legal mythology in its proper sense. After this, there follow the categories of trade mark, of legal formula and particularly of legal fictions which were always dear to law. In its „childhood”, namely, the law „played” with emblems which in fact were material fictions, while in its more developed and more „mature” stage, these were replaced by intellectual fictions, which were incorporated into the intimate poetics of law, which was characteristic for its ancient beginnings, as far as external expressions and forms of law, were concerned. Thus the uttered symbol, i.e. the one expressed by words is frequently only a transformation of the onetime real symbol.¹⁸

Legal symbols may further be classified according to their origin, then in terms of their relationship towards the object or the idea represented by them, according to their nature and, finally, according to their form. Specific classification of legal symbols is further elaborated along the following scheme: according to their origin legal symbols are either of a general character (i.e. common for the entire mankind) since they are so general that they belong to all peoples of the world, as they are addressed primarily to the sense of sight and to man's feelings — or of a national character, or specific for individual cultures, i.e. regions. According to the object, there are four kinds of symbols, namely: the ones in relation to the object which is represented (for instance, when a part of something serves to designate a whole — *pars pro toto* — a key symbolizes the entire building, the clause in contemporary construction contracts); then in relation to an action (placing arms over the grave of an assassinated, as a sign for a need of vendetta in the Albanian unwritten law, or placing blood-stained shirt on a conspicuous spot in the house, as well as burying it to mark the same intention;¹⁹ in relation to a person (gloves, hat, portrait — this kind of symbols was rather frequently used by the courts); and finally, in relation to representing with the aid of a solemn form or particularly strict ceremony (for instance, a festive dinner with strict procedure of speaking and sitting, as a sign of peaceful settlement of a dispute otherwise leading to a bloody revenge according to Albanian and Montenegrin customary law; a glass of wine to symbolize a concluded contract, etc.).²⁰

According to their nature, legal symbols are divided into several kinds, namely: silent or pantomimic, and uttered ones or audible; simple and composite ones; pure and mixed legal symbols (the latter ones were particularly in use as judicial symbols). As to their form, the symbols may be natural and artificial. Natural ones encompass parts of the nature, usually soil — which since the earliest times was a sacred element, then water, fire, animals, particularly domestic ones. Also a man, as a symbol of God, as well as his blood and hearth.²¹

¹⁸ Chassan, *op. cit.*, 41.

¹⁹ S. Dučić, *Život i običaji plemena Kuča*, 128.

²⁰ Đ. Krstić, *Pravni običaji kod Kuča*, 157.

²¹ The above classification of legal symbols is stated, with minor changes, according to mentioned work by M. Chassan, 50—65 and *passim*.

*The Survey of Most Frequent Legal Symbols in World
Customary Law*

Already in the ancient Great Collection of Legal Customs of France²² it is found that the sign for acquiring a title of a personal estate is the so-called heredity taking of a piece of turf. Thus, soil, grass, straw (particularly within the sphere of private law and the law of contracts), a branch and a whole three — all had specific legal meanings in the customary law, both in its unwritten and written forms (i.e. collections where oral tradition from the area of law was gathered). A branch, for example, served to ensure the transfer of ownership of real property as far as accessories attached to such property were concerned.

According to the old French customs also a dowry to a girl could consist only of a flower wreath, as a symbol of honesty and purity, or of only one walnut. Women in Normandy wanting to be hired as servants (a kind of labour law!) held in their hands bunches of flower, while waiting in the market-place, and the potential employer would only ask them about the price of the flowers.²³

Fruits as symbols of fertility and abundance are known in many areas of the world, and especially with the Vlachs in marriage ceremony, when hazelnuts are thrown at the newlyweds. The same custom is found in Russia too and the meaning is — „multiply yourselves and be fertile”. In the island of Corsica walnuts, hazelnuts and other fruits are thrown in front of the newlyweds, while in the Balkan Peninsula the same is done with wheat.

The category of significant symbols include also the fire, in its various forms: torch, bundle of twigs in flames and the like. Fire symbolizes occupation, ownership, family and war. Water, on the other hand, is seldom a symbol in the West, but in the East it is found as such, particularly in marriage relations. Thus, water is poured over the hands of the newlyweds. In the customs of Slavic peoples water played an important role as a symbol, particularly in the area of customary criminal law, due to the general belief that water „does not accept anything impure and sinful”. This is the basis of the ancient custom of submerging a culprit into a deep water,²⁴ as a kind of ordeal, and if the criminal rises to the surface — he is not guilty. This is also the explanation of the old saying which evokes to that kind of ordeal in Serbia, Slovenia and in other areas of South East Europe: „give me the luck — and you can bind me in a sack”.²⁵

Furthermore, the cock is a symbol of a house, a home, i.e. family (today too the figure of the cock is often found over the chimney of houses), as well as a sign of the intention to stay and to subsist in the specific place.²⁶

²² *Grand coutumier de France*.

²³ Chassan, *op. cit.*, 85.

²⁴ The motive to be found in literary work by Slovenian author Ivan Tavčar (1851—1923), *Visoška hronika*.

²⁵ M. Dolenc, *op. cit.*, 24.

²⁶ In 1463 Flemings, as allies of Frenchmen, brought by the walls of besieged Calais all their belongings, including their cocks, expressing thus their intention to remain there until the town surrendered. Quoted according to Chassan, *op. cit.*, 103.

Out of other animal symbols, one may mention the bees, as the symbol of new cities, and a white horse — the sign of domination, of suzerainty; a conqueror usually entered the city riding on a white horse, and each first of January Roman consul in a white toga rode on a white horse to the capitol and to the temple of Jupiter.

Parts of human body too had symbolical meaning in the former law. Thus, a hand or an arm were the signs of power and of authority. Whereof, already in Roman law, the institute of *emancipatio, manumissio*; furthermore, a wife falls *in manu mariti*, i.e. under the full authority of the husband. In the Middle Ages the transfer of property was effected in a solemn way by using the symbol of a hand. The hand was, namely, layed down on the movable property in case of sale and it was lifted from it by the seller. The hand is, as is known, also the symbol of alliance, friendship, fraternity and is universally accepted as such, particularly the right hand, or both hands clasped together, which meant peace among the peoples. A hand open towards the sky signifies the oath.²⁷

The foot also is a legal symbol. Putting a foot on the ground means taking possession over it. Whereof the term in Roman law *possessio*, which originated from *pes-sitio, quasi pedum positio*. Sexual organ has been a symbol too. According to Herodotus, Egiptian king Sezostris at his conquests erected columns all over the territories taken; when he took a country without battle, he would carve on such columns female sexual organs to indicate the weakness and submissiveness of peoples conjugated in such a way. In the heroic age, again according to Herodotus, only those belonging to the heroic class have been considered men, while plebeians were treated as females and „weak and feeble-minded creatures”. Accordingly, sex was also a symbol of belonging to the particular social class. Some authors see in that a trace of explanation for maenads and amazons, while others go even further when claiming that the term *mulieres* in the Code of the Twelve Tables did not mean females, but members of the lower class, i.e. slaves who were not even allowed to drink wine, as a sign of possessing the rights of citizen.

The hearth has a character of a symbol even in the criminal law of modern times. Thus according to the nineteenth century French Criminal Procedure Act, the president of the jury when announcing the verdict had to put his hand on his hearth. Blood as a spoken symbol was a sign of the high justice and also of kinship, which is at present in use in the family law of all countries. In taking oath it has figured as a real symbol — when blood of two persons was mixed mutually in order to become blood (adopted) brothers, as well as when it was, even, drank to that purpose (the old custom of Arabs, Scythians, old Scandinavians, Albanians etc.).

There exists quite a number of combined symbols, such as the following: a hand holding a sword, sceptre or a stick of commanding and justice; a ring on the finger, as a symbol of highest authority (the case of Venetian doge, Normandian dukes, bishops in the Catholic Church and the like),

²⁷ Collection of French Customary Law of Town of Reims even treats the term „hand” as equal to term „oath”. Quoted according to Chassan, *op. cit.*, 119, footnote 1.

as well as, naturally, of matrimonial fidelity; a booth on the foot; a toque over the hair; a hat or a crown on the head; belt around the waist; a veil over the face etc.

From among the symbolical objects which are particularly important and in general use at present is the flag, which started as a token of towns and areas, to be distinguished from sword which was a symbol of investiture of kings, dukes, and knights. In contemporary public and private international law, for instance, one should mention the well-known institute of the law of flag of a ship or an aircraft — as a sign of their belonging to a particular state („citizenship” of a ship).

Wheel in the criminal law field was a sign used to stigmatize a criminal who is going to be executed; such a criminal, namely, carried the wheel on his back. In the Middle Ages (not in the Antiquity, since that part of garment did not exist) glove has been a way of expressing the transfer of property and the procedure of investiture, particularly with peoples of German origin. Thus the rules of the ancient collection Saxonian Mirror defended to judges while sitting in the courtroom to wear gloves, since bare hand was a symbol of sincerity and loyalty. The ring was, as already mentioned, a sign of fidelity, even in the religion — the bishop „united” with his Church. At old Romans ring was a symbol in transferring ownership — the one who received it became successor of the one giving it. However, ring-fetters around the neck of a convict were a conspicuous symbol from the area of criminal law. A toque, a cap, helmet and hat in Rome were all the symbols of honour and freedom, and that meaning was carried over into the Middle Ages. Thus, as a sign of his power, the king stayed with his hat on, while all the others were bareheaded. The debtor came to the court bareheaded (today too), while a member of the jury who is taking oath is also without a hat and standing, but the president of the court receiving the oath is sitting with his hat on. At the moment of arresting, the hat of a man was taken off, the same action being used also as far as a veil of a woman was concerned; they lost thus in a symbolical way their honour, as well as the right to protection.

Well known symbols are also the crown and the mitre (ceremonial head-dress of a bishop symbolizing his apostolic authority). Belt was a symbol during marriage ceremony; on the first night of the marriage the husband took off his wife's belt; in defeat and taking prisoners belt is also taken off the enemy (also today); belt is a symbol of transferring property too, of dissolution of a community, of expressing respect in feudal relationships, as well as of investiture of public functionaries. The bed is a symbol in marriage law; it is thus said „children from the first or second bed”; a broken bed meant the divorce.²⁸

The list of symbols in law and of their explanation would be rather long if one should extend one's survey to wider areas of the world and to various periods. However, the above summary listing suffices to underline the significance of symbols in the history of law and, particularly, in custo-

²⁸ Major part of data on symbols and symbolical actions in this section of the article is taken from mentioned systematic work on legal symbols by M. Chassan.

mary law. It provides also some material and a stimulus for eventual further and deeper study of contemporary relics and transformations of symbols even in the written law of the present times, as well as in the legal practice. The same attention should be given to symbolical actions, but due to the scope of an article, it was not possible to treat them here in more detail.

Legal Symbols in Yugoslav Law

Almost until the period between the two world wars Yugoslav peoples made use of various symbolical sentences and sayings, in order to describe in a pregnant and concise manner some legal institutes in their customs and usages with which they met in their everyday life and work.²⁹ In many a branch of law there existed legal symbolism in various degrees. Many of these symbols to be found while studying legal past of Yugoslav and other Balkan peoples, however, were not of an autochthonous character, since they were assimilated and adopted from the customary law of other peoples, which only meant that the symbols in law were of a more universal character. However, their significance and influence in the legal practice of people were not at all less intensive due to that.

While treating the subject of sources of law in his textbook on encyclopaedia of law, F. Taranovski touches upon the category of legal symbols which he relates to customary, i.e. unwritten law: „The norms of customary law are preserved directly in the memory of people and at the initial stages of social development they are manifested only through those actions where they are realized. Actions in which norms of customary law are effected and put into practice are followed by special rites (ceremonies), so that in such a way they are transformed into legal symbols. Such symbols are, for instance, shaking hands and 'cutting through' at the sale of goods; using a clod of soil and saying 'let it be successful' for designating the transfer of property over land, etc. All these and other similar ceremonies represent not only the form of concluding legal transactions, but also a symbolic expression of a norm of customary law which regulates these legal transactions and corresponding legal relations. Together with the development of capacity for abstract thinking, the norm of customary law becomes distinguished from the legal action itself and finds its expression as a judgement which rather frequently appears in the form of sayings, which are suitable to be memorized. Thus, for instance: people are tied for tounge, and oxen for horns; warrantor — payer, my home — my freedom; ring given — wedding concluded etc.”³⁰

In addition to symbols and symbolical actions which were used by Yugoslav peoples, in current use are also legal proverbs which are sometimes sarcastic. These are relics of ancient penalties which were often cruel. However, this phenomenon is also outside the scope of the present article,

²⁹ M. Dolenc, *op. cit.*, 1.

³⁰ T. Taranovski, *Enciklopedija prava*, Beograd 1923, 181.

Symbols and symbolical actions were present, first of all, in the field of public law. Thus, with Slovenians, the well-known inauguration of the king in the Field Gosposvetško. The judges had special judging mace which was different according to different judicial districts (relevant data originate from the sixteenth century). The judge held that mace while pronouncing his verdict. Similar symbols are also noted in the eighteenth century in the area of Slovenian place Žužemberk, where judges elected by the people had maces (corresponding category are the judges elected in the present time as umpires) while adjudicating in disputes over woods and pastures, as well as over real property.

Public activity of Slovenians, according to M. Dolenc (rolls from the surroundings of Škofja Loka) was formerly full of symbolical actions and ways of expression, which was, for instance, visible in the common processions. These processions had in the late sixteenth century also the character of marking and repeated determining of land boundaries (so-called surrounding of land boundaries — *obhod*), and not only of religious ceremony. Corresponding data are found in the area of Kostanjevica, in Dolenjska area in Slovenia (seventeenth century). During such processions joint lunches have been organized. Similar collective meals, by means of which returning from mountain pastures is marked, existed still in the seventies of the twentieth century in Montenegro („*zdig*”). This custom of procession, with torches, is known in German ethnologic literature as *Umreiten*.³¹

In public places and markets in the north-western parts of our country, during market days there existed the practice known as „market or police justice”, and the corresponding symbol was the displaying in the market-place of the sword and a shield. That legal symbol too most probably is not of an autochthonous character, but is assimilated from the German customary law practice, where it is known under the terms *Schilder, Fahnen, Rolandsäulen*.

One symbol is found also in the documents of the Montenegrin Great Court (in the end of nineteenth century), and it relates to symbolical payment by means of a drink in the tribe of Kuči. The corresponding formulation was: „... only those who will labour this land shall be bound to give to their tribe at the end of each year a drink, as a sign that the land was not theirs, but common property”.³²

There are many symbols also in the area of family law in Yugoslav countries. Thus, as is known, growing a beard means the sign of masculinity, and the corresponding proverb is — „God created first of all the beard to himself”. Therefore, plucking or singeing somebody else’s beard was a severe violation of honour. The penalty for such an act was provided for by Dušan’s Code in articles 97 and 98, and corresponding institute was termed „*mehoskubina*”.³³ In Germany a man with a long hair was consi-

³¹ C. Pützfeld, *Deutsche Rechtssymbolik*, 1936, 46 and 90.

³² Order of the Montenegrin Great Court, Nr. 1165 of June 1, 1891, State Archives, Cetinje, fasc. 144/1891.

³³ The penalty was very severe: if a noble was insulted the perpetrator’s hands were to be cut off.

dered a free man („*Lass mich ungeschoren*”). A kind of revival of this old custom in many countries of the world in the middle of our century is long hair of young people.

In the relations between husband and wife there existed the institute of morning gift (*Morgengabe* — in German customary law) which formerly entered the written law too,³⁴ and according to which all what was given or promised to the wife on the first morning after wedding was considered an irrevocable gift. Furthermore, obtaining the keys of the house by the newly married woman meant her authority as a housewife. Moreover, the wife could be present when the husband sold valuable objects from the house.

The symbol of household and of a community is, as is known, the fire-place, so that in the customary law of some Slavic countries the smoke was used as a designation of the number of households — „a village numbers fifty smokes”.

Long ago people have noticed that the welfare and cohesion of the household depended also on the continuity of work of hired house help. They were sometimes compensated by payment in kind. According to unwritten rules, they were not allowed to leave their work posts whenever they wanted to. Therefore in Slovenia it was symbolically said that such person had to stay in the household at least a year, „even if he had to serve as a saw-horse”. The one not behaving like that and leaving „at the Christmas Eve” would be given only „a sleeveless shipskin coat”. On the other hand, and in a way related to the above, was a customary law rule which protected the hired household worker — noted down by M. Dolenc in Gorenjska and Notranjska in Slovenia, and according to which the one who became exhausted on someone else’s possession had a right to just compensation.³⁵ This right inspired famous Slovenian writer I. Cankar to write his novel „Servant Jernej and his Right”.

Compulsory sale of land and of other real property or movables due to insolvency is known as „the sale on the drum” (i.e. auction), which is only a verbal symbol and a relic of the former custom of making public announcements by using a drum. There are also symbolical signs by means of which trespassing is prohibited, i.e. two crossed twigs (similar road sign for marking an open railroad crossing exists today too). In the customary law of Montenegro there exists even today so-called *zabjela*, i.e. peeled off branch pinned in the ground to mark the prohibition to enter a private property. Similar role is played also by the seal across the door of a house or a church, and unauthorized removal is punishable.

In the unwritten law of contract too there exist symbols and symbolical actions which are rather generally known. Thus contracting parties when entering into a contract on sale shake hands and (in the past) even kiss each other for the success of the transaction. This ceremony is known in Slovenia as *zaključek* (conclusion) or *dokonček* and it is widely in use all over the

³⁴ Paragraph 1232 of the Slovenian General State Law of 1853.

³⁵ M. Dolenc, *op. cit.*, 17.

Balkan Peninsula. Also drinking a glass of beverage means, today too, that a transaction was successfully accomplished. Formerly the judges too had a right to such a drink, but this was expressly prohibited later on. According to medieval German law the glass of drink amounted even to an essential element of the contract on sale (*Lit*). Earnest-money is also a symbolical institute which exists in the contemporary law of contract too. According to former customary law in the Balkans there was a possibility for a party desisting the contract to restitute the entire earnest-money amount, which was done as a sign of accepting the desisting (even in the sphere of the law of marriage).

Valtazar Bogišić in his survey on legal customs recorded the following specific understanding of each other in the unwritten law of marriage: „When a young man and a girl are asked whether they would like to be married, they would express themselves through symbols; for instance, the affirmative youth was looking in front of himself and smiling, while the girl also looked in the same manner and shed a few tears; when they disagreed, they would again look ahead and barely uttered through set teeth that they did not agree with the proposal”.³⁶

While writing on the topic of land boundaries in Serbia, M. Barjaktarović particularly elaborated from the ethnological-juridical aspect the issue of some legal symbols. Thus a cross — and not only as a symbol of Christianity — was used to mark off a boundary between fields. The same role is played by a boundary stone (in Montenegro similar term is *kiljan*, although with some additional meaning), which sometimes was followed by „additional witnesses”, in fact by several smaller stones. The same way is found in the well-known collection of Albanian unwritten law — the Code of Leka Dukadini.³⁷

Conclusions

This summary review of various symbols, both objects and actions in customary law and in the law in general, points at the category of phenomena of legal character which are related to many spiritual creations and activities of man. It also shows that between the law and these creations there exists a connection which is not at first visible. Contemporary research of legal symbols in terms of Balkan studies, and particularly if realized in an interdisciplinary way, would undoubtedly provide additional contribution to the clarification of the complex of customary law. In such a way a relatively blank space would be filled out in our historical-legal studies. Symbols, although their origin is difficult to ascertain, are older than customary law. Their study could therefore also contribute to better understanding of unwritten law rules which have been developing throughout the centuries in

³⁶ Written down by archimandrite N. Dučić in 1898 in the survey on customary law. Bogišić's Library, Cavtat.

³⁷ M. Barjaktarović, *O zemljišnim medama u Srba, SAN, Posebna izd., knj. CCIII, Etnograf. inst., knj. 4, Beograd 1952, 57, 58.*

our countries. And through that it would be possible to better understand even the history of our written law. In the final analysis, the benefit of such a study of legal symbols could also be found by the legislator, since in such a way he could acquire further knowledge of our legal tradition, which would help him in the search for best solutions, as far as legislating on a local level is concerned.

СИМБОЛИ У ОБИЧАЈНОМ ПРАВУ

Резиме

О симболима у праву са историјско-правног гледишта није много писано у југословенској литератури. Међутим, ово маргинално питање за право и сродне дисциплине заслужује пажњу савременог истраживача, посебно у релацијама балканологије. Област проучавања симбола захвата велики број грана и активности, почев од етнологије и антропологије до филозофије, религије и трговинских и породичних односа. Симболи, поред тога, пружају могућност повезивања и неких основних питања настанка правних правила са многим сродним гранама човековог знања. Симболи у праву исто тако су повезани са проучавањем обичајног права и у њему се, у ствари, највише и јављају. Поред њихове специфичности за Балканско полуострво, симболи имају и много више општег и заједничког, јер се првенствено обраћају чулима човека.

Проучавање симбола може такође указати и на заједничке елементе права, морала и религије.

Веома су дубоки корени симбола и њихова примена може се пратити још у најстаријим изворима. У својим спољним манифестацијама, право није увек облачило своју садржину у усмену форму — реч или, касније у историјском развоју, у писане речи. Да би се правна правила скватила, било је потребе за уочљивим сликама, дакле, симболима. Средином XIX века настаје и теорија о симболима у праву у Француској и Немачкој и аутор излаже концепције те теорије и класификацију правних симбола и симболичких радњи.

Од југословенских аутора који су обрађивали питање симбола у праву, аутор, између осталих, помиње Доленца, Костренчића, Јелића, Соловјева, Худоверника, Маролта и Барјактаровића.

Посебан део чланка посвећен је историјским и теоријским основима за изучавање правних симбола у свету, а такође и дефиницијама одговарајућих категорија. У приказу значења најчешћих правних симбола, побројана је, пак, садржина симбола и симболичких радњи у праву, односно у обичајном праву, и то најпре у свету, а затим у југословенским земљама.

У закључку је истакнуто да је намера аутора да скрене пажњу истраживача обичајног права и историје права на ово занемарено питање. Савремено дубље изучавање правних симбола у балканолошким релацијама, нарочито ако се врши интердисциплинарно, несумњиво може дати допринос расветљавању комплекса читавог обичајног права. На тај начин попунила би се једна релативна празнина у нашој историјско-правној науци. Проучавањем симбола може се, исто тако, постићи боље разумевање неписаних правила понашања која су вековима стварана на нашем тлу. Преко тога могућно је доћи и до бољег разумевања историје нашег писаног права, а користи од оваквог изучавања може имати и сам законодавац који ће, на тај начин, боље упознати нашу правну традицију, што ће му помоћи приликом тражења решења за доношење локалних прописа.

Петар МИЛОСАВЉЕВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

РУСКИ ПУТЕШЕСТВЕНИЦИ У СРБИЈИ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

(Прилог проучавању српско-руских културних односа)

У општем ланцу српско-руских односа одређену и веома значајну улогу одиграле су културне везе. Ово тим пре, што су те везе биле присутне и онда када, из објективних разлога, други односи и контакти нису били могући. Неоспорно је да је у том погледу одређену улогу одиграла и традиција, а познато је да су српско-руски односи у области културе својим коренима, бар колико је до сада познато, досезали дубоко у прошлост, да су били присутни још у XI и XII веку.

Овом приликом нећемо говорити о целини тих односа. То нам ни обим ни карактер овог чланка не дозвољавају. Задржаћемо се као што се из наслова види, само на једном аспекту тих односа и у једном временски строго ограниченом периоду. Наша пажња биће усредсређена на путовања руских научника по Србији у првој половини прошлог века, као на важан елемент узајамног упознавања и културног прожимања два блиска народа. Постоји више разлога за овакав приступ овој проблематици. Међу њима један је од битнијих свакако онај који указује на чињеницу да је у оквирима српско-руских односа најмање пажње посвећено проблематици обухваћеној овим чланком.¹

¹ Проблему српско-руских културних односа, поред осталог, посвећени су такви радови: М. Н. Тихомиров, *Историјске везе руског народа с јужним славјанима с древнијих времена до половине 17 века*, Славјанскиј сборник за 1947.; С. К. Богоявленскиј, *Везе међу руским и сербим в. 17—18 в.в.*, Славјанскиј сборник за 1947.; М. Н. Тихомиров, *Историјске везе руског народа с јужним славјанима в 14—16 веку*, Историческиј журнал, № 12, 1941.; Н. И. Казаков, *Из историје руско-сербских одношења в начале XIX века*, Доклады и сообщения института АН СССР, вып. 3, 1954.; *Перейиска А. Х. Восйокова*, С. Петербург 1873.; В. А. Францевъ, *Югославјанское љутешествје Н. И. Надеждина въ 1840—1841 гг.* (*Извѣстїи оури славјанской филолоџи.*) —

Али, пре него што се пређе на излагање у вези с поменутом темом, потребно је упозорити да неће бити речи о свим оним руским, пре свега службеним лицима, која су, боравећи краће или дуже у Србији, оставили, више или мање успеле, белешке о приликама и људима у њој, о њеним географским, економским, војним и неким другим особеностима и могућностима. Познато је да су Србију у првој половини XIX века походили и о томе оставили писмене трагове и такви људи, као што су мајор Грамберг, пуковник Дибиц, капетан Беј-Новокрешченцев, маркиз Паулучи, потпуковник Пољев и још неки други руски официри. Наша научна јавност, па и шири кругови читалачке публике, највише знају о мајору Грамбергу и његовим белешкама о Србији. Међутим, у дугој плејади руских војних лица која су посећивала Србију, ипак је најзначајнији био потпуковник Пољев, мада се о његовом раду и о његовом писању о Србији у нашој историографији мало зна. Није нам намера да пишемо више о овом руском официру, али бисмо овом приликом морали да кажемо о њему макар само неколико речи.

За своје време човек прилично напредних схватања, Пољев је у Србији боравио јуна-јула месеца 1812. године, дакле у јеку припрема Русије за борбу са Наполеоном. Том приликом у Тополи је водио разговоре са Карађорђеом, митрополитом Леонтијем и неким члановима српског Сената. О свом боравку у Србији и о сусретима са српским руководиоцима Пољев је оставио доста писаног материјала. То су, пре свега, извештаји и предлози које је упућивао адмиралу Чичагеву, тадашњем руском команданту на Дунаву. Не упуштајући се у разматрање ових белешака, може се констатовати да су све оне прожете изразима великих симпатија према Србима и да су испуњене уверењем у победу национално-ослободилачког покрета српског народа.

Белешке о Србији могу се наћи и у материјалима ондашњих дипломатских службеника и других службених лица, акредитованих при руским дипломатским мисијама у Кишињеву, Букурешту, Јашију и неким другим местима у Влашкој и Молдавији.

Једно такво сведочанство о Србији, читаоцима добро познато, изашло је 1810. године из пера Д. Н. Бантиш-Каменског у виду посебне књиге, под називом *Пуџешесивие в Молдавию, Валахию и Сербию Д.Б.К.М.*

Без сумње, то је била једна, за оно време, ретка књига, писана на основу сопствених утисака аутора. Као таква, изазвала је прилично интересовање руске, а касније и наше јавности, мада је на њен садржај убрзо после изласка из штампе, нарочито у другој половини прошлог века, стављено доста озбиљних примедба и, рекло би се, са доста разлога. Најоштрији критичар Каменског, односно његовог поменутог *Sborník filologický*, X, Praha, 1934—5, 111.—132.; *Korespondence Pavla Josefa Šafarika. Vydal V. A. Francov. Vzdíemné dopisy P. J. Šafarika s rusými učenci (1825—1861), část I, Nákladem České akademie věd a umění, Praha 1927.*; Љ. Стојановић, *Вукова љрејиска*, књига прва (државно издање), Београд 1907; *Вукова љрејиска*, књига друга (државно издање), Београд 1908; *истио*, књ. трећа, Београд 1909; А. Гавриловић, *Словенска љушовања*, Београд 1922; А. Ивић, *Архивска љраћа о јубословенским књижевним и културним радницима*, књига трећа 1780—1894, Београд 1932.; А. Ивић, *Архивска љраћа о српским књижевним и културним радницима 1740—1880*, Београд — Суботица 1926, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Друго одељење, књига II и др.

дела, био је познати руски научник, лингвист и фолклорист академик Александр Николајевич Пипин.

Васпитан под утицајем Бјелинског и Чернишевског, активни сарадник „Савременика” и истакнути представник културно-историјског метода у теорији књижевности, Пипин је, говорећи о оном делу из поменутог рада Каменског који се односио на Србију, подвлачио површност и одсуство схватања српских догађаја. За такву оцену Пипин је имао разлога, јер је веома брзо после појаве поменуте књиге постало јасно да је Каменски, као руски дипломатски курир, носећи у пролеће 1808. године дипломатску пошту Родофиникину, руском представнику у Србији и црквене твари митрополиту Леонтију, видео Србију, мање-више узгредно, а да је знатан део података изнетих у поменутој књизи добио посредним путем. Прецизном анализом Пипина утврђено је да су многе чињенице саопштене Каменским већ биле познате руској јавности. О догађајима у Србији, још пре Каменског, саопштавали су поједини руски листови, а највише московски лист *Весник Европы* и још неки други. Уосталом, о истим стварима о којима је писао Каменски писали су, пет до шест година пре њега, два истакнута руска *путошћеника*, о којима ће бити више речи — Андреј Сергејевич Кајсаров и Александр Иванович Тургељев.

Можда би се могло рећи да су средином 1841. у пратњи Вука Караџића, Србију посетили руски тајни саветник, Србин пореклом, Димитрије Књажевић (Кујашевић) и руски дворски саветник, иначе познати критичар, историчар и етнограф, Николај Иванович Надеждин.

Путовање по Србији, као уосталом и по неким другим јужно-словенским земљама, Надеждин је предузео само три године после повратка из сибирског прогонства, где се обрео због критике царске самовоље. У току овог путовања, Надеждин је 3. јула (21. јуна) 1841. године из Земун прешао у Београд да би одавде кренуо на пут по унутрашњости Србије. Пошто је обишао Крагујевац, Чачак, Студеницу, Карановац, Жичу, Крушевац, Ђуприју, Раваницу, Манасију, Пожаревац и Смедерево, Надеждин се, 18. јула исте године, вратио у Београд, да би већ следећег дана прешао у Земун чиме је његово петнаестодневно путовање по Србији било завршено. У путним белешкама и обимној преписци Надеждин је оставио доста података о Србији. Међутим, тешко је у тим подацима наћи нешто ново, неко дубље и систематизованије обавештење о Србији, нешто што је за руску публику било ново, па зато у овом чланку о Надеждину неће више бити говора.

Било је и других личности које су током прве половине прошлог века боравиле у Србији, али које неће бити поменуте у овом прилогу због тога што се не могу сврстати у ред оних људи који су се у пуном смислу речи могле означити као *путошћеници*. Зато се, између осталог, после излагања путовања по Србији Кајсарова и Тургељева, па до појаве у Србији нове групе руских *путошћеника* — Бођанског, Прајса и Срезњевског, тачније до описа њиховог путовања, појављује извесна временска празнина, коју је немогуће попунити а да се при том не одступи од основне концепције заступљене у овом прилогу, т. ј. да се у њему говори само о оним људима — *путошћеницима* — који су таквима

сматрани и у самој Русији и чији се боравак у Србији уклапао у оквире строго научне делатности, те је као такав и доприносио јачању научне и културне сарадње између српског и руског народа.

На крају ваља рећи да у чланку нису заступљени ни они руски *јуџишесџивеници* који су путујући по Балкану писали о Србији, али који у њој нису били, па су своја знања о њој стицали преко других лица и извора.

★

До појаве руских *јуџишесџивеника* у Србији долази у тренутку кад и српски и руски народ преживљавају процес културне обнове. У Русији, познато је, било је то време распада феудалних и развоја буржоаско-капиталистичких односа; време које је у историји руске националне културе означавало борбу између старог и новог, борбу између преживелог реакционарног и демократског културног исходишта. И мада је утицај званичне, црнототинашке и клерикалне културе у Русији још увек био прилично велики и снажан, ипак елементи напредне, заиста демократске народне културе, оне која је тих дана тако очигледно и убедљиво одражавала интересе најширих слојева народа, постајали су, очигледно, све присутнији, значајнији и свеобухватнији. Наговештавајући раскид са досадашњом ускогрудношћу у сагледавању националног бића и духа свога народа и у настојањима да укажу на њихове стварне изворе, носиоци те нове културе упиру своје погледе и преко националних граница; настоје да упознају, схвате и осмисле токове друштвених и духовних кретања међу народима сродним руском народу. У почетку, у доба Ломоносова, Болтина, Карамзина, Каченовског и других, то су само мисаоне опсервације настале на основи туђих искустава и сведочења или су под директним утицајем извесних словенских просветитеља и слависта — Добровског, Јунгмана, Ханке, Челаковског, Палацког, Шафарика, Колара, Потоцког, Француза Дуфрена, Италијана Фарлатија, а међу њима и српских — Ј. Рајића, Д. Обрадовића и других, који су већ с краја XVIII века иступали у заштити својих националних језика, литературе и културе уопште и који су, пропaгирајући идеју словенске узајамности, оставили иза себе бројне радове из области филологије, етнографије и историје словенских земаља.

Али, као што то увек бива, једном пробуђени интерес није могао бити задовољен само преузетим истинама, па ма колико оне биле велике. Наметала се потреба за дубљим, свестранијим и најнепосреднијим упознавањем са свим оним што је сачињавало живот словенског живља ван Русије, посебно оног на Балкану. Ово утолико пре, што се у живи свих заиста научних интересовања руских слависта налазила филологија. Паралелним проучавањем словенских језика они су настојали да реше питање порекла словенских народа, њихових језика и писмености, као и да одговоре на неке проблеме унутрашњег развоја руског друштва, да

схвате тенденције тог развоја и да укажу на могућности одређених демократских преображаја.³

Међутим, не треба сметнути с ума да се при том лични интерес и те како допуњавао ширим, друштвеним, посебно државним интересом, оним који је настојао на што потпунијем упознавању прилика и стања духова у овим крајевима. А не треба заборавити да је то било време непрекидног трагања за најцелисходнијом политичком концепцијом руског царизма на Балкану, а у оквирима његове источне политике — за концепцијом која се без сигурних параметара друштвено-економског, социјалног, културног и психолошког карактера, као и неких других, није могла ни замислити.

Међу првим руским путешственицима по Србији били су млади и талентовани руски научници Андреј Сергејевич Кајсаров и Александар Иванович Тургењев.

Према мишљењу истакнуте совјетске историчарке И. С. Достјан, намера да посете јужнословенске земље поникла је у главама младих научника за време њиховог школовања на Гетингенском универзитету, где је тада катедру историје, статистике и политике држао познати немачки историчар Август Лудвиг Шлецер.⁴ Занимљиво је да је Шлецер од 1761. до 1767. године у Петрограду предавао руску историју. Из Петрограда се преселио у Гетинген, где је на поменутој катедри остао све до смрти, 1809. године. Овде су млади научници Кајсаров и Тургењев, током школовања 1802—1804. године, слушали његова предавања.

Нема података о томе како су они реаговали на излагања свог професора, поготову ако се зна да је он и у тумачењу неких значајних питања руске историје, посебно настанка древне руске државе, неприкосновено стајао на позицијама реакционарних немачких историчара Г. З. Бајера и Г. Ф. Милера, који су за време свог бављења у Русији, током века, створили такозвану „норманску” теорију порекла старе руске државе.

Нема сумње да су и Кајсаров и Тургењев већ у Русији морали да се упознају са отпором на које је Шлецерово тумачење настанка руске државе наишло у редовима напредне руске интелигенције оног доба, посебно М. В. Ломоносова и, нешто касније, декабриста.⁴ Као што је познато, Ломоносов се, полазећи од непобитних историјских чињеница, енергично супротстављао „норманској” теорији, према којој су се, како формираше древне руске државе, тако и сви важнији догађаји у њеном економском, политичком и културном животу приписивали Норманима (Варјазима), тобоже културно и социјално-политички развијенијим од словенског становништва ондашње Русије.

³ Посебна пажња поклањана је проучавању порекла ћирилице и глаголице, а већ почетком XIX века били су положени темељи упоредне словенске филологије и разрађене граматике и речници појединих словенских језика.

⁴ *Общественная и частная жизнь А. Л. Шлецера, им самим описанная*. Превод са немачког, СПб, 1875.

⁴ М. В. Ломоносов, *Полное собрание сочинений*, т. 6, М.—Л., 1952.

Немогуће је предпоставити да млади руски научници, тако блиставо образовани, нису били упознати са учењем и другог немачког мислиоца и писца Јохана Готфрида Хердера, који је Шлецеровом учењу и „норманској” теорији супротставио своју историјску концепцију, у којој су словенски народи у светском историјском процесу приказани много објективније. Посебно су на Кајсарова и Тургејева морали да утичу Хердерови радови објављени у периоду између 1778. и 1779. године, у којима је био обухваћен фолклорни материјал, посебно поезија, многих народа, међу њима и словенских.⁵ Уосталом, овим радовима Хердер се и уврстио у ред првих слависта.

Различите позиције са којих су у тумачењу историје словенских народа полазили Шлецер и Хердер, као и различити резултати до којих су долазили у развоју својих концепција, несумњиво су изазвали многе дилеме код још неформљених младих научника, какви су били Кајсаров и Тургејев. Пут за њихово превазилажење они су нашли у једино могућној и правилној одлуци да до дефинитивних закључака дођу на основу сопственог искуства. У пракси, то је значило отиснути се на дуг и неизванестан пут по словенским земљама, посебно по словенском југу.⁶

И заиста, после краћег или дужег боравка у земљама Западних Словена, Кајсаров и Тургејев су, крајем септембра и у првој половини октобра 1804. године, пропутовали Хрватску, Славонију и Срем и стигли до Земуна, који се тада налазио на аустро-турској граници.

Тешко је утврдити колико су се Кајсаров и Тургејев задржали у Земуну, јер су, налазећи се у Срему, највећи део времена провели у Сремским Карловцима, у непосредним контактима са првацима војвођанских Срба и бројним посленицима науке и културе. Овде су, поред тога што су водили стручне разговоре, могли да добију потпуније информације о свим догађајима који су се тих дана одигравали у устаничкој Србији. Али, боравећи у Земуну и руковођени жељом да ступе у непосредни контакт са устаницима, Кајсаров и Тургејев илегално прелазе у Београд. Сусрет са устаницима Србима оставио је дубок утисак на младе *иуишесивенике*. Они се диве јунаштву устаника, називајући их „славјано-спартанцима”. Истовремено настоје да заинтересују руску јавност, како

⁵ На пример познати Хердеров рад, *Голоса народов в иеснях, 1778—1779 г.*

⁶ Ту своју жељу најбоље је изразио Кајсаров у једном од својих писама. Том приликом он је писао: „Рука в руку шел я по трудном пути сему вместе с моим верным и неутомимым в учении спутником г. Тургеневым. Чем далее углублялись мы в своих исследованиях, тем больше уверились в истине, что русскому историкку нужно непременно короче узнать все отрасли плодovitого словенского древа, тем более возгоралось в нас желание видеть те народы, которые соединены с нами тесными узами родства, видеть те земли, которые были свидетелями их великих подвигов. Вместе были мы в Польше, Лузаци, Богемии, Венгрии, Среме, Славонии, Кроацции, Истрии, Каринтии и Карниолии и, если чем-нибудь могли воспользоваться в короткое время, обстоятельствами для исследований наших предназначенное, ничего мы не упустили.” О овоме види: Ю. А. Лотман, *Рукойсь А. Кайсарова Сравнительный словарь славянских наречий*. — Труды по русской и славянской филологии, т. 1. Ученые записки Гартуского университета, вып. 65. 1958.

⁷ *Письма и дневники А. И. Тургенева*, Спб., 1911.

би се више zaloжила за помоћ и подршку Србима.⁸ Ради тога, по повратку у Петроград, 1805. године, они раде на сређивању својих путних бележака у намери да их објаве у посебној публикацији. Стицајем околности, своју намеру нису остварили, те је њихове белешке, тек 1915. године, објавио В. М. Истрин.

Боравак А. С. Кајсарова и А. И. Тургејева у Србији био је веома кратак. Много више времена они су провели по осталим јужнословенским крајевима, али интересовање за догађаје у њој, њихово саосећање са страдањем и борбом српског народа за своје ослобођење, није остало без трага. Кајсаров и Тургејев су умели да из свог непосредног, краткотрајног, али зато садржајем веома богатог општења са Србима извуку неке веома значајне закључке, пре свега оне о узајамној условљености политичког, економског и културног препорода коме су тежили сви словенски народи, посебно они под туђинском владавином. Истина, опседнути словенском филологијом, главним предметом својих научних преокупација, чему су изузетно много допринели њихови сусрети са Лукијаном Мушицким и Доситејем Обрадовићем, а посебно као прагаоци на пољу културе и добро упознати са културно-просветним приликама у ондашњој Србији, Кајсаров и Тургејев су сасвим исправно сматрали да без свеобухватних и радикалних захвата у области народног просвећивања, Срби неће бити у стању да изврше ни културни препород. Али, исто тако, пре свега под живим утисцима свега што су видели и чули, морали су доћи (Кајсаров је у томе отишао даље) до сазнања да српском народу без националног, политичког и економског нема ни културног напретка. А да би се могло приступити просвећивању народа и да би се на тај начин створили услови за развој и умножавање културне баштине у приликама које су почетком прошлог века владале у Србији, посебно у односима између Срба и Турака, била је неопходна потпуна победа српске револуције. Кајсаров је ту револуцију схватао и свесрдно и искрено подржавао. Више од тога, и он и Тургејев су сматрали да је дужност Русије да Србија, као и свим другим још неослобођеним Словенима, у напорима за политичком, економском и културном еманципацијом, пружи пуну помоћ. Из тога су и произилазила њихова настојања да за српску и, уопште, словенску ствар заинтересују и ширу руску јавност. Међутим, у то доба, притиснути феудално-монархистичком реакцијом, широки друштвени кругови у Русији нису били ни упознати са оним што се дешавало на Балкану, а самим тим нису били ни заинтересовани за бурне догађаје почетног периода српске револуције. У многим руским новинама и часописима у оно доба није се могла наћи готово ни једна реч посвећена збивањима јужно од Дунава и Саве, па су зато настојања Кајсарова и Тургејева да на њих скрену пажњу руских људи била још значајнија и драгоценија.

⁸ У писму своје оцу, Тургенева, поред осталог, пише: „Русском, которога и порода, и религија с ними соединяют, нельзя видеть их состояниие без внутреннего негодования . . . они еще держатся, но если не подать им руку помощи, то скоро и следов сербских в Турции не останется . . .” *Путешествие, А. И. Тургенева и А. С. Каисарова во славянским землям в 1804 г.*, под редакцией В. М. Истрина. ПГТТ, 1915, 53. Архив братьев Тургеновых, вып. 4.

Тешко је сада говорити о томе колико је стварно оваква делатност Кајсарова и Тургејева доприносила јачању интересовања руске јавности за догађаје у Србији. Политичка и дипломатска присутност Русије у овим крајевима, посебно са нарастањем српске револуције, снажније се у том погледу одражавала у свести руских људи, чинећи је осетљивијом за импулсе гигантског рвања једног малог, али храброг, а уз то и по много чему близког народа са једном великом и Русији непријатељском царвином. Па ипак, бразда коју су заорали ови млади научници, посебно у области славистике, дала је плодове. Научно интересовање за даљи развој славистике расте из дана у дан, а са њим и потребе све већег броја руских људи, научника (филолога, историчара и других), за непосредним пребивањем у овим крајевима и међу овим светом. Овде треба додати и намеру руског министарства просвете да руску славистику подигне на виши ниво и да на неке од руских универзитета доведе људе који би били носиоци ове гране науке.

Као што је познато, најпре се рачунало да се на катедре славистике доведу страни, већ афирмисани слависти, као што су били Шафарик, Челаковски и Ханка. Међутим, стицајем околности, ни један од ове тројице слависта није прихватио упућени позив. У таквој ситуацији, а већ се било зашло у тридесете године, руско министарство просвете мења план и одлучује да неколико млађих, талентованијих људи, које предложи руски универзитети, упуту ван Русије ради усавршавања у области славистике. Одазивајући се позиву министарства, Московски универзитет је изабрао Осипа Максимовича Бођанског, Петроградски — Петра Ивановича Прајса, Харковски — Измаила Ивановича Срезњевског и, нешто касније, Казански — Виктора Ивановича Григоровича.

Осим Григоровича, који је путовао по Македонији и Бугарској, остали су, поред других словенских земаља, посетили и Србију.

Први је кренуо на пут О. М. Бођански.⁹ Одлука о његовом путу потписана је у јесен 1837. године. Њом се предвиђало да Бођански, према плану који је сам саставио а министарство одобрило, проведе две године ван граница Русије. Касније му је боравак био продужен за још годину дана. Према том плану, веома опширном и детаљно разрађеном, Бођански је био предвидео да најпре посети Праг и тамо ступи у везу са Шафариком, Јунгом, Ханком, Чалаковским, Палацким и неким другим тада веома познатим чешким славистима. Из Прага Бођански је намеравао да настави пут за Беч, где је желео да се упозна са Копитаром и Вуком. Да би се упознао са Јаном Коларом, посетио би Пешту, а затим би се упутио у Штајерску, Корушку, Крањску, Хрватску, Трст па, после извесног бављења у Италији, обишао би Далмацију, Херцего-

⁹ Бођански Осип Максимович (1808—1877) био је један од оснивача славистике у Русији. Професор Московског универзитета. Рођен је у породици украјинског свештеника. Школовао се у Перејаславској духовној семинарији. Универзитет завршио 1834. године. Магистрирао 1837. Године 1850. изабран за члана Друштва историје и старине јужнословенских народа. Издавао је часопис *Чтения в Обществе истории и древностей российских*; И. И. Срезневский, *На иамяти о Бодянском; Григоровиче и Прейсе, иервых иреподавателей славянской филологии*, СПб 1878.

вину, Црну Гору, Босну, Србију, Бугарску и, на повратку, Славонију. Бођански је планирао да за време овог путовања ради на изучавању језика, живота и обичаја народа поменутих области. Уз план рада, Бођански је, као и остали руски путешественици, добио детаљна упутства шта све треба да ради и како да поступа за време путовања. У тим упутствима се, између осталог, говорило да је „предмет изучавања словенских наречја, у правом научном значењу, јоште мало одређен”, а „тешко је и наћи већи број научника, који су се по позиву посветили том важном предмету”. Зато му се обраћа пажња на сопствено и практично изучавање језика. „Путујући ма којим крајем — вели се ту даље — он је дужан пре свега старати се да прибави верну и детаљну карту тога краја”. Према тој карти треба да удеси своје путовање, па да походи све што је за тај крај карактеристично. Треба да посвети пажњу физичком положају, клими, изобиљу или оскудици у природним даровима, затим степену цивилизације, развићу радности итд., јер све то утиче на одржавање карактера народности. Треба да проникне у дијалект, у особине које одликују језик или наречје тог краја; да зађе у смисао и у дух народног песништва и у мелодију напева, да скупља предања и скаске, итд. Да би то постигао, најбоље би било да путује пешице, бирајући за то погодно време. Јер кад путник научник зависи од поште, од дилижанса или нечег сличног, онда кроз села и градове протрчава, не видећи што би иначе занимало његову научничку радозналост. А на страну то што има и таквих места куда мора пешице путовати ради самог предмета. Зато нека путник удеси распоред тако како ће у летње доба ићи по најмање испитаним крајевима, залазећи и под сељачки кров, како би се са сељаком спојио и речју и душом, и да од њега испита све што у њему „напомиње Словенина” и да добро уочи туђински утицај, који је у њему избрисао многе словенске црте. Зимско време, као мање пријатно за пут, треба да проведе у већим градовима као научним средиштима, где има библиотека и других научних збирки, где ће ухватити везу и створити познанства са ученим људима свога предмета, и помоћу свега средити сабрано градиво.

Због карактера чланка нећемо пратити читав овај дуги пут Бођанског, већ ћемо се задржати само на оном његовом делу који га је водио кроз Србију. Истина, о том путовању нема много података. Било је тешко чак утврдити када је ово путовање обављено, али је чињеница да је Бођански то учинио и да су његови сусрети са Србима, како у Србији тако и ван ње, дали одговарајуће резултате.

Бођански је кренуо на пут 14. октобра 1837. године и већ је 1. (13.) децембра исте године био у Прагу. Пошто је у овом граду провео читаву годину, почетком децембра 1838. стигао је у Пешту. Због болести, овде се задржао све до марта 1839, када је, према речима В. А. Францева, и планирао свој пут по Јужној Угарској и Србији.¹⁰ Међутим, ни у пролеће ни у лето 1839. године њега у Србији још није било. На основу оскудних

¹⁰ В. Францевъ, *Очерки по исторіи чешкаго возрожденія. Русско-чешские ученые связи конца 18 и первой половины 19 ст.*, Варшава 1902, 253.

података којима располажемо сазнајемо да је Бођански пуна четири месеца боловао и да је тек крајем октобра 1839. године стигао у Србију.¹¹

У Србији, а према ономе што се са сигурношћу зна, у Београду, Бођански је боравио око два месеца, током новембра и децембра, да би око нове године, заједно са Симом Милутиновићем, прешао у Срем а одатле отишао у Загреб.

Не постоје подаци о томе шта је све Бођански радио за време свог боравка у Београду, али је познато да је овде успоставио много пријатељских веза, посебно са Симом Милутиновићем, кога је знао још из периода свог бављења у Пешти. Штавише, на инсистирање Бођанског, српско намесништво је 1. децембра 1839. године поставило Милутиновића за „директора нормалних школа”, са седиштем у Београду.

Свој боравак у Београду, посебно у Срему, Бођански је искористио за упознавање са старим српским рукописима и књигама. На основу тих и неких претходних истраживања, а и каснијих, Бођански је написао више значајних и занимљивих радова и издао неколико старих словенских текстова и тиме, у ствари, први трасирао пут упоредном проучавању словенских дијалеката и словенских граматика.¹²

Међу најзначајније руске путешественике по Србији убраја се чувени филолог Измаил Иванович Срезњевски.¹³ Као изабраник Харковског универзитета, Срезњевски је кренуо на пут по словенским земљама 17. септембра 1839. године, а у Харков се вратио готово тачно после три године путовања, 23. септембра 1842. године. За то време обишао је многе словенске земље и крајеве, а међу њима готово и целу Србију.

Боравку Срезњевског у Србији претходило је више његових сусрета са многим истакнутим Србима. Пре свега, он је још у време бављења у Бечу, почетком 1840. године, успоставио веома блиске и пријатељске везе са Вуком Караџићем, кога је, заједно са Већеславом Ханком, стављао испред свих других словенских научника, коме се клањао за самониклост и богатство духа и кога је с правом сматрао својим учитељем. Вук му је помагао у изучавању српског језика и српске историје. Време проведено са Вуком, Срезњевски је називао „незаборављеним”. О сусретима са Вуком, а они су били и чести и веома садржајни, Срезњевски је оставио много материјала, посебно у добро познатој Вуковој биографији.¹⁴

¹¹ И. И. Срезневский, *op. cit.*; Н. Барсуков, *Жизнь и труды М. П. Попова*, кн. 1—22, СПб, 1888—1910; И. В. Ягич, *Энциклопедия славянской филологии*, т. 1, СПб, 1910; Р. Ј. Šafarik, *Sabrane spisy*, 1-3, Praha 1862—65; Ђ. С. Ђорђевић, *Сима Милутиновић*, 1893; А. Гавриловић, *Словенска путовања*, Београд 1922.

¹² *О народной поэзии славянских племен*, 1837; *Кирилл и Мефодий. Собрание помянуемых*, 1863 и др.

¹³ Срезњевски Измаил Иванович (1812—1880), чувени руски филолог. Професор Харковског (од 1842) и Петербургског (од 1847) универзитета. Први у Русији доктор словеноруске филологије. Објавио је много радова из области историје руског језика, историје старословенског језика, историје старе руске литературе, палеографије, археологије, библиографије, методике предавања језика и других области. Ученици Срезњевског били су Н. Г. Чернишевски и Н. А. Доброљубов. Срезњевски се сматра оснивачем петербургских слависта.

¹⁴ Измаил Иванович Срезњевски, *Вук Стефановић Караџић*, Српски књижевни гласник, Београд 1937, књ. LII, бр. 5. Прештампано у књизи *Вукових Изабраних дела*, Народна књига, Београд 1960; *Пушњевыя ишсьма И. И. Срезневскаго къ матери ево Елены Ивановны Срезневской*, 1839—1842, Живая старина, вып. 1—3, С. — Петербург 1893.

Уз Вукову помоћ, Срезњевски је разрадио план боравка у Србији, па и у осталим земљама словенског југа, а већ 27. фебруара 1841. године кренуо је на пут. У току наредних седам месеци он је, крећући се из Беча, па преко Граца, Марибора, Птуја, обишавши пределе Карантанских Алпа, стигао до Вараждина. Одавде, пут га је водио у Загреб где је стигао 14. марта и одмах се сreo са Људевитом Гајем, Савом Текелијом, Станком Вразом и другим хрватским и српским виђенијим представницима.

После двонедељног боравка у Загребу, Срезњевски је кренуо даље и већ априла, преко Новог Места, стигао у Љубљану. Неколико следећих дана боравио је у Словенији, где обилази Крањ, Целовац и нека друга места, да би се 1. маја нашао у Горици. Пошто је посетио Постојну, отишао је у Трст. Овде се поново среће са Вуком и са својим земљаком Петром Ивановичем Прајсом, такође руским славистом и путошествовањиком по словенским земљама. Са Прајсом је Срезњевски крајем маја кренуо на пут по Истри и Далмацији. Посетили су и нека далматинска острва, да би 11. јула ступили на тло Црне Горе. После неколико дана проведених у Црној Гори и у непосредним контактима са владиком Петром Петровићем Његошем, Срезњевски и Прајс кренули су на обратни пут, према Ријеци, Карловцу и Загребу, где су стигли 10. августа 1841. године. Тиме је био завршен први део пута Срезњевског по земљама словенског југа.

После краћег одмора у Загребу, где се у међувремену сreo и са Јанком Коларом, Срезњевски је 17. септембра кренуо на други део путовања; пут га је сада водио преко Славоније и Срема према Србији. Уз пут, негде око Шишатовца, Срезњевски је у даљини, преко сремске равнице и Саве, први пут угледао Србију.¹⁵

Наредна два дана Срезњевски је прошао кроз Митровицу, Руму и Ириг, обишао манастире Опово и Гргетег и неколико часова прегледао књиге у библиотеци манастира Крушедола, да би 28. септембра, ујутру, стигао у Карловце. Овде се састао са директором карловачке гимназије Гершићем и цело вече провео међу члановима породице Јована Хаџића (Милоша Светића). Истог дана посетио је Варадин и Нови Сад, где се упознао са директором новосадске гимназије и уредником „Бачке Виле” Петром Јовановићем, као и са др. Јанком Шафариком.

Тридесетог септембра Срезњевски је стигао у Земун, одакле је одушевљено посматрао Београд. Већ много раније Срезњевски је решио да посети овај српски град, па је сада одлучио да ту своју намеру и оствари.¹⁶

Првог октобра 1841. године, у пратњи три војника и два чиновника пратиоца, Срезњевски је чамцем прешао на десну обалу Саве. Тако је

¹⁵ Описујући тај тренутак, Срезњевски саопштава мајци: „Пут води по равници, лево су фрушкогорски огранци, а десно и напред простире се огромна равница, позната под именом Равнога Срема. Далеко се надесно, преко Саве, виде српске горе Цер и Ваљево(!).”

¹⁶ „Нисам могао не пристати — писао је Срезњевски мајци — и то радо, да тим десетодневним затвором (ради преласка у Београд Срезњевски је морао да у карантину проведе десет дана. — Прим. аутора) платим путовање по Србији, у толико пре што имам шта да радим и за то време, нити ће ти дани за мене бити изгубљени”.

отпочело његово путовање по Србији, земљи о којој је толико дуго маштао, па му је сада све то изгледало као остварење лепог сна.

Пошто се искрцао на српској обали под Београдом, Срезњевски је, у пратњи неког момка Србина, најпре потражио руског конзула. Руски конзул у Београду био је тада Герасим Васиљевич Вашченко. Конзул га је примио срдачно, задржао га на ручку и наредио да му се у граду потражи стан. После подне пошли су у куртоазну посету Јеврему Обреновићу, ондашњем управитељу Београда. Како Јеврем није био код куће, примила их је Јевремова жена. Затим су Срезњевски и Вашченко посетили Димитрија Тирола, који га је затим провео кроз Београд, показујући му знаменитости града.

Следећег дана Срезњевски је опет посетио дом Јеврема Обреновића и дуго са њим разговарао, а затим обишао неке важније чиновнике и београдску штампарију.

Трећи дан боравка Срезњевског у Београду био је веома напоран, али испуњен занимљивим догађајима, сусретима и разговорима. Најпре је у пратњи руског конзула посетио турског пашу и са њим дуго разговарао. Паша се распитивао, на француском, а и на турском (Вашченко је говорио турски, па је Срезњевском преводио пашине речи) о циљевима његовог путовања, а интересовао се и за проблеме филологије.

Кад су завршили посету паши, Вашченко је повео Срезњевског кнезу Михаилу Обреновићу.¹⁷ Са кнезом, поред осталог, говорили су о забавама и позоришту, за које се кнез у то време веома много интересовао. Опростивши се од кнеза, посетили су кнегињу Љубицу.¹⁸

После ових посета били су на ручку код Јеврема Обреновића. При крају ручка, у Јевремовом стану појавио се кнез Михаило, са којим је Срезњевски још неко време провео у разговору.

У Београду је Срезњевски, пре него што је кренуо у унутрашњост Србије, провео пуних седам дана. За то време он је обишао неке основне школе и Лицеј и два пута посетио и министра просвете. Срезњевски се срео и са неким другим Београђанима. Све га је интересовало, пажљиво је разгледао и слушао, а оно што је видео и чуо брижљиво је бележио. У писмима мајци, Срезњевски описује људе, њихов изглед, обичаје и понашање, али даје и слику вароши и тврђаве. Штавише, прави и одређене скице и нацрте, што је, уосталом, потпуно било у складу са инструкцијама које је добио од министарства просвете пред полазак на свој дуг пут.¹⁹

¹⁷ Срезњевски пише о кнезу: „Висок, леп, не особито здрав младић, мало образован али врло добар”.

¹⁸ Кнегињу Љубицу Срезњевски је овако окарактерисао: „Умна старица, и ако проста”.

¹⁹ О Београду Срезњевски пише: „У вароши су улице криве, доста уске, кућице прилично сиромашне, већином дрвене, а има и неколико нових и лепих. Цамија је пуно, цркава — само једна али споља изгледа прекрасна. Другог језика сем српског готово је немогућно чути. Међу тим виши кругови почињу говорити руски. Вашченко и жена му говоре српски, а Срби, кад с њима разговарају — руски . . .”

По свему судећи, Срезњевски је Београд напустио 8. октобра ујутро. Пут га је водио према Крагујевцу. Но, на овом путу није био сам. Пратио га је чиновник министарства унутрашњих дела С. Милодраговић, а пратњу му је доделила српска влада да би му обезбедила најбоље услове путовања и бављења у унутрашњости земље.³⁰ Српска влада је сносила све трошкове боравка Срезњевског у Србији.

На путу из Београда, Срезњевски је прошао кроз Сопот, Жабаре и Лужницу и, заједно са својим пратиоцем, 9. октобра ујутро, стигао у Крагујевац, српску престоницу, у којој је, по његовим речима, „Милош царовао као султан у Цариграду”. Са ове деонице пута Срезњевски је написао два писма, у којима на веома жив и сликовит начин описује пределе кроз које је пролазио, људе које је том приликом сретао и обичаје на које је наишао.³¹

Срезњевског је у Крагујевцу дочекао помоћник начелника, па је са њим и Милодраговићем разгледао чаршију. Том приликом обишли су пијацу и посетили једну угледнију крагујевачку кућу, чији је план и распоред простотија уцртао у своје друго писмо, које је писао и послао мајци из лужничке механе. У овом писму детаљно описује кнежев конак, а спомиње Лепеницу и цркву са дрвеном папертом.

После подне истога дана, Срезњевски је са пратњом напустио Крагујевац и кренуо према Крушевцу, где је стигао 12. октобра. Овога пута, пут их је водио преко Бање и неког села које је он називао „Залагојевац”. Штавише, из поменутог села Срезњевски је послао своје треће писмо са пута по Србији.³²

У Крушевцу је разгледао развалине куле царице Милице и цркве Лазарице, после ручка посетио је секретара суда и продужио пут према Алексинцу. У овом граду провео је само један дан. Овде је на њега највећи утисак оставио карантин, који је, како сам каже, „прекрасно устројен”, као они код Брода или Митровице. Занимљива су и запажања Срезњевског о начину опхођења домаћина према госту.

³⁰ Нешто пре Срезњевског, по Србији је путовао познати руски критичар, историчар и етнограф Николај Иванович Надеждин, који се жалио на многе незгоде које је имао на том путу, па је српска влада, не желећи да се то исто догоди и Срезњевском, предузела одговарајуће мере, међу којима је била и она да се Срезњевском додели пратилац.

³¹ У његовом првом сачуваном писму из Србије, писаном у лужничкој кафани близу Крагујевца, налази се и овакав текст: „Србија је прекрасна земља; поља плодна, шуме много, виногради, рогата стока, овце, свиње добро ужирене, свега у изобиљу — а по друму наилазите само на механе, док су села подалеко разбацана, кућица овде, кућица онде; рекао би човек да у овој земљи и нема народа а међутим у Србији живи милион душа! Ово је склањање света без сумње последица турског владања. И по механама се види да су земљом до скоро владали Турци: оне су постројене на турски начин, без столова и столица, без ножева и виљушака, и — нарочито — без женскиња. У механи се могло добити вино, пилеће месо, хлеб, јаја, кава, сир, а ређе и млеко”.

³² У овом писму Срезњевски саопштава како је једном дечаку и једној девојчици дао нешто пара зато што су му помогли да пронађе преноћиште и да је дечак, загледајући новац, упитао: шта је то? На основу тога Срезњевски закључује да овде новац мало познају, али да су зато природна богатства „изумителна”.

Даље је пут водио Средњевског према Бањи. Одавде је послао четврто писмо, у коме саопштава о лековитости овдашњих вода, у којима се и сам купао. Пошто је преноћио у Милошеву конаку, Срезњевски је рано ујутру преко Ражња и Шупељка, кренуо према Параћину и Ђуприји. Са овог дела пута Срезњевски саопштава многе појединости, које знатно доприносе упознавању прилика у Србији. Говори о томе колико је стакло ретко у Србији, о устројству мензулана које овде замењују пошту, о новом мосту на Црници, о богатству Параћина, итд.

Пошто је дошао у Ђуприју, заједно са окружним начелником и командиром ескадрона обишао је варош и разгледао касарну и коњушницу.²³ Веома пажљиво разгледао је остатке некадашње тврђаве и слушао приче о римском цару Трајану. И опет, посебно се задржао на опису неких народних обичаја. У писму мајци саопштава да станује у соби испуњеној мирисом дуња (објашњава шта је дуња), које су поређане на полицаи по свој соби у полукруг, а с њиховим мирисом меша се мирис смиља, кади-фице и другог растиња.

Из Ђуприје Срезњевски је отишао у Раваницу да види развалине Лазаревог и Обилићевог двора. У свом писму помиње и трећи двор — двор Вука Бранковића, за који вели да је уништен.

Посматрајући ове објекте древне старине, Срезњевски пише: „Особито се осећање јавља у човеку кад гледа ове остатке старина о којима народ пева у песмама”. Истовремено помиње стари живопис и пејину, која по причању, допире до Црне Реке.

Сутрадан обилази Манасију, чији је укупан „вид поразитељан”. А још је веће изненађење кад се ступи унутра: дворови тако велики као да су нови. Највећа је Деспотова кула. У цркви се лепо виде остаци живописа и турског варварства: на дрвеном иконостасу свега су четири иконе.

Касно по подне Срезњевски је кренуо за Свилајнац, али је стигао само до села Луковица, где је и заноћио у некој угледној сеоској кући. У Свилајнац су стигли тек сутрадан, да би, после одмора и ручка, наставили прекрасним путем према Пожареvcу и Смедереву. Уз пут је преноћио у Влашком Долу, да би на ручак стигао у Пожаревац.

После краћег задржавања ради одмора, Срезњевски је продужио за Смедерево. Из Смедерева је послао последње писмо из Србије. Овде, у Ђурђевом граду, разгледао је стару тврђаву, за коју каже да има деветнаест кула, али да су све у рушевинама. Извесно време провео је посматрајући Дунав, затим је обишао чаршију и увече се спремио за последњу етапу свог путовања по Србији.

Рано ујутру, 20 октобра, Срезњевски напушта Смедерево и истог дана увече стиже у Београд. Одмах по доласку посетио је Вапцвенка да би у разговору са њим, износећи му утиске о свом путу, остао до касно у ноћ. Сутрадан, заједно са њим, посетио је министра полиције, затим

²³ Срезњевски саопштава и неке податке о српској војсци. „Сва коњица Србије (260 људи) састоји се из улана у Београду, Крагујевцу и Ђуприји. Официри су учили у Русији, у новоруским војним заводима. Одело је савршено руско...”

министра просвете, кнеза, митрополита, Јеврема Обреновића и генерала Даниловића, који је у руској служби провео више од педесет година.

Срезњевски је обишао и нека друга службена лица, са свима се опростио, да би 22. октобра, заједно са Тиролом и Милодраговићем, опет у чамцу, прешао Саву и стигао у Земун. Тиме је његово тронедељно путовање по Србији било завршено. Кратко, али богато садржајем, оно је послужило. Срезњевском да боље и потпуније него било ко пре њега упозна ону земљу и оне људе које је тако страсно желео да види и доживи.

Касније, у својим писмима Ханки и сумирајући неке своје утиске са недавног пута по Србији, посебно о издавачкој делатности у њој, Срезњевски је помињао неке књиге које су изашле из штампе: *Зборник закона и уредаба*, затим *Посѣјанак словенских слова* од А. Драгосављевића, књигу за коју каже да је „за Србију врло знаменита, али (да) се ни аутор није свуда једнако држао Вукова правописа“; поменуо је још *Начелни основи полицеје* од Ј. Рајића, *Голубицу III*, *Народни Срб. Ојласишељ* год. I св. 1 и неке друге књиге за које каже да су мање значајне, да би на крају констатовао: „Мора се желети да се у Србији јави човек, који би — имајући утицаја и на државну управу, а познавајући и прилике — могао управљати током литературе. Желети је да Учено Друштво, које се сад оснива у Србији, ради за праве потребе српске литературе. А време је размислити и о простом народу: знање, читање и воља за то изванредно се брзо шире, јер општине саме себи подижу школе, а књига за народ уопште нема — управо нема ниједне!“

Пошто је завршио своје путовање по словенском југу, неколико месеци после обиласка Србије, Срезњевски је заузео катедру славистике на Харковском универзитету. У приступном предавању, у јесен 1842. године, он се још једном осврнуо на своје незаборавно путовање по словенском свету и по Србији. Без сумње, ова путовања створила су му неисцрпне могућности за даљи рад у области развоја славистике.

Истовремено када и Срезњевски, по југословенским земљама путовао је и Петар Иванович Прајс. Штавише, њих двоје су заједно, током пролећа и лета 1841. године, пропутовали Истру, Далмацију и Црну Гору, да би се, коначно, у Загребу, 17. септембра исте године, дефинитивно растали. Срезњевски је, као што смо напоменули кренуо на пут према Србији, док је Прајс, због болести, морао извесно време да остане у Загребу.

Пошто се опоравио од болести, пре него што је кренуо у Србију, Прајс је у Загребу интензивно радио на остварењу програма који је саставио још у Петрограду. Пре свега, успоставио је веома блиске везе са Гајем, који му је свесрдно ставио на располагање своју богату библиотеку. Затим је, поред осталог, преписао Винодолски и Трсатски законик. И тек пошто је обавио мноштво других послова, Прајс је одлучио да крене у Србију. Деветог новембра он о томе обавештава Срезњевског: „Идем ове недеље — пише Срезњевском — и мислим ускоро бити у Земуну“.²⁴ Истина, Прајс је свестан да је, после Вука, њему мало остало

²⁴ Письма П. И. Прейса М. С. Кушорѣ, И. И. Срезневскому, П. О. Шафарику, *Куришайу и друі*. (1836—1846), Живая старина, вып. 3, С. — Петербургъ 1891.

за прикупљање лексичке и друге грађе, па мисли да би му у том погледу Бугарска пружила више могућности, али ипак жели да види Србију и уради оно, што се још може урадити.²⁵

Није нам познато када је Прајс кренуо за Србију. Штавише, Јагић у својој *Историји Словенске Филологије* изражава сумњу у то да је Прајс био у Србији. Међутим, у неким својим писмима, упућеним Срезњевском и Глигорију Возаревићу, Прајс отклања сваку сумњу у вези с тим.

Тако, на пример, у писму Срезњевском, писаном 26. јануара 1843. године из Петрограда, Прајс, поред осталог, обавештава Срезњевског да ће му о Србији касније писати детаљније. Да није био, у Србији свакако да не би ни био у стању да о њој, тачније о догађајима који су је тих дана потресали, било шта, а камо ли детаљније напише. Из писма се види да Прајс мисли на догађаје у вези са променама које су се десиле на српском престолу.

У писму Глигорију Возаревићу, које је послао из Варшаве 21. јула 1843. године, Прајс је још одређенији у односу на свој боравак у Србији. У том писму, које је писано на српском језику, Прајс, поред осталог, пише: „Чуо сам да после мог одласка у фебруару 1842. године, доста књига изашло је у Београду”, па моли да му се све те књиге пошаљу, па чак и разни прогласи, листићи, стихови итд., „једном речју: све, што се тиче историје и књижевства српскога, особито што се тиче последњих догађаја”.²⁶

Пошто је затим набројао српске књиге којима располаже, као и оне које би желео да има, Прајс завршава писмо речима: „Поклон од мене вашој многопоштованој супруги и свим кога сам имао срећу познати у Београду. Са zgodном приликом имам вам нешто послати и за Голубицу”.²⁷

После овога, отпада свака сумња у вези са боравком Прајса у Београду. Нажалост, мало је материјала који би нам пружили могућност да о том његовом боравку сазнамо нешто више. Међутим, ако не знамо колико је Прајс боравио у Београду и шта је све радио, зна се да је бораваћи у Београду успоставио везе са многим истакнутим Београђанима оног доба. Из његових писама се види да је био у прилично блиским односима како са Возаревићем тако и са неким другим личностима — Милошем Поповићем, Симом Милутиновићем, Јованом Хаџићем, Ђорђејем Бранковићем и неким другим.

У својим писмима Прајс помиње Божића и Павловића. Овај последњи је, по речима самога Прајса, „син старог проте у Шабцу”, што намеће мисао да је Прајс, можда, осим Београда посетио и нека друга места у Србији, а међу њима и Шабац. Даља истраживања пружиле нам више материјала о томе.

Свој боравак у Београду, а посебно своје познанство са Вуком Караџићем, Прајс је искористио за своје студије у области језика, исто-

²⁵ *Истио.*

²⁶ *Истио.*

²⁷ *Истио.*

рије и фолклора српског народа. О томе најбоље сведочи грађа Прајса за студију *О ејској народној џоезији Срба*.²⁸

Иначе, како је још 1892. године писао В. Ламански, у летописима словенске науке Прајсу „с правом припада часно место. У историји словенистике, по времену и по научној спреми, по дару и по заслугама, Прајс стоји напоредо с Добровским, Востоковим, Копитарем и Шафариком . . . он се у Русији јавља и као први одлични истраживач словенских старина”.²⁹

★

Посматрано у целини, путовања руских научника по Србији у првој половини прошлог столећа, мада краткотрајна, имала су вишеструк значај. Она су пружила сјајне могућности руским научницима а, преко њих и њихових радова, и широј руској јавности, да се ближе и детаљније упознају са историјом, привредом, фолклором, етнографијом и, уопште, културом балканских народа; да у читавом историјском развоју словенског југа уоче, како посебне, специфичне црте и правце тако и све оно што је за словенске народе било заједничко и што их је чинило блиским.

Путовањима руских научника по Србији омогућени су непосредни контакти са истакнутијим српским научним и културним посленицима, посебно са Вуком, кога су сматрали „најбољим, најљубазнијим и најумнијим човеком на свету”. Самим тим дат је допринос популаризацији и проширењу сфере утицаја српске науке и културе и њених достигнућа и ван граница мале Србије.

Посебно значајна била су путовања руских научника по Србији за даљи развој славистике као научне дисциплине, за развој њених појединих грана, посебно филологије.

РУССКИЕ ПУТЕШЕСТВЕННИКИ В СЕРБИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Резюме

В своей статье автор знакомит читателей с поездкой по Сербии, в первой половине прошлого века, русских учёных — А. С. Кайсарова, А. И. Тургенева, О. М. Бодянского, И. И. Срезневского и П. И. Прайса; показывает их интересование за историю, фольклор и, прежде всего, язык сербского и других славянских народов; раскрывает связи русских путешественников с выдающимися деятелями сербской науки и культуры, и указывает на значение этих связей, как с точки зрения междусобных научных и культурных взаимоотношений, так и с точки зрения дальнейшего развития славяноведения, как отдельной и весьма важной грани науки.

²⁸ О томе најбоље сведочи грађа Прајса за студију *О ејској народној џоезији Срба*, Архив Лен. Отд. АН СССР, ф. 106, оп. 1, ед. хр. 99, 100.

²⁹ *Письма П. И. Прейса . . .*

Andrej MITROVIĆ

Philosophischer Fakultät
Beograd

DIE WIRTSCHAFTLICH-POLITISCHE AUFFASSUNG VON SÜDOSTEUROPA IN DER WEIMARER REPUBLIK

[Ein Beitrag zur Erhellung des Grosswirtschaftsraum-Gedankens des
Deutschen Reichs]

Am 10. November 1932 stellte der zuständige Beamte des Auswärtigen Amtes, Busse, anlässlich eines Reiseberichts von Vertretern der deutschen Gruppe im Europäischen Wirtschaftstag vom 2. November, in dem viel von den wirtschaftlichen Möglichkeiten Deutschlands in Jugoslawien und Rumänien, d.h. von ihrer Einbeziehung ins deutsche Wirtschaftsgebiet die Rede war, mit Recht fest: „Es ist aber darauf hinzuweisen, dass namentlich die deutsche Exportindustrie in jenen Ländern zum Teil schon lebhaft tätig ist und dass ihre Interessen dort durch ständige reichsdeutsche und einheimische Vertreter wahrgenommen werden. Als Neuland können die erwähnten Länder jedenfalls nicht angesprochen werden.“¹ In der Tat lässt sich in der ausgehenden Weimarer Republik nur von einem neuen Aufschwung der wirtschaftlichen Interessen Deutschlands am Südosten Europas sprechen, da diese schon in den ersten Jahren der Republik lebhaft waren.

Die im ersten Weltkrieg gegründete Zeitschrift *Die freie Donau* veröffentlichte in ihrer Ausgabe vom 1. Januar 1919 einen Leitartikel mit dem Titel „Die Donau im neuen Europa“, in dem nicht nur dargelegt wurde, das Deutsche Reich wäre und bliebe der beste Wirtschaftspartner der Donauländer, sondern auch das „Wirtschaftsrecht“ Deutschlands entlang der Donau betont wurde.² Diese These liesse sich als ein Überrest aus der Vergangen-

¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes in Bonn (weiter: PA-Bonn), Kent I, Seite 437, Ländern II, Rumänien-Handel 11, Bd. 3; Bundesarchiv in Koblenz (weiter BA-Koblenz), R. 43 I/621.

heit verstehen, doch stellt sie auch ein Vorzeichen kommender Zeiten dar. *Die freie Donau* hatte nämlich während des Weltkrieges systematisch den Gedanken vom wirtschaftlichen Anschluss des Donauraums ans Deutsche Reich entwickelt und wirkte auch unmittelbar nach dem Krieg in diesem Sinne, was ein Beweis dafür ist, dass die Idee von der Einverleibung Südosteuropas in den Grosswirtschaftsraum des Reiches die Kriegsniederlage überlebt hatte.

Mit dem Kriegsende im Herbst 1918 brachen alle Verbindungen — politische, diplomatische, politisch-psychologische, wirtschaftliche und verkehrstechnische — zwischen Deutschland und Südosteuropa ab. Es ging nicht allein darum, dass das Reich als geschlagener Staat aussenpolitisch isoliert und völlig in die Defensive gedrängt und innenpolitisch von grossen Schwierigkeiten und Unruhen belastet war, was Südosteuropa für das Reich schlagartig in weite Ferne rückte; es handelte sich auch darum, dass sich die allgemeine Situation im Südosten für Deutschland ganz ungünstig gestaltete, weil einerseits die rivalisierenden Siegermächte, insbesondere Frankreich, erheblich an Prestige und Einfluss gewannen und weil sich andererseits alle südosteuropäischen Staaten politisch stark dem Reich entfremdeten. Griechenland, Jugoslawien und Rumänien gehörten zum Siegerblock, zudem vergrösserte sich Rumänien, und Jugoslawien entstand nach schweren Kämpfen Serbiens und Montenegro mit den Mittelmächten und auf dem Gebieten der ehemaligen Habsburger Monarchie sogar teilweise, so dass die Gegnerschaft zum Revisionismus des Reiches für beide in mancher Hinsicht eine Voraussetzung für ihre Aussenpolitik darstellte. Obwohl Bulgarien und Ungarn durch die gemeinsame Unzufriedenheit mit den durch den Ausgang des Krieges geschaffenen politischen Verhältnissen in der Tat eng mit Deutschland verbunden waren, hatten beide unmittelbar nach Kriegsende daran Interesse, den Siegermächten möglichst nahe zu kommen, d.h. die deutsche Freundschaft nicht offen zu suchen.

Für unsere weiteren Erörterungen ist noch eine Tatsache von gewisser Bedeutung, und zwar um so mehr, als sie von der geschichtswissenschaftlichen Forschung bisher übersehen wurde. Während des Weltkrieges, genauer nach dem erfolgreichen Feldzug gegen Serbien im Herbst 1915, hatte das Deutsche Reich wirklich die Vorherrschaft auf der Balkanhalbinsel gewonnen und — was noch wichtiger ist — die Bodenschätze des Balkans in seine Hände gebracht. Ausgeübt wurde diese Vorherrschaft politisch mittelbar (über Österreich—Ungarn und vor allem über Bulgarien als Verbündete), wirtschaftlich dagegen unmittelbar (durch die Beteiligung deutscher Grossfirmen und Banken an der Ausbeutung der Rohstoffquellen und der Landwirtschaftsprodukte, insbesondere durch das Konsortium geführt von der *Direction der Disconto Gesellschaft*). In den Jahren 1917 und 1918 spielte Südosteuropa für die deutsche Kriegsführung tatsächlich die Rolle eines wirtschaftlich ergänzenden Raumes.³

³ G. E. Kunzer, *Die Donau im neuen Europa*, Die freie Donau, 1. Januar 1919, Seiten 1—2.

⁴ A. Mitrović, *Prodor na Balkan, Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908—1918. (Griff nach dem Balkan, Serbien in den Pläne Österreich-Ungarns und Deutschlands 1908—1918)*, Beograd 1981.

Was sich 1917 und 1918 anbahnte, entsprach mehreren Varianten des „Mitteleuropa“-Gedankens, die seit den ausgehenden 70er Jahren des 19. Jahrhunderts die Balkanstaaten in die deutschen Wirtschaftspläne einbezogen, vor allem stimmte das mit den am Vorabend des Krieges immer mehr verbreiteten Meinungen überein, dass der Balkan für das Reich nicht allein als Transitraum wichtig sei, sondern auch ökonomische Bedeutung habe.⁴ So wurde diese Überzeugung, um nur ein Beispiel zu nennen, von Vertretern der *Max M. Warburg-Bank* und der *Discento Gesellschaft* benutzt, um die 1914 beabsichtigte Anleihe für Bulgarien im Sinne des Grosswirtschaftsraum-Gedankens zu interpretieren.⁵ In der Öffentlichkeit wurde damals verhältnismässig viel darüber geschrieben, und 1913 stellte Willy Lochmüller in seinem Buch *Unsere Zukunft liegt auf dem Balkan* fest, die südosteuropäische Halbinsel sei als Ergänzungswirtschaftsraum von grösster Bedeutung.⁶

Im Herbst 1918 schienen alle diese Träume ausgeträumt. Durch die im Krieg entstandene Situation war auch das Wirtschaftsimperium der *Discento Gesellschaft* auf dem Balkan verlorengegangen. Trotzdem konnte der erwähnte Leitartikel in der *Freien Donau* erscheinen. Das war ein Anzeichen dafür, dass im Einklang mit den früher entstandenen Gedankengängen das Interesse an Südosteuropa selbst die Kriegsniederlage überlebt hatte.

⁴ F. Fischer, *Krieg der Illusionen, Die deutsche Politik von 1911—1914*, Düsseldorf 1969; J. Pajewski, *Mitteleuropa, Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959; W. Gutsche, *Serbien in den Mitteleuropaplänen des deutschen Imperialismus am Vorabend des ersten Weltkrieges*, Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat brsg. von V. Cubrilović, Beograd 1976, 197—215; R. Weitowitz, *Deutsche Politik und Handelspolitik unter Reichskanzler Leo von Caprivi 1890—1894*, Düsseldorf 1978; К. Косев, Бисмарк, източният въпрос и българското освобождение 1856—1878 г.; София, 1968. Dazu auch: A. Schreiner, *Zur geschichte der deutschen Aussenpolitik 1871—1945*, Bd. 1, Berlin 1952; L. Rathmann, *Stossrichtung Nahost 1914—1918, Zur Expansionspolitik des deutschen Imperialismus im ersten Weltkrieg*, Berlin 1963; U. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914—1918*, Princeton 1968; H. Mejcher, *Die Bagdadbahn als Instrument deutschen wirtschaftlichen Einflusses im Osmanischen Reich*, Geschichte und Gesellschaft, 1975, Heft 4, 447—481. Am wichtigste frühere publicistische Quellen: R. de Kaufmann, *L'association douanière de l'Europe centrale*, Paris 1879; Derselbe, *Der mitteleuropäische Zollverein*, Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft, Bd. 22 (1886), 530—584; L. Brentano, *Über eine zukünftige Handelspolitik des Deutschen Reichs*, Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich, Jg. 9 (1885), 1—29; P. Dhen, *Deutschland nach Osten!, Land und Leute der Balkanhalbinsel*, München 1886.

⁵ PA-Bonn, Oxford, S. 232, Bulgarien 7, Bde 26 30, verschiedene Akten. Siehe: F. Fischer, *Weltpolitik, Weltmachtstreben und deutsche Kriegsziele*, Historische Zeitschrift, 1964, Heft 2, 293—296.

⁶ W. Lochmüller, *Unsere Zukunft liegt auf dem Balkan! Afrikanische oder europäische Politik?*, Leipzig 1913. Siehe auch: *Balkan-Revue*, Monatschrift für die wirtschaftlichen Interessen der südosteuropäischen Länder, brsg. von P. Schwarz, Jg. 1 (1914—1915); *Die Balkanfrage*, Veröffentlichungen der Handelshochschule in München, brsg. von M. J. Bonn, München 1914.

In der Führungsschicht: Völlige Einigkeit über die Wichtigkeit Südosteuropas

In der ganzen Zeit der Weimarer Republik zirkulierte unter massgeblichen Persönlichkeiten und zuständigen staatlichen Stellen eine Vielzahl von ganz verschiedenen Denkschriften, programmatischen Akten, Berichten und Briefen, die trotz aller Unterschiede durch einen, zwar in vielen Varianten formulierten, doch allgemeinen strategischen Gedanken zusammengehalten werden. Für alle ist folgender Satz aus einem Bericht vom 3. April 1920 kennzeichnend, der anlässlich der wirtschaftlichen Beziehungen Deutschlands zu Jugoslawien entstand und von Wien an das Auswärtige Amt in Berlin geschickt wurde: „Wenn wir auch den Krieg verloren haben, so scheinen wir den Frieden dort unten auf alle Fälle zu gewinnen. (. . .).“⁷ Am 19. April 1920 wandte sich die Zentralpolizeistelle Ost mit einer Denkschrift an den Reichsminister des Inneren, in der es hiess, die Pariser Friedensverträge hätten Deutschland von den Weltmärkten abgeschnitten und die neugebildeten Nationalstaaten im Südosten Europas dienten hauptsächlich dazu, dem Reich wirtschaftlich den Weg zu verlegen. Nach Ansicht des Verfassers bildete die Tschechoslowakei eine Barriere im Südosten, die das deutsche Vordringen „nach dem Balkan und darüber hinaus in den Orient“ behindere. Ganz entschlossen klingt dann der Satz: „Der Weg über die vorgelagerten Nationalstaaten muss demnach trotz aller Verbote erzwungen werden (. . .).“⁸ Die Berliner Bank *Lenz und Co.* berichtete dem Auswärtigen Amt am 6. Mai 1921 von ihren intensiven Bemühungen, „für den in den deutschen Kolonien den deutschen Arbeitgebern und den deutschen Arbeitnehmern verlorengegangenen Absatz, Ersatz auf dem Balkan zu schaffen“.⁹

Im gleichen weiten wirtschaftlich-politischen und auch weltwirtschaftlichen Denkrahmen betrachteten die Fachleute des Reichswirtschaftsministeriums die ökonomische Wichtigkeit des europäischen Südostens. In einer Denkschrift, die den 17. Dezember 1923 als Datum trägt, fasste Dr. Wohlmannstetter, Ministerialrat aus dem Generalreferat IV/1 der Abteilung IV, eine Expertise über „den neuen Weltmarkt und den deutschen Aussenhandel“ zusammen und stellte auf Grund der Situation vor und im Weltkrieg fest: „Alles in allem genommen, lassen die Ziffern ersehen, wie die Verflechtung des deutschen Aussenhandels mit den Märkten der Continentalstaaten Ost-, Mittel- und Südosteuropas für den deutschen Aussenhandel gewissermassen als Erweiterung der Verstärkung der Stütze wirkte, die er bereits in dem innerdeutschen Markte hatte. Sie wirkte gewissermassen als Rückendeckung und zweite Aufnahmestellung in den schweren Kämpfen, die auf den Überseemärkten auszufechten waren.“ Dr. Wohlmannstetter fügte noch hinzu: „Jetzt wächst auch die Tatsache zum ganzen Ernst ihrer Bedeutung auf,

⁷ PA-Bonn, Kent I, S. 180, Politik 6, Jugoslawien, Bd. 1.

⁸ A. Teichova, *Die deutsch-britischen Wirtschaftsinteressen in Mittelost- und Südosteuropa am Vorabend des Zweiten Weltkrieges*, Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges, hrsg. von F. Forstmeier und H. E. Volkmann, Düsseldorf 1975, S. 275, An. 1.

⁹ PA-Bonn, Kent I, S. 437, Rumänien-Handel 11, Bd. 1.

dass Deutschland in seiner Industrieentwicklung von jeher fast ein reines Verarbeitungsland gewesen und nach dem Weltkriege noch mehr geworden ist", im weiteren — „die Rohstoffbasis der deutschen Industrie lag und liegt ausserhalb der deutschen Grenzen", was auch für die Absatzmärkte gilt, und schliesslich ist die Gründung geschlossener Wirtschaftsräume im Gange, die sich „fast überall am schärfsten gegen Deutschland" richten, so „dass Deutschland kaum Raum mehr blieb". Auf der Basis dieser Darstellungen schlug der Ministerialrat vor, „möglichst rasch zu einer aktiven Aussenpolitik überzugehen", da seinen Worten nach die „allerhöchste Zeit" gekommen sei, in der „die noch vorhandenen Möglichkeiten noch rechtzeitig erfasst werden sollen". Wiederholt wies man in diesem Zusammenhang in östlicher Richtung, „dass nach wie vor auch die neuen Staaten Mittel- und Südosteuropas in hohem Masse ihr wirtschaftliches Gedeihen im Austausch mit dem deutschen Wirtschaftsleben finden", und präzierte: „Diese Entwicklung wieder im Sinne einer Verbesserung der deutschen Aussenhandelspolitik unter möglicher Beiseiteschiebung der schädlichen Wirkung des unter französischer Führung über sie gesponnenen Handelsvertragsnetzes wieder in die Hand zu nehmen, wird eine der allerwichtigsten Hauptaufgaben der deutschen Handelspolitik sein."¹⁰

Es darf nicht übersehen werden, dass diese Denkschrift an das Auswärtige Amt geschickt wurde und eine Abschrift davon in den Papieren von Reichsaussenminister Stresemann gelandet ist. Demnach wurden die Erwägungen Dr. Wohlmannstetters und seines Referats von den zuständigen Stellen und Persönlichkeiten nicht für unwichtig gehalten. Dieses Dokument war auch nicht das einzige analoge Inhalts, das in den geheimen Archiven jener Jahre seinen Platz hatte. Der Vertreter der Firma *Honnef*, der Volkswirt und Pastor Robert Richter, befürwortete am 29. Dezember 1924 in einer Denkschrift den Bau einer Donaubrücke zwischen Belgrad und Pančevo, und der allgemeine Rahmen wurde in der Notwendigkeit gefunden, das „wir uns zum Wiederaufbau unseres weltwirtschaftlichen Einflusses besonders im Osten und Südosteuropa" engagieren müssen¹¹. Hierher gehören offensichtlich auch die Mutiursche Äusserungen vom 24. Februar 1923 über die „Exprotoffensive" nach Osten sowie die Wiedfedschen Vorschläge vom 3. März 1923 zur Gründung deutscher Grosswirtschaftsgebiete im Sinne der aus dem Kaiserreich bekannten „Mitteleuropa"-Konzeptionen.¹²

Solche und ähnliche Dokumente waren auch Mitte der zwanziger Jahre bis zum Ende der Weimarer Republik Anfang der dreissiger Jahre im Umlauf. Ihnen zugerechnet werden könnte auch ein ausführlicher politischer Brief des Grafen Werner von Alvensleben vom 6. April 1926 an von Klee-*feld*, der vom Empfänger an Gustav Stresemann weitergegeben wurde, obwohl in dem Schreiben Südosteuropa nicht genannt wird. Alvensleben

¹⁰ PA-Bonn, Kent I, S. 24, P.A., Bd. 1.

¹¹ PA-Bonn, Kent I, S. 571, Geheim-Akten, Jugoslawien-Industrie 3 geheim, Bd. 1.

¹² D. Stegmann, *Mitteleuropa 1952—1934, Zum Problem der Kontinuität deutscher Aussenpolitik von Stresemann bis Hitler*, Industrielle Gesellschaft und politisches System, hrsg. von D. Stegmann, S. J. Wendt und F. Ch. Witt, Bon 1978, 207.

spricht nämlich nur über die „Randstaaten“ und über Polen („welches A und O der Mitteleuropa-Politik bleibt“). Äusserungen wie „(…) von dieser Zukunft sollten wir unsere Politik bestimmen lassen, in dem wir *zunächst* die unmittelbar vor uns liegende Aufgabe in Angriff nehmen, die Bedeutung Deutschlands im eigentlich mitteleuropäischen Raum auszuwerten“, oder „(…) das nämlich scheint mir die Aufgabe St's (Stresemanns) zu sein: über sein Ressort hinaus (…) auf dem Boden der Verständigung mit dem Westen Deutschlands den Weg nach dem Osten bahnt (…).“ — widerspiegeln einen Gedankengang, der — wenn es sich auch um die traditionelle Mitteleuropa-Idee handelt — die Südostrichtung der Expansion keinesfalls ausschliesst. Offensichtlich liessen sich die Denkschriften über die „Export-Offensive“ nach Südosteuropa, die im Reichswirtschaftsministerium bearbeitet wurden, hier einordnen.¹³

Im Dezember 1929 wurde unter dem dramatisch intonierten Titel *Aufstieg oder Niedergang?* eine Denkschrift des Präsidiums des Reichsverbandes der Deutschen Industrie veröffentlicht, die für die ausserordentliche Mitgliederversammlung des Verbandes ausgearbeitet worden war. Im Zusammenhang mit Äusserungen wie: „die deutsche Wirtschaft steht am Scheidewege“, „Mangel an Absatz und eine bis zur Verdrossenheit gesteigerte allgemeine Unzufriedenheit“, „der Weg der Sozialisierung führt zur Zerstörung der Wirtschaft und zur Verelendung der Massen“ sowie mit schärfster Kritik an der „bisherigen Wirtschafts- und Finanzpolitik“ gelangte man in der Denkschrift unter anderem zu folgenden Schlussfolgerungen: „(…) Weiterhin erscheint es notwendig, dass die Lücke, die das System der Handelsverträge noch in der Richtung nach Ost- und Südost-Europa aufweist, möglichst bald geschlossen wird“. Als angemessene Aussenhandelsmassnahmen wurde vorgeschlagen: „1. Die deutsche Handelspolitik muss an dem bisherigen *System der Handelsverträge festhalten* und vor Erschütterungen bewahrt bleiben und ausgebaut werden. Insbesondere sind *Handelsverträge mit den Ländern Ost- und Südost-Europas* anzustreben. Die *Ausfuhrförderung* muss tatkräftiger und planmässiger werden.“¹⁴

Denkschriften dieser Art begleiten auch die Ereignisse und Erscheinungen der Weltwirtschaftskrise 1930—1932. Den 11. September 1931 als Datum trägt eine Denkschrift unter dem Titel *Das Ziel der deutschen Politik*, deren Verfasser vermutlich der bekannte Kaufmann, Industrielle und Politiker Arnold Rechberg war und die an den damals einflussreichen General und späteren Reichskanzler Kurt von Schleicher gerichtet war. Dieser Denkschrift nach hatte das Hauptziel der deutschen Politik in „der Wiederherstellung des internationalen Vertrauens in die Stabilität der deutschen Wirtschaft“ zu bestehen und „auf lange Sicht gesehen, die Schaffung von Raum für das stark überbevölkerte Land“ zu sein. Der Autor befasste sich insbesondere mit der „hochpolitischen Frage der Schaffung von Raum“ und

¹³ PA-Bonn, Kent II, S. 995, Nachlass Stresemann, Bd. 279. Vgl. D. Stegmann, *op. cit.* 210.

¹⁴ *Aufstieg oder Niedergang? Deutsche Wirtschafts und Finanzreform 1929*, Veröffentlichungen des Reichsverbandes der deutschen Industrie, Nr. 49 (Dezember 1929), 15, 41—42.

betonte, dass für das Deutsche Reich bei der Lage seines Landes eine solche Raumbeschaffung „zwingend nach Südosten hin“ erfolgen müsste. Für diese Richtung wurde „mit Rücksicht auf die geringe Widerstandskraft des Ostens gegenüber einer Durchdringungsabsicht von unserer Seite“ und „mit Rücksicht auf die klimatischen Verhältnisse des Süd-Ostens des europäischen Kontinents“ argumentiert. So sah die Zielsetzung im Rahmen einer europäisch orientierten Deutschlandpolitik aus. Man vertrat nämlich die Meinung, das Reich sei niemals eine Seemacht gewesen und habe dafür auch nie die nötigen Voraussetzungen gehabt. Arnold Rechberg unterstrich, die Politik der wilhelminischen Epoche, „dass Deutschland sich als Seemacht Geltung verschaffen könne und müsse“, sei ein grober Fehler gewesen. Als Vorbedingung für den Drang nach Osten wurde hervorgehoben, die Verständigung mit Frankreich müsse „das nächste und zwingendste Problem“ werden, um sich auf diese Weise „die Rückendeckung nach Westen“ zu verschaffen.¹⁵

In der gerade zitierten Denkschrift wurde die „Südost-Richtung“, im Grunde genommen, politisch gerechtfertigt, wenn auch starkes Gewicht auf ökonomische Gründe und Zwecke gelegt wurde. Eine in der Materialsammlung der Deutschen Gruppen der Internationalen Handelskammer enthaltene Schrift vom April 1932 mit dem Titel „Die Donaufrage“ benutzt ähnliche Argumente, indem sie durch die Herausstellung der wirtschaftlichen Bedeutung Südosteuropas für das Reich diese Ambitionen begründet.¹⁶ Ebenso verfahren führende Vertreter im Europäischen Wirtschaftstag, als sie am 2. November nach einer Reise an Reichskanzler von Papen schrieben: „Das Ergebnis dieser Reise glaubten wir darin zusammenfassen zu sollen, dass die wirtschaftliche Entwicklung dieser Länder für die gesamte deutsche Wirtschaft von der allergrössten Bedeutung ist und dass sich aus diesem Grund die deutsche Aussen- und Wirtschaftspolitik der Pflege unserer Beziehungen zu diesen Ländern wird besonders annehmen müssen.“¹⁷

Im Vergleich zu früheren Jahren nahmen während der Weltwirtschaftskrise derartige Gesamtlinien, nämlich wirtschaftspolitische Äusserungen über den grossen Wert des Südostens für das Reich, in den aussenpolitischen Akten immer mehr Raum ein. Die Grundlagen dafür wurden offenbar schon am 7. August 1929 in Aufzeichnungen des Ministerialdirigenten der Abteilung II des Auswärtigen Amtes Bernhard Wilhelm von Bülow gelegt und finden ihre Fortsetzung in allen anderen einschlägigen Dokumenten, die in den Jahren 1930—1931 durch von Bülow oder vermutlich durch ihn verfasst wurden. In einer Aufzeichnung des Auswärtigen Amtes vom 7. Juli 1930 wurden folgende Fragen gestellt: „Was soll Deutschland angesichts der politischen Lage Europas tun?“ und „Wo liegen Deutschlands Möglichkeiten?“ Die Antwort darauf lautete: „Die Möglichkeiten Deutschlands liegen nur im Osten und Südosten“, doch „auf dem Wege der Gewalt ist aber auch im Osten, im Südosten heute auf lange Sicht hinaus nichts zu errei-

¹⁵ Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg, N. 42/34.

¹⁶ BA-Koblenz, R. 43 I/620.

¹⁷ BA-Koblenz, R. 43 I/621.

chen". Mit folgenden Worten wurde auf den richtigen Weg verwiesen: „Wenn Deutschland stark und mächtig ist und die anderen nichts von ihm zu befürchten brauchen, dann wird Deutschland kraft seiner politischen, wirtschaftlichen und moralischen Fakultäten ganz von selbst *der* Staat sein, an den sich die kleinen neuen Staaten anlehnen werden. Es muss dahin kommen, dass wir für die Staaten im Osten der natürliche Anziehungspunkt und das Gravitationszentrum werden. Das können wir nur, wenn sie uns vertrauen, wenn sie sich nicht von uns bedroht fühlen.“ In einem Memorandum des Auswärtigen Amtes an den Reichskanzler vom 26. August heisst es, dass die „deutsche Politik den Hebel“ im Südosten Europas „ansetzen“ müsse, „weil dort alle Zukunftsmöglichkeiten Deutschlands liegen“ und weiter: „Bei der raschen Entwicklung der Dinge im Südosten Europas sollte der *Zusammenschluss mit Österreich* die vordringlichste Aufgabe der deutschen Politik sein, denn von einem zu Deutschland gehörenden Österreich aus könnte im ganz anderer Weise als dies jetzt möglich ist, die Entwicklung im Südosten im Interesse Deutschlands beeinflusst und gelenkt werden. Die Dinge treiben dort zu Festlegungen, die später kaum mehr rückgängig gemacht werden können.“¹⁸

Solchen Gedanken hingen damals sämtliche Mitarbeiter des Auswärtigen Amtes an. Als Verfechter der „Mitteleuropa“-Idee konnte die Forschung bisher schon von Neurath, der im Juni 1932 Reichsminister des Äusseren wurde, von Hassel und andere ausmachen, aus der höheren Bürokratie des Reichswirtschaftsministeriums Dr. Hans Ernst Posse, der bei der Ausrichtung der gesamten Politik des Reiches in südöstlicher Richtung eine Schlüsselrolle spielte. Wie manche Tatsachen beweisen, genügt es aber nicht, nur von diesen Persönlichkeiten zu sprechen. Beispielsweise entstand unmittelbar vor dem Zusammenbruch der Republik am 1. Dezember 1932 im Auswärtigen Amt ein Aktenvermerk, dessen Verfasser von Heeren war. In diesem Dokument wurde Südosteuropa als der Teil Europas bezeichnet, in dem Deutschland in Zukunft dank seiner geographischen Lage „besondere Absatzmöglichkeiten unserer industriellen Erzeugnisse erhoffen“ dürfte. „Dazu kommt“, fuhr der Diplomat fort, „dass Ungarn in unmittelbarer Nachbarschaft Österreichs und auf dem natürlichen Wege unserer Wirtschaftsexpansion nach dem Südosten liegt und dass die Verwirklichung aller wirtschaftspolitischer Kombinationen in diesem Raum von seiner Teilnahme abhängig bleibt. Wir haben aus diesem Grund zweifellos ein sehr grosses Interesse daran, unsere wirtschaftlichen Beziehungen zu Ungarn nach Möglichkeit zu vertiefen.“ Bemerkenswert ist dabei, dass dieser Aktenvermerk auf Grund „einer Reihe von Besprechungen“, die „unter Beteiligung von Abteilung II, V und VI“ des Auswärtigen Amtes stattgefunden haben, entstand.¹⁹

Diese nach Verfasser, Entstehungsabsichten und Wichtigkeit unterschiedlichen programmatischen Dokumente, die von uns absichtlich in eine Reihe gestellt und zum Teil auch zitiert wurden, zeigen zweierlei: 1. Die Betrachtung

¹⁸ W. Ruge und W. Schumann, *Die reaktion des deutschen Imperialismus auf Briands Paneuropaplan 1930*, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Heft 1, 1972, 40–70.

¹⁹ PA-Bonn, Kent I, S. 535, Ungarn-Wirtschaft 6, Bd. 1.

tung Südosteuropas als wirtschaftspolitisch bedeutungsvollen Gebiets für das Deutsche Reich war unter der Führungsschicht sehr verbreitet und 2. existierte diese Auffassung zudem die ganze Weimarer Republik hindurch.

In den Wirtschaftskreisen: Südosteuropa als Absatzmarkt

Seit Anbruch der Nachkriegszeit bezeugten deutsche Industrie- und Handelsunternehmen lebhaftes Interesse an Geschäften mit südosteuropäischen Ländern. Diese Interessen äusserten sich, ihren Wesen entsprechend, zumeist ganz konkret, doch fehlten auch die mit dem Geschäft verknüpften weitreichenderen Konzeptionen nicht. Die alten Interessen lebten wieder auf und neue kamen hinzu, weil sich andrenorts die ehemaligen Geschäftsmöglichkeiten verringert hatten oder völlig verlorengegangen waren. Dieser Zustand herrschte bis zum Ende der Weimarer Republik.

In den ersten Nachkriegsjahren forderten Geschäftsleute von den zuständigen Reichsstellen, die Beziehungen zu dem einen oder anderen Donau- und Balkanland in Ordnung zu bringen, um dem Reich wirtschaftliche Möglichkeiten zu eröffnen. In einem Reisebericht, der dem Auswärtigen Amt am 3. April 1920 aus Wien zugesandt wurde, war die Rede davon, dass es „die höchste Zeit wäre“, eine Passstelle in Belgrad einzurichten, damit „der Verkehr mit Serbien, [sic!] auf den man dort sehr wartet, wieder aufgenommen werden kann“.²⁰ Das Konsulat in Budapest berichtete am 1. Juni 1920 über Kaufleute (offensichtlich Deutsche), die aus Bulgarien zurückgekommen wären und von dem generell in ganz Bulgarien verbreiteten Wunsch gesprochen hätten, die wirtschaftlichen Beziehungen zu Deutschland wieder aufzunehmen.²¹ Solche Formulierungen widerspiegeln sicherlich nicht allein die Wünsche in Jugoslawien und Bulgarien, sondern auch die der deutschen Kaufleute selbst. Die Gesandtschaft in Bukarest meldete am 19. März 1921: „Die zahlreichen aus deutschen Industrie- und Handelskreisen täglich bei der Gesandtschaft eingehenden Anfragen zeigen (. . .), wie lebhaft der Wunsch ist, mit Rumänien in enge Handelsbeziehungen zu treten.“²² Im April desselben Jahres wandte sich eine Gruppe von Firmen, bestehend aus Ernst Eyck und Co. aus Berlin, Chemische Werke (vormals Auergesellschaft mbH) aus Berlin, Berliner Bürger-Eisenwerk AG, Hentschke, Buchholz und Co. aus Berlin, Maschinenbau AG aus Grimma, Atrax-Gesellschaft mbH. aus Berlin, Metallwarenfabrik aus Nürnberg, Oberingenieur Schmitt aus Berlin, Münchener Kochherd- und Ofenfabrik F. Wamsler und Metallwerke Knodt AG aus Frankfurt a.M., mit der Bitte um Unterstützung für die Reise von Ernst Eyck nach Jugoslawien, Freistadt Fiume und Bulgarien an das Auswärtige Amt. Eyck war von den genannten Firmen beauftragt, die Absatzmöglichkeiten auf dem Balkan zu prüfen.²³

²⁰ PA-Bonn, Kent I, S. 180, Politik 6 — Jugoslawien, Bd. 1.

²¹ PA-Bonn, Kent I, S. 500, Bulgarien — Handel 11, Bd. 1.

²² PA-Bonn, Kent I, S. 437, Rumänien- Handel 11, Bd. 1.

²³ PA-Bonn, Kent I, S. 500, Bulgarien — Handel 11, Bd. 1, mehrere Akten aus April 1921.

In der Tat hatten schon damals deutsche Geschäftsleute und in be-
grenztem Umfang auch deutsche Waren wieder Einzug auf dem Balkan
gehalten. Bereits am 2. Dezember 1920 stellte das Reichswirtschaftsmini-
sterium fest: „Die Grossindustrie hat ihre früheren Niederlassungen in
jetzigen jugoslawischen Gebiet wieder eingerichtet bzw. solche neu geschaf-
fen.“²⁴ Die Sitze dieser Firmen in Jugoslawien befanden sich vor allem in
Belgrad und Zagreb. Im Auftrag der Reichsfuttermittelstelle in Berlin kam
spätestens zum Frühlingsanfang 1920 der Diplomkaufmann Richard Dreyses
nach Belgrad und berichtete: „Man findet in fast sämtlichen Schaufenstern
deutsche Waren ausgelegt. Besonders sind es Solinger Stahlwaren, Nürn-
berger Bleistifte und Schreibwaren, Farben, deutsche Bücher, deutsche
Parfumerien, Maschinen und Werkzeuge u.a.m.“ Laut Dreyses Information
wurden die Erzeugnisse aber über die Schweiz und Italien eingeführt.²⁵
Auf jeden Fall war jedoch Ende 1919 die Wiesbadener Firma Fach und
Schneider unmittelbar auf dem jugoslawischen Markt tätig.²⁶ Ein Vertreter
der Sächsischen Maschinenfabrik August Welner Söhne AG bereiste schon
um 1920 Bulgarien und Jugoslawien.²⁷ Wie die oben zitierten Berichte zei-
gen, galt ähnliches für Bulgarien und Rumänien.

In diesen ersten Jahren waren allerdings die Interessen weit grösser
als die tatsächlich abgewickelten Geschäfte. So machte der Darmstädter
Carl Schenk — um nur einige Beispiele zu nennen — am 21. Juni 1923
das Auswärtige Amt auf den Wert des rumänischen Wirtschaftsgebietes für
die deutsche Industrie aufmerksam.²⁸ Das grösste Interesse an Rumänien
bekundeten damals *Otto Wolff* aus Köln, *Oberrheinische IG. Joseph Vögele
und Co.*, *Henscheland Sohn* aus Kassel, *Waggon- und Lokomotiv-Beschlag-
teillieferungsgesellschaft mbH* aus Hagen usw. Im Frühjahr 1920 machten
sich von Hamburg einige Schiffe mit Waren auf die Fahrt nach Bulgarien,
um das Land auf dem Seeweg zu erreichen, weil der Festlandsverkehr höchst
erschwert war.²⁹ Am bulgarischen Geschäft waren neben den genannten
Firmen unter anderem noch die *Kabel- und Gummiswerke Dr. Cassierer und
Co.* aus Charlottenburg, die *Exportvereinigung Deutscher Tafelglasfabriken*
aus Berlin, die Handelskammer zu Berlin u.a. interessiert. Im April 1920
schrieb die *Ulmer Pflugfabrik Gebrüder Ebhard* über den grossen Bedarf
Jugoslawiens an landwirtschaftlichen Maschinen und Geräten und über das
entsprechende Interesse der deutschen Industrie.³⁰ Im Juli beschloss der
Kommunalausschuss der *Vereinigten Fabriken landwirtschaftlicher Maschinen*

²⁴ Zentrales Staatsarchiv in Potsdam (ZStA-Potsdam), Reichswirtschaftsministerium (RWM) Nr. 2400/1.

²⁵ PA-Bonn, Kent I, S. 180, Politik 6 — Jugoslawien, Bd. 1, den 3. April 1920.

²⁶ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 2400/1, den 17. Dezember 1920.

²⁷ PA-Bonn, Kent I, S. 500, Bulgarien — Handel 11, Bd. 1, den 27. September 1920.

²⁸ PA-Bonn, Kent I, S. 500, Bulgarien — Handel 11, Bd. 1, den 27. September 1920.

²⁹ PA-Bonn, Kent I, S. 435, Rumänien — Finanzwesen 3A, Bd. 2.

³⁰ PA-Bonn, Kent I, S. 500, Bulgarien — Handel 11, Bd. 1, den 6. Mai 1920.

³¹ Dasselbe, den 19. April 1920.

(vormals *Eppie und Buxbaum*) in Augsburg, die heimische Industrie durch den Austausch von Landmaschinen gegen Lebensmittel aus Jugoslawien zu unterstützen.³¹ Im August bewog die Nachricht, Jugoslawien wolle für deutschen Koks eine grosse Menge seines Eisenerzes liefern, *Düsseldorfer-Oberkasseler Croonen, Stülltemayer und Co.* sowie die Dortmunder Abteilung der *Union der Deutsch-Luxemburgischen Berwerks-Hütten AG*, sich an das Reichswirtschaftsministerium zu wenden und festzustellen, dass von einem solchen Geschäft „unsere deutsche Industrie zweifellos grosse Vorteile haben würde“ bzw. dass „die Werke des hiesigen Bezirkes das grösste Interesse an diesen Fragen und vor allem an dem Bezug solches Erzes haben“.³² Im November 1920 schrieb der Verein Deutscher Eisen- und Stahlindustrieller an das Reichswirtschaftsministerium, für die Ausfuhr deutscher Waren nach Jugoslawien bestünden günstige Vorbedingungen, weil „von Jugoslawien alle die Erzeugnisse, welche Deutschland zu exportieren in der Lage ist, dringend benötigt werden“. Nach Meinung des Vereines handelte es sich um „alle technischen Einrichtungen und Maschinen, welche zum Wiederaufbau notwendig sind“, d.h. um Eisenbahnwaggons, Lokomotiven, landwirtschaftliche Maschinen, Löffelbagger, Drehbänke, Kompressoren usw.³³

Wie einige der angeführten Beispiele zeigen, führte man als Argument für einzelne Wünsche die Gesamtinteressen der deutschen Wirtschaft ins Feld, so dass derartige Äusserungen in gewissem Masse die konzeptionelle Auffassung widerspiegelten. Zudem gab es Äusserungen, die eine andere Dimension derselben Auffassung enthalten, nämlich dass es sich bei dem Interesse an einem Land um das Interesse an ganz Südosteuropa handelt. So begründete die Firma *Gebrüder Eberhardt* die auf Jugoslawien gerichteten Wünsche mit der Forderung nach entsprechenden Schritten gegen die tschechoslowakische Konkurrenz, die „immer mehr die deutschen Geschäftsbeziehungen mit den früheren Balkan-Abnehmern“ bedrohe.³⁴ Daneben zeigten die Reisen von Vertretern der Firma *August Welner Söhne AG* und einer Gruppe von Unternehmen, geführt von *Ernst Eyck und Co.*, die greifbaren Interessen an mehreren südosteuropäischen Ländern. Wie festgestellt werden kann, ging es um das Interesse an Südosteuropa schlechthin, was in der Praxis naturgemäss nur bilateral realisiert werden konnte.

Dieses ursprüngliche Interesse blieb auch während der zwanziger Jahre erhalten und verstärkte sich noch. Erwähnenswert wäre, dass deutsche Firmen und einige Banken in diesem Jahrzehnt grosses Interesse für den Bau von Brücken am Mittel- und Unterlauf der Donau bewiesen. Die Maschinenfabrik *Augsburg-Nürnberg AG, Werk Gustavsburg* bemühte sich spätestens seit Anfang 1920 darum, sich die Lieferungen für den Brückenbau bei Czernavoda in Rumänien zu sichern.³⁵ An dem Bau der grossen Brücke, die Belgrad und Pančevo verbinden sollte, zeigten *Siemens-Bau-Union, Hermann Hennef,*

³¹ ZStA-Potsdam, RWM Nr. 2400/1, den 31. Juli 1920.

³² Dasselbe, mehrere Akten.

³³ Dasselbe, den 18. November 1920.

³⁴ PA-Bonn, Kent I, S. 500, Bulgarien — Handel 11, Bd. 1, den 19. April 1920.

³⁵ PA-Bonn, Kent I, S. 437, Rumänien — Handel 11, Bd. 1, mehrere Akten.

Deutsch-Luxemburgische Bergwerk- und Hüttenbetriebe AG Interesse, die diese Gelegenheit mit den Vorkriegsanleihen an Bosnien und Herzegovina verknüpften. Seit 1922 leitete die Stettiner Baufirma *Gollnow und Klönne* und die Dortmunder *Eisenkonstruktion-Fabrik* den Bau der Brücke zwischen Novi Sad und Petrovaradin.³⁶

Von allen südosteuropäischen Ländern war Rumänien das von der deutschen Wirtschaft umworbenste Objekt, offensichtlich ihr Hauptziel, und obwohl der Herstellung von Beziehungen im Vergleich zu anderen Staaten die grössten Hindernisse im Wege standen, bildete Rumänien den Punkt, um den sich führende Vertreter des damaligen deutschen Kapitals ständig besonders intensiv bemühten. Die ganze Weimarer Republik hindurch übten gewisse Kreise aus der Wirtschaft auf das Auswärtige Amt und das Reichswirtschaftsministerium Druck in der Richtung aus, wie das der Abgeordnete Fritz Geisler im Juni 1926 formulierte, und zwar dass die Erhaltung Rumäniens „als wichtigstes Absatzgebiet, namentlich für unsere Waggon- und Lokomotiven-Industrie“ das „dringend erforderliche Ziel“ sein müsste, bzw. dass es „ausser das Russengeschäft“ für die „deutsche Wirtschaft und den deutschen Arbeitsmarkt kaum eine günstige Hilfsgelegenheit als dieses rumänische Geschäft“ gäbe.³⁷ Ebenso verfuhr die Darmstädter Firma *Carl Schneck*, als sie am 21. Juni 1923 an das Auswärtige Amt über „die Bedeutung des rumänischen Wirtschaftsgebietes für die deutsche Industrie“ schrieb, und die *Donat-Bank* (Darmstädter und Nationalbank), d.h. ihr Direktor Goldschmidt, der „in mehreren Gesprächen“ mit dem Ministerialdirektor des Auswärtigen Amtes Ritter sowie mit Schäfer vom Reichswirtschaftsministerium zum Ausdruck brachte, dass „Rumänien, insbesondere der rumänische Eisenbahnmarkt, als Absatzgebiet für die deutsche Industrie zu sichern“, das Hauptziel darstellen müsse, zumal „die natürlichen Reichtümer Rumäniens grosse Zukunftsmöglichkeiten“ böten.³⁸ Um die geschäftlichen Pläne zu verwirklichen, schlug *Otto Wolff* dem Auswärtigen Amt im Sommer 1923 vor, zu diesem Zweck rein aussenpolitische Mittel einzusetzen. Nach Meinung der Firma sollte sich die Berliner Diplomatie bemühen, in Moskau

³⁶ PA-Bonn, Kent I, S. 571, Jugoslawien-Industrie 3 geheim, Bd. 1, mehrere Akten. Sehe: *Zum Bau der Brücke bei Nowi Sad*, Belgrader Zeitung, den 21. August 1925; *Eine deutsche Firma baut die grösste Donaubrücke in Jugoslawien*, Die freie Donau, den 1. Februar 1926; *Brückenbauten in Südslawien*, dasselbe, den 1. März 1926; *Warum die Pantschewer Brücke nicht gebaut wird?*, Deutsche Volksblatt, den 10. August 1926; *Südslawischer Brückenbau mit deutschen Reparationen*, Stuttgarter Neues Tageblatt, den 16. August 1926; *Wird die Donaubrücke Belgrad—Pancewo gebaut?*, Berliner Tageblatt, den 1. September 1926; *Der Donaubrückenbau bei Belgrad, Ausführung durch deutsche Firmen*, dasselbe, den 24. September 1926; *Die Strassenbrücke zwischen Neusatz und Petrovaradin*, Die freie Donau, den 15. November 1926; *Bau der Eisenbahnbrücke bei Pantschewo durch deutsche Firmen*, Berliner Tageblatt, den 27. November 1926; *Bau der grössten Donaubrücke durch Deutschland*, Industrie- und Handelszeitung, den 18. Januar 1927; *Die Belgrad—Pantschewo—Brücke, Auftragserteilung an die deutsche Arbeitsgemeinschaft*, Berliner Tageblatt, den 19. Januar 1927; *Brückenbau an der Donau unterhalb Belgrad*, Die freie Donau, den 1. Februar 1927; *Eine Glanzleistung der deutschen Brückenbautechnik in Südslawien*, dasselbe, den 1. April 1927; *Schwierigkeiten bei der Fertigstellung der deutschen Donaubrücke in Jugoslawien*, dasselbe, den 15. August 1927.

³⁷ PA-Bonn, Kent I, S. 435, Rumänien-Finanzwesen 3A, Bd. 2, den 23. Juni 1926.

³⁸ Dasselbe, mehrere Akten.

ihren derzeitigen Einfluss auf die sowjetische Regierung geltend zu machen, damit die UdSSR endgültig auf Bessarabien verzichte, es an Rumänien abträte und die deutsche Wirtschaft dadurch in Rumänien Vorteile erlange.³⁹

Die nach Grösse und Stärke verschiedenen Firmen zeigten sich höchst interessiert an Rumänien; unter ihnen waren führende Konzerne der Schwerindustrie und auch Banken. Neben *Otto Wolff* handelte es sich dabei um *Krupp*, *Borsig*, *Donat Bank*, *Deutsche Bank*, *Discento Gesellschaft*, *Dresdner Bank*, *Reichskredit Gesellschaft*, *Commerz- und Privatbank*, *Berliner Handelsgesellschaft* u.a. Den grössten Erfolg unter den Banken erzielte offensichtlich die *Dresdner Bank*, die Mitte der zwanziger Jahre als einzige deutsche Bank eine eigene Filiale in Rumänien unterhielt und unter deren Leitung im Herbst 1929 das internationale Bankenkonsortium *Societa Bancara Romana* mit einem Kapital von 250 Millionen begründet wurde. Um leichter zum Ziel zu kommen, bildeten diese Grossfirmen und Grossbanken einzelne Gruppierungen, z.B. einen Konzern, bestehend aus *Otto Wolff*, *Krupp*, *Borsig* und *Deutsche Bank*.⁴⁰ Im Gefolge der geschäftlichen Wünsche existierte nach wie vor die Ansicht von der grossen Wichtigkeit des gesamten südosteuropäischen Raumes für die deutsche Wirtschaft insgesamt, bzw. für einige der führenden deutschen Wirtschaftszweige. In der Weltwirtschaftskrise zeigte sich das nur noch deutlicher.

Für die Verbreitung der Auffassung von der wirtschaftspolitischen Bedeutung des Südostens für das Deutsche Reich sind unter der Weimarer Republik einige mehr oder minder private und erfolglose Versuche aufschlussreich. So wollte ein gewisser Volkswirtschaftler Dr. Heinrich Brühl Anfang 1921 einen Industrie- und Handelsverband gründen; seine Absicht war es, die Absatzmöglichkeiten deutscher Lieferanten in die Sowjetunion, nach Polen sowie in die Baltik- und Balkanländer zu vergrössern.⁴¹ Im Februar 1927 gab es erneut einen Ansatz dazu, doch auch dieser scheiterte. Eugen Schiffer, der in den Jahren 1919—1920 Reichswirtschafts- und Reichsjustizminister war, berichtete dem Auswärtigen Amt über die von einigen Grossbanken unterstützte Absicht, einen Südosteuropäischen Wirtschaftsband zu gründen. Dieser Verband sollte die Tschechoslowakei, Österreich, Ungarn, die Balkanstaaten, aber auch Polen, Ägypten und Syrien wirtschaftlich um das Reich versammeln in dem offensichtlichen Bestreben, diese Länder zur ökonomischen Einflussphäre des Reichs zu machen. Der Versuch scheiterte am Widerstand der meisten grossen Firmen, auf jeden Fall an dem des Deutschen Industrie- und Wirtschaftstages und an der Zurückhaltung des Auswärtigen Amtes.⁴² Der erste Anlauf wurde zu Beginn der zwanziger Jahre genommen, und er zeigt anschaulich, wie im Einklang mit einer Zeitströmung verschiedene Initiativen entstehen konnten, während

³⁹ Dasselbe, Das Auswärtige Amt an den deutschen Botschafter in Moskau, den 7. Jun 1923.

⁴⁰ PA-Bonn, Kent I, S. 437, Rumänien-Handel 11, Bde. 2—3, S. 435, Rumänien-Finanzwesen 3A, Bde. 2—7, mehrere Akten.

⁴¹ PA-Bonn, Kent I, S. 500, Bulgarien-Handel 11, Bd. 1, den 23. Mai 1921.

⁴² PA-Bonn, Kent I, S. 535, Ungarn-Wirtschaft 6, Bd. 1, den 9. Februar und 16 Juni 1927.

der zweite Ansatz bereits in die ausgehenden zwanziger Jahre fällt, da sich zu der Zeit die Tendenzen verstärkten, sich aktiver um die weitere wirtschaftliche Durchdringung Südosteuropas zu bemühen.

In dem 1925 gegründeten Mitteleuropäischen Wirtschaftstag verwendete sich im Jahre 1926 eine organisierte deutsche Gruppe für die Ausdehnung des ökonomischen Einflusses Deutschlands in Mittel- und Südosteuropa; demzufolge bildete der Mitteleuropäische Wirtschaftstag seit der Mitte der zwanziger Jahre für sämtliche interessierten Gruppen und Kreise die passende Organisation. In Übereinstimmung mit der Konzeption von der grossen wirtschaftspolitischen Bedeutung Südosteuropas verstärkte diese Gruppe ihre Tätigkeit von Jahr zu Jahr, während zugleich in immer breiteren Kreisen der Wirtschaft die Entschlossenheit wuchs, sich an der ökonomischen Offensive in Mittel- und Südosteuropa aktiv zu beteiligen. Zweifellos gewann die südöstliche Expansionsrichtung 1925—1926 in den Augen führender Wirtschaftler, insbesondere auch bei den Industriellen aus dem Ruhrgebiet, rasch an Bedeutung, und seit etwa 1929 kann von dem festen Entschluss die Rede sein, diese alte Idee mit Einsatz aller wirtschaftlichen Kräfte in die Tat umzusetzen. Carl Duisberg, Krupp von Bohlen-Halbach, Paul Reusch und Max Martin Schlenker setzten sich auch persönlich dafür ein. Offenbar deklarierte die deutsche Gruppe im *Mitteleuropäischen Wirtschaftstag* 1929 dieses Programm zu ihrem eigenen, das Präsidium des *Reichsverbandes der Deutschen Industrie* legte im Dezember 1929 der ausserordentlichen Mitgliederversammlung dieselben Richtlinien schriftlich für die Zukunft vor, dasselbe geschah bei der Sitzung des Hauptausschusses dieses Verbandes, die am 19. September des Krisenjahres 1930 stattfand. Mehrere andere kommerzielle Massnahmen aus diesen Jahren standen in vollem Einklang mit dieser Orientierung. Im *Mitteleuropäischen Wirtschaftstag* wurde die alte Führung der deutschen Gruppe abgelöst, und neue Vertreter unter der Leitung von Krupps Schwager Tilo Freiherr von Wilmewsky nahmen den Kampf auf, um die Führung dieser internationalen Organisation in deutsche Hände zu übernehmen und den Mitteleuropäischen Wirtschaftstag insgesamt den deutschen Interessen unterzuordnen. Die V. Mitteleuropäische Wirtschaftstagung, die in Wroclaw (damals Breslau) stattfand, bezeichnete den vollständigen Sieg dieser Bemühungen.⁴³

Das andauernde Interesse von Industriellen und Bankiers der Weimarer Republik an der Pflege geschäftlicher Beziehungen zu den südosteuropäischen Ländern wurde durch einen konzeptionellen Faden zusammengehalten. Die Konzeption beruhte auf einer zweiseitigen Grundlage. Auf der einen Seite stand die Auffassung, dass für die deutsche Wirtschaft — als geschlosse-

⁴³ D. Stegmann, *op. cit.*, 208—211, 218—221. Siehe auch: R. Berndt, *Wirtschaftliche Mitteleuropapläne des deutschen Imperialismus (1926—1931)*, Grundfragen der deutschen Aussenpolitik seit 1871, hrsg. von G. Zieburg, Darmstadt 1975, 305—334; Dieselbe, *Die Wirtschaftlichen Beziehungen des deutschen Imperialismus zu Österreich in der Zeit der Weltwirtschaftskrise 1929—1931*, Inaugural-Dissertation zur Erhaltung der Doktorwürde an der Martin-Luther Universität Halle 1963; *Griff nach Südosteuropa*, hrsg. von W. Schumann, Berlin 1973, 17—20. Vgl.: F. Glück, *Der Mitteleuropäische Wirtschaftstag*, Wirtschaftswissenschaftliche Südosteuropa-Forschung, hrsg. von Th. Zotschew, München 1963, 109—116.

nes Ganzes gesehen — der Südosten Europas — ebenfalls als eine Einheit betrachtet — von höchster Bedeutung sei, obwohl in der Praxis oft von einzelnen Wirtschaftszweigen, Kreisen, Gruppen oder sogar Firmen, bzw. von einzelnen Geschäftsabschlüssen und südosteuropäischen Staaten die Rede sein konnte. Diese Seite der Konzeptionsbasis erschien in der Anfangsphase als nebensächliche theoretische Auffassung, sie entwickelte sich aber allmählich und stellte gegen Ende der Weimarer Republik ein allgemeines Programm dar. Dabei handelt es sich um eine sozial-geschichtliche Erscheinung. Andererseits schloss diese erste Seite keineswegs aus, dass das Reich irgendwo anders wesentliche, ja sogar wesentlichere Interessen haben konnte und auch hatte. In der vorbereitenden Basis für die Sitzung des Hauptausschusses des *Reichsverbandes der deutschen Industrie* vom 19. September 1930 formulierte Hans Kraemer: Wen die deutschen Absichten gegenüber Südosteuropa sich vorteilhaft entwickeln, „ergibt sich für Deutschland (...) seine überseeischen Beziehungen nach wie vor auf das sorgsamste zu pflegen und eine Handelspolitik zu betreiben, die diese unmöglich macht oder wesentlich erschwert“.⁴⁴ Es geht darum, dass Südosteuropa unablässig als zwar bedeutungsvolles, aber zusätzliches Ziel verstanden wurde.

In der Öffentlichkeit: Ideologisierung der Südosteuropakonzeption

Der *Überseediens*t veröffentlichte am 4. November 1920 einen Artikel über den wirtschaftlichen Aufbau der neuen Staaten im Südosten, wobei als Hauptthese die natürliche und wirtschaftliche Verbundenheit Südosteuropas mit dem Deutschen Reich vorgetragen wurde. Die Darstellung ging dahin, Südosteuropa als Erzeuger von Landwirtschaftsprodukten (Weizen, Mais, Vieh, Leder, Fett, Holz, Sonnenblumen, Tabak, aber auch Erdöl usw.), Deutschland dagegen als Produzenten von Industrieerzeugnissen (Landmaschinen, Handwerkserzeugnisse, Verkehrsmitteln, Waren des täglichen Bedarfs u. a.) zu zeigen. Als Basis für die Verknüpfung verstand man den ergänzenden Charakter der Ökonomien in den beiden Räumen und betonte dementsprechend, Südosteuropa sei mit seiner Agrarproduktion auf den deutschen Absatz angewiesen.⁴⁵ Die *Industrie- und Handelszeitung* wiederholte am 31. Oktober 1921 dieselbe These und knüpfte an die Vorkriegssituation an, als dieser Raum angeblich eindeutig in die Interessensphäre des Reiches gefallen war, um zu unterstreichen, dass man dies wieder erreichen müsste. Gleichzeitig wurde festgestellt, die Balkanhalbinsel biete dem deutschen Kapital wirtschaftlich „wichtige Geschäfte“ an.⁴⁶ Am 23. Dezember 1921 behauptete der *Welthandel* nachdrücklich, dass das Reich und die südosteuropäischen Länder schon infolge ihrer geographischen Lage aufeinander angewiesen

⁴⁴ H. Kraemer, *Europäische Handelspolitik*, Veröffentlichungen des Reichverbandes der deutschen Industrie Nr. 54.

⁴⁵ *Der wirtschaftliche Aufbau der neuen Südoststaaten*, Überseediens, hrsg. von dem Deutschen Überseediens GmbH. Berlin, den 4. November 1920.

⁴⁶ *Deutsche Intelligenz und deutsches Kapital für den Balkan*, Industrie- und Handelszeitung, den 31. Oktober 1921.

seien.⁴⁷ Im selben Jahr bekräftigte das die *Freie Donau* in mehreren Beiträgen, wobei sie die von der Donau geschaffene Verbindung in den Vordergrund stellte, und dazu entwickelte sie noch die Auffassung, das Reich und Südosteuropa könnten und müssten durch den Ausbau eines gigantischen Kanalnetzes noch fester verbunden werden.⁴⁸ Was zu Beginn der Weimarer Republik in den zitierten Zeitungen und Zeitschriften zu lesen war,⁴⁹ wurde bis zum Zerfall der Republik in verschiedenen Variationen unzählige Male wiederholt. Es blieb aber nicht bei Zeitschriften- und Zeitungsartikeln, sondern einige Autoren veröffentlichten auch Bücher, Publikationen und Fachbeiträge desselben Inhalts. Wie weit diese Neigungen gingen, lässt sich an Hand eines etwas bizarren Beispiels nachweisen: Ein ansonsten sachliches Handbuch für die Binnenfischerei in Mitteleuropa ging zwar nicht im Titel, sondern in seinen allgemeinen inhaltlichen Prämissen von denselben Voraussetzungen aus.⁵⁰

Die am Anfang dieses Teils unseres Beitrags genannten Zeitungen und Zeitschriften brachten während der ganzen Weimarer Republik solche Aufsätze, und andere schlossen sich ihnen früher oder später an. Bei der *Geographischen Zeitschrift* war das schon 1919 mindestens mit einem Artikel der Fall, *Volk und Reich* tat 1925 mit mehreren Beiträgen dasselbe⁵¹ und

⁴⁷ Dr. Repsold, *Wirtschaftsaussichten und Wirtschaftslage in den Balkanländern*, Der Welthandel, den 23. Dezember 1921. Dieser Dr. Repsold wurde als „Geschäftsführer des Deutschen Balkan-Vereins“ bezeichnet.

⁴⁸ Siehe auch die mehrere Artikel in der Zeitschrift für Binnenschifffahrt. Die freie Donau vertrat die Meinungen des Bayerischen Kanalvereins und Zeitschrift für Binnenschifffahrt die Meinungen des Zentral-Vereins für deutsche Binnenschifffahrt.

⁴⁹ Als einige Beispiele nennen wir noch: *Deutsche zukünftiger Handel mit Bulgarien*, Weltwirtschaftszeitung, den 14. März 1919; O. Rosenfeld, *Das vergessene Bulgarien*, dasselbe, den 8. August 1919, *Italien als Balkankonkurrent*, dasselbe, den 24. Juni 1921; *Jugoslawien — Deutsche Handelsaussichten*, Deutsche Aussenhandel (Zeitschrift des Handelsvertragsvereins), den 25. Mai 1920; *Die deutsch-jugoslawischen Wirtschaftsbeziehungen*, Industrie- und Handelszeitung, den 4. März 1921; K. Stahl, *Deutsche Exportmöglichkeiten nach Jugoslawien*: Der Weltmarkt, den 16. September 1921; *Gross-Schiffahrtsweg Rhein—Main—Donau*, Deutsche Wirtschaftszeitung, den 15. Februar 1920.

⁵⁰ *Handbuch der Binnenfischerei Mitteleuropas*, hrsg. von R. Demoll und H. N. Maier, Stuttgart 1924.

⁵¹ *Volk und Reich*, Politische Monatshefte für das junge Deutschland, hrsg. vom H. Heiss. Unter dem Titel *Mitteleuropa* (Seiten 2—38) schrieb M. Spahn: „(. . .) Die Überzeugung, der Glaube muss über uns kommen, dass auch unserem Volke eine Sendung beschieden wurde! Die Sendung heisst: Mittel-Europa!“; unter dem Titel *Mitteleuropa in der Weltpolitik und den Welträumen* (38—47) schrieb K. Hoffmann: „(. . .) Denn nur Mitteleuropa vermag sich durch den Balkan und Vorderasien und über See mit dem ‚Westen‘ über die Schicksal Afrikas auseinandersetzen“; unter dem Titel *Mitteleuropa und der Osten* (65—72) schrieb M. H. Boehm: „(. . .) ehe nicht der Zusammenhang zwischen Rhein-, Donau- und Weichselwache in den Mittelpunkt unseres Denkens gestellt sein wird, ist die Neuerschliessung des Ostens für eine künftige deutsche Machtgeltung ein schöner Traum. Die geistige Erfassung dieser Zusammenhänge bereits bedeutet den ersten Schritt von der Utopie zur Verwirklichung“. Im Jahrgang 1927 siehe: Grassmann, *Bayern und die Gross-Schiffahrtstrasse Rhein—Main—Donau* (240—243); Jahrgang 1928: F. Jesser, *Die deutsche Kultur und ihre europäische Sendung* (92—97); Jahrgang 1929: M. Blank, *Die Wirtschaftsverflechtung Deutschlands mit den anderen Ländern Mitteleuropas* (407—414); K. Janovsky, *Deutsches Mitteleuropa oder Slawische Wirtschafts-Entente?* (414—428); H. Raschhofer, *Südöstliche Reise* (585—588). Siehe die Karte im Jahrgang 1928. Seite 97 und im Jahrgang 1929 Seite 609.

Ruhr und Reich 1927 mit der systematischen Orientierung auf die Veröffentlichung derartiger Aufsätze.⁵³ Einige Autoren zeigten sich als eifrige Verfechter dieser Ideen, vor allem Arthur Dix, der sich schon 1919 in der *Geographischen Zeitschrift* zu Wort gemeldet hatte und der in diesem Sinne bis ins Nazireich aktiv blieb. Für Dix war das eigentlich nur die Weiterführung seiner ebenfalls sehr lebhaften Bemühungen dieser Art aus dem Kaiserreich.⁵⁴ Erwähnt man diese Persönlichkeiten aus der Vergangenheit, so darf man in der Weimarer Zeit den Beiträge von Ernst Jäckh⁵⁴ und Paul Rorbach⁵⁵ nicht unterschätzen. Neben Dix wäre weiterhin Prof. Dr. Walther Hofmann nennen,⁵⁶ der in den ausgehenden zwanziger Jahren sehr aktiv war und sich auch im Dritten Reich betätigte. Die Dixschen Theorien waren geographisch-wirtschaftlich und standen völlig in der Tradition des allgemeinen Mitteleuropa-Gedankens aus dem Kaiserreich, Hofmanns Argumente gründeten sich auf den wirtschaftlichen Nutzen des südöstlichen Raums für das Reich. Diese Ergüsse standen ansonsten völlig im Einklang mit den Theorien der Gruppe um die *Zeitschrift für Geopolitik*, deren Lehre den allgemeinen Hintergrund bildete; die Geopolitiker und Prof. Haushofer selbst lieferten auch ganz konkrete Beiträge.⁵⁷ Demselben Hintergrund ist auch die geopolitische Lehre des 1922 verstorbenen Schweden Rudolf Kjellens zuzurechnen, dessen Bücher ins Deutsche übersetzt wurden und mehrere Auflagen erlebten.⁵⁸

⁵³ Wirtschaftliche Nachrichten für Rhein und Ruhr, hrsg. von den Industrie- und Handelskammern zu Bochum, Dortmund, Duisburg—Wesel und Essen, dem Verein zur Wahrung der gemeinsamen wirtschaftlichen Interessen in Rheinland und Westfalen zu Düsseldorf und dem Zweckverband Nordwestdeutscher Wirtschaftsvertretung zu Essen—Berlin.

⁵⁴ E. Behm und J. Kuczynski, *Arthur Dix, Propagandist der wirtschaftlichen Vorbereitung des ersten Weltkrieges*, Jahrbuch für Wirtschaftsgeographie, 1970, Heft 2, 69—100; H. Schreyer, *Nachlass Arthur Dix*, dasselbe, 1974, Heft 3, 301—308. Siehe auch: A. Mitrović, *op. cit.*

⁵⁴ E. Jäckh, *Deutschland — das Herz Europas, Nationale Grundlagen Internationaler Politik*, Berlin 1928.

⁵⁵ P. Rorbach, *Bayern—Donau—Balkan*, Die freie Donau, den 1. März 1929.

⁵⁶ Es handelt sich um die folgende Hoffmannsche Beiträge: *Die wirtschaftliche Verhältnisse Südosteuropas*, Deutsche Wirtschaftszeitung, Bd. 25 (1928), 155—157; *Südosteuropa und wir*, dasselbe, 227—229; *Südosteuropa, seine wirtschaftlichen Verhältnisse und seine Bedeutung*, Ruhr und Rhein, Jg. 1928, 719—722; *Jugoslawien, seine wirtschaftliche Struktur und seine Bedeutung*, dasselbe, 1665—1669; *Südosteuropa und wir*, Leipziger neueste Nachrichten, den 4. Juli 1929; *Die Volkswirtschaft Südslawiens*, Wirtschafts-Jahrbuch für Industrie und Handel des Deutschen Reiches und der Nachfolgerstaaten Österreich—Ungarns, hrsg. von K. C. Thalheim, Jg. 1929—1930, 924—939; *Kulturpropaganda und Exportförderung*, Ruhr und Rhein, Jg. 1929, 397—399; *Südost-Europa und wir*, Sächsische Industrie, Sondernummer Mai 1929, 22—24. Im Jahr 1932. erschien W. Hoffmanns Buch *Südosteuropa, Bulgarien—Jugoslawien—Rumänien, Ein Querschnitt durch Politik, Kultur und Wirtschaft*, Leipzig 1932.

⁵⁷ K. Haushofer, *Zur Geopolitik der Donau*, Volk und Reich, Jg. 1925, 161—173; A. Grabowsky, *Deutschland und das Weltbild der Gegenwart*, Berlin 1928; F. Kreil, *Mitteleuropäische Autarkie*, Zeitschrift für Geopolitik, 1932, Heft 1—6, 206—213; I. Schmerz, *Deutschland Donauerbe*, dasselbe, 224—230.

⁵⁸ Es wurden die folgenden Kjelléns Bücher gemeint: *Die Grossmächte der Gegenwart* (dieses Buch hatte im Jahr 1932. unter dem Titel *Die Grossmächte vor und nach dem Weltkrieg* seine 22. deutsche Ausgabe erlebt) und *Staat als Lebensform* (4. deutsche Ausgabe im Jahr 1924).

In dem genannten Artikel aus der *Geographischen Zeitschrift* konstatierte Arthur Dix schon 1919, was er in seiner 1921 erschienenen *Politischen Geographie* im wesentlichen ausführlich wiederholte, und zwar dass die skandinavischen Länder, die Ostsee- und Balkanstaaten wie auch die Ukraine, ja in einigen Varianten sogar das Becken des Kaspischen Meeres und die Türkei, Deutschlands Versorgungs- und Absatzgebiete bilden. Er betonte auch den ergänzenden Charakter der Wirtschaften Deutschlands und des oben umrissenen Raums und lobte die reichlichen Möglichkeiten für den Bezug von Getreide, Nahrungsmitteln, verschiedenen Produkten der Viehzucht, Holz, Kupfer, anderen Mineralien usw. durch das Reich sowie für die Ausfuhr von Industriewaren und („nicht an letzter Stelle“) von Kapital aus Deutschland. Namentlich in seiner *Politischen Geographie* beschäftigte sich Dix mit der Definition der „künftigen deutschen Aussenpolitik“, die ganz der Schaffung des Grosswirtschaftsraumes (der Skandinavien, ganz Mitteleuropa, Südosteuropa und die „ganzen Randgebiete des Schwarzen Meeres“ umfassen sollte) untergeordnet zu sein hatte. Dix schrieb dazu: „Auf die Öffnung weiter Ost- und Südostwege bedacht zu sein, gehört zu den grossen Aufgaben, die aus unserer derzeitigen wirtschafts- und verkehrsgeographischen Lage nach aussen hin folgen“; im weiteren: „Deutschlands wirtschaftliche Abschliessung von der überseeischen Welt lehrte uns die Wirtschaftsgebiete da drunten im nahen Südosten in wesentlich gesteigertem Masse schätzen“. Ebenso wie in dem umfangreichen Buch *Wirtschaftskrieg und Kriegswirtschaft* aus dem Jahre 1920 lobte er den im Krieg entstandenen Zustand mit dem Ausblick, „als winkte Deutschland für die Zukunft die Stellung als wirtschaftliche Vormacht im Handel der ganzen Randgebiete des Schwarzen Meeres. Konstantinopel, Varna und Konstanza, Odessa, Cherson und Sebastopol, Batum und Trapezunt waren in reichlichem Masse mit Deutschen bevölkert (. . .)“ In der 1925 erschienenen *Geoökonomie* rief Dix zu einer künftigen Aktion auf: „Wir müssen unser Wissen und Gewissen schärfen bis unser Weg aufwärts führt.“⁶⁹

Die im Grunde rein politischen Theorien von Dix sind sicherlich als eigenartige und aus der Vergangenheit stammende Ansichten zu betrachten, doch zugleich bilden sie den Allgemeinen Rahmen für alle schriftlichen Äusserungen dieser Art. Ab 1929 kam es zu einer regelrechten Explosion solcher Meinungsäusserungen. Walter Schellhase bezeichnete in vier Artikeln die Tschechoslowakei, Österreich, Ungarn, Rumänien, Bulgarien, Jugoslawien, Albanien, Griechenland und eventuell auch die Türkei (also alles, was der damalige deutsche Begriff „Südosten“ einschloss) als die engere Einflussphäre Deutschlands, wozu als weitere Einflussphäre noch Polen, der grösste Teil der UdSSR, das Schwarzmeerbecken, Kleinasien, der nordöstliche Mittelmeerraum mit dem Ägäischen, Ionischen, Adriatischen und Tyrr-

⁶⁹ Es handelte sich um folgende Dixsche Beiträge und Bücher: *Verkehrsverschiebungen nach dem Kriege*, *Geographische Zeitschrift*, 25 (1919), 118—122; *Wirtschaftskrieg und Kriegswirtschaft*, *Zur Geschichte des deutschen Zusammenbruchs*, Berlin 1920; *Mitteleuropa und die Weltwirtschaft*, *Deutsche Wirtschaftszeitung*, Bd. 21. (1922), 103—105; *Politische Geographie*, *Weltpolitisches Handbuch*, München 1922; *Geoökonomie*, *Einführung in erdhaftes Wirtschaftsbetrachtungen*, München 1925; *Schluss mit 'Europa'*, *Ein Wegweiser durch Weltgeschichte zu Weltpolitik*, Berlin 1928.

henischen Meer, ausserdem die Appenninhalbinsel und die Schweiz kamen.⁶⁰ Eine der ersten derartigen Editionen war das 1929 erschienene Buch mit dem Titel *Rhein-Main-Donau, Die Geschichte einer Wasserstrasse*, verfasst von Josef Held und Heinrich Brüschwien, in dem wiederum von einer engeren Verknüpfung Österreichs, der Tschechoslowakei, Ungarns, Jugoslawiens, Rumäniens und Bulgariens durch das Wasserstrassennetz mit dem Reich die Rede war.⁶¹ In dem sachlich ansonsten guten Buch von Gerhard Schacher *Der Balkan und seine wirtschaftlichen Kräfte* aus dem Jahre 1930 wird auch die Bewahrung der deutschen Führungsstellung im Südosten erörtert.⁶² Zwei Mitglieder der Gruppe „Tat“, Ferdinand Fried⁶³ und Gieselher Wirsing⁶⁴ steuerten mit ihren Büchern Variationen zu demselben Thema bei, ebenso der Berliner Professor Karl Krüger.⁶⁵ Eine Vielzahl von Beiträgen wurde damals in verschiedenen anderen Editionen, Sammelbänden, in Zeitungen und Zeitschriften publiziert.⁶⁶

Auch einige Geographieprofessoren beteiligten sich an dieser Produktion. Norbert Krebs befürwortete 1922 die Wiederherstellung eines starken Staates, der unter deutscher Führung Mitteleuropa organisieren würde.⁶⁷ Ende der zwanziger Jahre wurde Krebs Leiter des Projekts zur Ausarbeitung eines Mitteleuropa-Atlas.⁶⁸ Die Verfasser der vierten völlig bearbeiteten Ausgabe der *Geographie des Welthandels* von 1926 behaupteten, naturgeo-

⁶⁰ W. Schellhase, *Deutschland und das südosteuropäische Wirtschaftsgebiet*, Die freie Donau-Südostlandschau, den 1. und 14. November und 1. und 15. Dezember 1929.

⁶¹ J. Held und H. Brüschwien, *Rhein—Main—Donau, Die Geschichte einer Wasserstrasse*, Regensburg 1929.

⁶² G. Schacher, *Der Balkan und seine wirtschaftlichen Kräfte*, Stuttgart 1930.

⁶³ F. Fried, *Autarkie*, Jena 1932.

⁶⁴ G. Wirsing, *Zwischeneuropa und die deutsche Zukunft*, Jena 1932.

⁶⁵ K. Krüger, *Deutsche Grossraumwirtschaft*, Hamburg 1932.

⁶⁶ Den Arten nach nennen wir nur einige Beispiele: E. Koch-Weser, *Deutschlands Aussenpolitik in der Nachkriegszeit 1919—1929*, Berlin 1929; G. Gothein, *Die Notwendigkeit des wirtschaftlichen Zusammenschlusses Mitteleuropas*, Deutscher Aussenhandel, den 25. September 1929; *Die Anschlussfrage in ihrer kulturellen, politischen und wirtschaftlichen Bedeutung*, hrsg. von F. F. Kleinwachter und H. von Paller, Wien-Leipzig 1930; R. Schlesinger, *Jugoslawiens wirtschaftliche Bedeutung für Deutschland, Rapide Steigerung des deutschen Südost-Exports*, Königsberger Hartungsche Zeitung, den 24. September 1930; H. Bayer, *Die Intensität der mitteleuropäischen Aussenhandelsbeziehungen in der Nachkriegszeit*, Allgemeines Statistisches Archiv, Bd. 20, Jena 1930, 529—536; Derselbe, *Neuere Literatur über die Wirtschaft in Mitteleuropa*, Zeitschrift für Nationalökonomie, Sonderdruck, Wien 1931; G. Gothein, *Donau—Oder—Elbe Kanal*, Zeitschrift für Binnen-Schiffahrt, Jg. 1931, 233—235; H. E. Roos, *Die deutsche Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Ruhr und Rhein, Jg. 1931, 174—178; A. Heinrichsbauer, *Die Rückwirkung der deutsch-österreichischen Zollabrede auf den osteuropäischen Raum*, dasselbe, 444—447; *Deutschlands Weg an der Zeitwende*, hrsg. von K. Haushofer und K. Trampler, München 1931; G. Schacher, *Deutschland und seine Konkurrenten auf dem Balkanmarkt*, Weltwirtschaftsdienst, den 15. und 22. Mai 1931; H. Gross, *Südosteuropa als Problem der Handelspolitik*, dasselbe, den 18. März 1932; Th. Barkes, *Bataille um Südosteuropa*, Zeitschrift für Politik, Jg. 1932, 369—384.

⁶⁷ N. Krebs, *Die politisch-geographische Struktur der neuen Staaten Europas*, Handbuch der Politik, Bd. 5, Berlin 1922, 232—244.

⁶⁸ *Atlas des deutschen Lebensraumes in Mitteleuropa*, im Auftrage der Preussischen Akademie der Wissenschaften hrsg. von Professor Dr. Norbert Krebs, Berlin 1937.

graphisch umfasse Mitteleuropa neben Deutschland auch noch Österreich, die Schweiz, die Tschechoslowakei, Polen, Ungarn, Rumänien und Jugoslawien, also eine Fläche von 1,900.000 km² mit 153 Millionen Einwohnern.⁶⁹ Otto Maull schrieb 1929, die natürliche Grenze Mitteleuropas verlief über die Dinaren, die Gebirge im Norden Albanien und Griechenlands und das Balkangebirge in Bulgarien.⁷⁰ Derartige Betrachtungen, durch entsprechende geographische Tatsachen untermauert, sind als wissenschaftliche Rechtfertigung für die politisch-ideologischen Ideen vom deutschen Wirtschaftsraum zu verstehen. Die Ende des 19. Jahrhunderts entstandene Konzeption von Professor Penck, der zu der Zeit noch lebte, gab für Gieselher Wirsings Buch das Schlagwort „Zwischen-Europa“ ab. Fügen wir noch hinzu, dass sich der Verlag in der Einführung zu dem Atlas *Das Neue Mitteleuropa* von Albert Halász (1928) so äusserte, seiner Meinung nach bewiesen die wirtschaftlichen und wirtschaftspolitischen Tatsachen, dass der Kern von Mitteleuropa aus Deutschland und den ehemaligen Gebieten der österreichisch-ungarischen Monarchie bestünde und zu diesem Kern eine Reihe kleiner Staaten gravitierten.⁷¹

Auffällig trat Ende der zwanziger Jahre die Beteiligung von Wirtschaftskreisen, einiger Persönlichkeiten aus Wirtschaft und Politik so wie der Ministerialbürokratie an der öffentlichen Befürwortung der nach Südosten gerichteten Wirtschaftsoffensive zutage.⁷² Ein gewisses Anzeichen dafür war schon in der Mitwirkung der Zeitschrift *Ruhr und Reich* seit 1927 und im Autorenverzeichnis der veröffentlichten Beiträge zu sehen. Ausserdem wurde damals in Leipzig das *Wirtschaftsjahrbuch für Industrie und Handel des Reichs und die Donauländer* publiziert, dessen Aufgabe darin bestand, den deutschen Geschäftsleuten die einschlägigen Tatsachen möglichst nahe zu bringen und dazu noch die Südosteuroparichtung zu propagieren.⁷³ Vor allem im Dienste der zweiten Aufgabe ist 1929 ein Sonderheft der Zeitschrift *Sächsische Industrie* veröffentlicht worden.⁷⁴

Von den einzelnen Persönlichkeiten war Carl Duisberg besonders aktiv und wurde es immer mehr. Unter seinem Vorsitz veröffentlichte der *Reichsverband der deutschen Industrie* die schon erwähnte Denkschrift *Aufstieg oder Niedergang? Über den Berliner Rundfunk*, durch eine Rede vor bayerischen Industriellen sowie durch Zeitungsartikel, die auch in der rumänischen und österreichischen Presse abgedruckt wurden, verfocht er eine wirtschaft-

⁶⁹ K. Andree, F. Heidrich und R. Sieger, *Geographie des Welthandels, Eine wirtschaftsgeographische Erdbeschreibung*, Bd. 1, Wien 1926.

⁷⁰ O. Maull, *Länderkunde von Südosteuropa*, Leipzig 1929.

⁷¹ A. Halász, *Das Neue Mitteleuropa in wirtschaftlichen Karten*, Berlin 1928.

⁷² T. Frbr. von Wilmowsky, *Rückblickend möchte ich sagen*, Hamburg 1961. Siehe auch: W. Okoniewski und Dr. Waagen, *Vorkommen, Gewinnung und wirtschaftliche Bedeutung der nutzbaren Mineralien in den Balkanländern*, Zeitschrift des Oberschlesischen Berg- und Hüttenmännischen Vereins, Jg. 1927, 436—441, 511—514, 572—579, 641—651, 720—722.

⁷³ *Wirtschafts-Jahrbuch für Industrie und Handel des Deutschen Reiches und der Nachbarstaaten*, hrsg. von K. C. Thalheim.

⁷⁴ *Sächsische Industrie, Organ des Verbandes Sächsischer Industrieller, Südost-Europa-Export-Sondernummer*, Mai 1929.

liche Bindung der südosteuropäischen Staaten an Deutschland. Dass er in einigen Aufsätzen die Wichtigkeit wirtschaftlicher Beziehungen zu Rumänien bzw. zu Österreich hervorhob, bezeichnet lediglich die Festlegung der ersten Schritte im Rahmen der Südostkonzeption.⁷⁵ 1929 erschien ein Buch von Erich Koch-Weser, der Reichstagsabgeordneter und bis April 1929 auch Reichsjustizminister war, in dem es unter anderem hiess, dass Deutschlands Lebensraum nicht Europa, sondern Mitteleuropa nach Südosten verlängert, sei.⁷⁶ Reichswirtschaftsminister Hermann Dietrich äusserte sich in dem Sinne, wirtschaftliche Beziehungen zu den Ost- und Südosteuropastaaten seien die vorrangige und wahrscheinlich wichtigste Aufgabe.⁷⁷ Ministerialdirektor Posse vom Reichswirtschaftsministerium publizierte 1929 im genannten Sonderheft der *Sächsischen Industrie* einen Artikel entsprechenden Inhalts, was aber keineswegs das einzige war, was er damals öffentlich vortrug.⁷⁸

Erwähnenswert wären noch zwei grundverschiedene Tatsachen. *Erstens* springt ins Auge, dass in dieser Zeit die ersten deutschen Forschungsinstitutionen ins Leben gerufen wurden, die speziell den europäischen Südosten bearbeiten sollten. Schon im März 1919 befürwortete das Reichsunterrichtsministerium die Gründung eines Instituts für Südosteuropa und unterstrich, man müsste das trotz der gegenwärtig für das Reich ungünstigen Entwicklung in den südosteuropäischen und islamischen Ländern tun. 1922 nahm das bereits 1917 gegründete Institut für Osteuropa und Islam (1923 in *Institut für Osteuropa* umbenannt) seine Tätigkeit wieder auf. 1925 wurde in München die Deutsche Akademie begründet. Sie war tatsächlich die erste deutsche Forschungsinstitution, die sich speziell mit Südosteuropa befasste. An der Universität Leipzig wurde 1928 das Institut für Wirtschaftsforschung in den Ländern Mittel- und Südosteuropas eingerichtet und im Winter 1929—1930 in Dresden ein Institut, das seine Aufgabe in der Verteidigung der deutschen Position im Südosten sah. Diese Institution gehörte seit 1932 zum *Mitteleuropäischen Wirtschaftstag*.⁷⁹ Die gleichzeitige Entstehung dieser Einrichtungen und das zunehmende Interesse an Südosteuropa scheinen nicht zufällig zu sein, zumal in der Vergangenheit (im Kaiserreich) und in nächster Zukunft (im Dritten Reich) jedes verstärkte deutsche Interesse an Südosteuropa von den gleichen Schritten gefolgt war. Die am Vorabend des ersten Weltkriegs erschienene *Balkan-Revue* formulierte im Leitartikel ihres

⁷⁵ Siehe: C. Duisberg, *Abhandlungen, Vorträge und Reden*, Bd. 2, Berlin 1933; Derselbe, *Lebensfragen der deutschen Industrie*, Deutschland Weg an der Zeitwende, 130—138. Vgl. Griff nach Südosteuropa, 328; *Weltherrschaft im Visier, Dokumenten zu den Europa- und Weltherrschaftsplänen des deutschen Imperialismus von der Jahrhundertwende bis Mai 1945*, Berlin 1975, 219—220.

⁷⁶ E. Koch-Weser, *op. cit.*

⁷⁷ W. Hoffmann, *Südosteuropa, Bulgarien—Jugoslawien—Rumänien*, 219.

⁷⁸ H. E. Posse, *Deutschlands handelspolitische und wirtschaftliche Beziehungen zu Südost-Europa*, 4—11. Siehe: D. Stegman, *op. cit.*, 216—220. In denselben Jahren war auch sehr aktiv Dr. Georg Gotheim, ehemaliger Minister und in dieser Zeit Präsident der deutschen Gruppe des Mitteleuropäischen Wirtschaftstages. Gotheim veröffentlichte viele Artikeln in den verschiedenen Zeitschriften und Zeitungen.

⁷⁹ A. Mitrović, *Teorija „Ergänzungswirtschaft“ u Vajmarskoj Republici (Theorie der „Ergänzungswirtschaft“ in Weimarer Republik)*, Jugoslovenski istorijski časopis (Jugoslawische Historische Zeitschrift), Nr. 3—4, 1977, 72—74.

ersten Heftes, d.h. imFrühling 1914, ihr Erscheinen sei auf das verstärkte wirtschaftliche Interesse am Südosten zurückzuführen. Die Idee von diesen Forschungsinstitutionen war in führenden Kreisen des Reiches schon im ersten Weltkrieg im Umlauf. *Zweitens* wurde während der Weltwirtschaftskrise die Opposition zur Republik, nämlich die NS-Partei, sehr erheblich, die mit gewissen Eigenarten die Grosswirtschaftsraum-Idee und die schon weit verbreitete Südosteuropakonzeption in der Öffentlichkeit propagierte.⁸⁰

Diese Erscheinungen in der Öffentlichkeit zeugen von einer umfangreichen und starken ideologisch-politischen Strömung. Obzwar wiederum Meinungsschattierungen in bunter Vielfalt in Erscheinung traten, wurde die wirtschaftspolitische Bedeutung Südosteuropas im Rahemen der weitreichenden aussenwirtschaftlichen und aussenpolitischen Pläne im wesentlichen stets wiederholt. Inhaltlich ist kaum eine Evolution dieses Gedankens nachzuweisen. Die Entwicklung beschränkte sich auf die Verstärkung und Verbreitung dieser Anschauungen in den Ausgehenden zwanziger Jahren. Kurz gesagt, eine gleichbleibende wirtschaftspolitische Auffassung von Südosteuropa ist in der Öffentlichkeit der Weimarer Republik von ihren Anfängen bis zu ihrem Sturz als eine von mehreren Zeitströmungen spürbar.

In der Aussenpolitik: Zwischen Taktik und Strategie

Eine amtliche Aufzeichnung vom Februar 1923, die den Titel *Die Lage auf dem Balkan* trägt, enthält eine klare Stellungnahme des Auswärtigen Amtes in Berlin zu Südosteuropa: „Als Resultierende der verschiedenen auf dem Balkan wirkenden Komponenten der Ziele und Kräfte kann festgestellt werden, dass wir der Entwicklung auf dem Balkan zuwartend entgegensehen können, da jeder Erfolg, eines der unterdrückten Staaten und jede Durchbrechung eines der Friedensverträge auch als deutscher Erfolg zu bewerten ist“.⁸¹ In einer Runddepesche, die am 24. September 1925 an die diplomatischen Vertreter in London, Paris, Rom, Moskau, Athen, Sofia, Tirana, Belgrad und Bukarest ging, wurde präzisiert, dass „eine Konsolidierung der Balkan-Verhältnisse“ vom deutschen Standpunkt“, „besonders auch unter Berücksichtigung der vor allem wirtschaftlichen Interessen“ zu begrüßen sei.⁸² In der Einschätzung über die politische Lage in Südosteuropa vom 27. August 1927 wurde angeführt: „Deutschlands Stellung zu den Balkan-Fragen ist von den Gesichtspunkten der Zurückhaltung und Neutralität bestimmt, soweit unsere Politik daselbst in Erscheinung tritt, ist sie auf Erhaltung des Friedens gesichert [gerichtet?] (. . .)“.⁸³ Im August 1926 wurde festgestellt: „In der wirtschaftlichen Beziehung sind die Länder der mittleren und unteren Donau für uns ein natürliches Absatzgebiet (. . .)

⁸⁰ Dasselbe, 74—76; H. E. Volkmann, *Das aussenwirtschaftliche Programm der NSDAP 1930—1933*, Archiv für Sozialgeschichte, 17 (1977), 251—274.

⁸¹ PA-Bonn, S. 57, Politik 4 — Balkan, Bd. 1, den 4. Februar 1923.

⁸² Dasselbe, den 24. September 1925.

⁸³ Dasselbe, Bd. 2, den 27. August 1927.

Unser Bestreben geht dahin, durch vertragliche Regelung der wirtschaftlichen Beziehungen (Handelsverkehr, Fremdenrecht, Rechtshilfe usw.) geeignete Grundlagen für deutsche wirtschaftliche Betätigung nach und in diesen Ländern zu schaffen".⁸⁴ Am 18. Juni 1925 wurde in einem Erlass an die diplomatischen Stellen in den Grossmächten, den Hauptstädten der Donauländer und Balkanstaaten explizit gesagt: „Die weitere Entwicklung der Dinge auf dem Balkan wird hier mit Aufmerksamkeit und Sorge verfolgt".⁸⁵

Ein solcher Katalog von Standpunkten, wie sie Mitte der zwanziger Jahre im Auswärtigen Amt formuliert wurden, repräsentiert eine am aussenpolitischen und diplomatischen Vorgehen orientierte Balkankonzeption, die deshalb naturgemäss auch einige strategische Voraussetzungen umfasste. In kurzen Zügen liesse sich diese Balkankonzeption wie folgt darstellen: Deutschland ist an den in Betracht kommenden Gebieten stark interessiert, es möchte sich vorteilhafte und nachteilige politische Entwicklungen im Südosten zunutze zu machen, insbesondere hält es Südosteuropa für relativ bedeutungsvoll, deshalb verfolgt es die Ereignisse auf dem Balkan mit Sorge, ihm ist an einer friedlichen Lösung der Balkanprobleme gelegen, und nach seiner Einschätzung ist es bei den in Europa bestehenden Verhältnissen am besten, wenn es durch eine politische äusserst abwartende und zurückhaltende Handlungsweise seine Ziele auf dem Balkan verfolgt. Diese Richtlinien behielten ihre Geltung für die gesamte diplomatische Praxis in der Weimarer Republik, und selbst zu Beginn der dreissiger Jahre, als die deutsche Haltung zum Balkan international in Erscheinung trat und man von deutscher Seite versuchte, die wirtschaftliche Tätigkeit im Südosten zu intensivieren. Auf zwei Standpunkte reduziert, sah die Konzeption für die Behandlung des Balkans, die eigentlich eine Art Aktionsprogramm darstellte, wie folgt aus: in politischer Hinsicht zurückhaltend,⁸⁶ in wirtschaftlicher nach Möglichkeit aktiv. Dabei war stets der Grundsatz ausschlaggebend: „In wirtschaftlicher Beziehung sind die Länder der mittleren und unteren Donau für uns ein natürliches Absatzgebiet".⁸⁷ Dieser in der Praxis zwar bestimmende Grundsatz sollte lange nicht öffentlich gezeigt werden.

In der Antwort auf das Schreiben der Ulmer Pflugfabrik *Gebrüder Eberhard* vom 19. April 1920 über die Ausfuhr in die Balkanstaaten schrieb das Ministerium des Äusseren am 6. Mai d. J. an die Firma zurück, „dass diese Fragen Gegenstand des grössten Interesses für das Auswärtige Amt sind".⁸⁸ Tatsächlich bemühte sich die Diplomatie der Republik seit den ersten Nachkriegsjahren darum, der deutschen Wirtschaft den südosteuropäischen Absatzmarkt zu sichern und die Schaffung vertraglicher Handelsbezie-

⁸⁴ PA-Bonn, Kent I, S. 48, Tschechoslowakei, Bd. 2, app. 1, Übersicht über die politische Lage in Südosteuropa.

⁸⁵ PA-Bonn, S. 57, Politik 4 — Balkan, Bd. 1, den 18. Juni 1925.

⁸⁶ Gustav Stresemann sagte werend der Ministerbesprechung am 2. Dezember 1926: „Er werde Herrn Tschitscherin antworten, dass Deutschland eine Einflussnahme auf die Balkanpolitik zur Zeit nicht für möglich hatte." (*Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918—1945*, Serie B, Bd. I-1, 517—518).

⁸⁷ PA-Bonn, Kent I, S. 48, Tschechoslowakei, Bd. 2 app 1, „Übersicht".

⁸⁸ PA-Bonn, Kent I, S. 500, Bulgarien-Handel 11, Bd. 1.

hungen und die Herstellung der erforderlichen juristischen, diplomatischen und verkehrstechnischen Verbindungen anzustreben, um diese Möglichkeiten später noch zu vergrössern und auszudehnen. Gleichzeitig unterstützte sie nach Kräften die Anstrengungen einiger Firmen, Geschäfte in den südosteuropäischen Ländern anzuknüpfen. Schon in den ersten Jahren stellte Deutschland normale diplomatische Beziehungen zu diesen Staaten her, und allmählich entstand bis etwa in die Mitte der zwanziger Jahre ein breites Netz von deutschen Konsulaten in Südosteuropa wie auch von Vertretungen dieser Staaten in Deutschland. Was handelsvertragliche Beziehungen anbelangt, so wurden sie mit einigen Ländern rasch, mit anderen äusserst mühsam hergestellt: ein provisorisches Abkommen mit Ungarn am 30. Dezember 1920, ein vorläufiger Handelsvertrag mit Jugoslawien am 4. Februar und 5. Dezember 1921, ein Meistbegünstigungsabkommen mit Bulgarien durch Notenaustausch am 19. Februar und 8. September 1921, mit Griechenland aber erst durch Notenaustausch am 2. Juli 1924 und am 15. Mai ein Handelsabkommen mit Albanien durch Notenwechsel über die Gewährung der Meistbegünstigung. Abgeschlossen wurden ein Handels- und Schiffsahrtsabkommen mit Jugoslawien am 6. Oktober 1927, ein Handelsvertrag mit Griechenland am 24. März 1928, ein vorläufiges Abkommen mit Rumänien am 18. Juni 1930 und ein Handelsvertrag am 27. Juni 1931, ein Handelsvertrag mit Ungarn am 18. Juli 1931 und mit Bulgarien am 24. Juni 1932. Wichtig ist, dass die Politik von Handelsabkommen damals einen Baustein der deutschen Südostpolitik bildete.

Da sich diese Tätigkeit in unserem Beitrag nicht eingehend darstellen lässt, möchten wir sie an Hand von zwei Beispielen etwas ausführlicher zeigen. Das erste Beispiel wäre Jugoslawien, mit dem als erstem von den südosteuropäischen Staaten, die auf der Seite der Sieger standen, 1919 normale Handelsbeziehungen aufgenommen werden konnten. Als zweites Beispiel haben wir Rumänien gewählt, weil es beim Reich, wie bereits erwähnt, besonders starke wirtschaftliche Interessen weckte. Anzumerken wäre noch, dass auch diese beiden Fälle von uns nur mit wenigen Details umrissen werden können.

Bemerkenswert ist, dass die ersten offiziellen Kontakte zu Jugoslawien über wirtschaftliche Fragen spätestens im Herbst 1919 angebahnt waren.⁸⁹ Es handelte sich um einen provisorischen Warenaustausch zwischen den beiden Ländern. Von grösstem Gewicht ist, dass es ein Jahr darauf, im Herbst 1920 zur Aufnahme von Verhandlungen über einen Handelsvertrag kam und dass am 14. Dezember deutsche Unterhändler nach Belgrad fuhren. Anlässlich dieser Ereignisse schrieb der Reichswirtschaftsminister an die Sektion IV/A 5 seines Ministeriums: „Bei dem mit Jugoslawien zu treffenden Wirtschaftsabkommen muss besonders Wert darauf gelegt werden, dass Deutschland im Handelsverkehr mit Jugoslawien in keiner Beziehung schlechter gestellt wird, als irgendein anderer Staat, dass also die Meistbegünstigung in vollem

⁸⁹ A. Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919—1933*, Recueil de travaux de la Faculté de philosophie, tome XII-1, Beograd 1974, 565—575; Derselbe, *Politische und wirtschaftliche Beziehungen Deutschlands und Jugoslawiens in der Zeit der Verständigungspolitik Stresemanns*, Tradition und Neubeginn, Köln 1975, 117—140.

Sinne gewährt wird.⁹⁰ Bei den damaligen Umständen war das die optimale Zielsetzung. Daneben begründete der Reichsminister die deutschen Interessen am Handelsvertrag damit, Jugoslawien sei unter anderem wegen seines Reichtums an Bauxit, Kupfer- und Chromerzen sowie an Landwirtschaftsprodukten hauptsächlich ein Rohstoffland. In diesem Schreiben des Ministers war auch von der deutschen Ausfuhr nach Jugoslawien die Rede. Die Berliner Handelskammer setzte im Dezember 1920 für diese Verhandlungen dieselben Ziele und legte besonderen Nachdruck auf die Gewährung der Meistbegünstigung, der Durchfuhr durch Jugoslawien (mit besonderer Rücksicht auf den bulgarischen und griechischen Tabak) sowie auf „möglichst unbehinderte Niederlassungsfreiheit für deutsche Kaufleute und Industrielle in Jugoslawien“.⁹¹

Anfang Januar 1926 wurde ein ganz bestimmter Plan aufgestellt, nach dem Jugoslawien politisch, wirtschaftlich und kulturell möglichst eng an Deutschland angeschlossen bzw. in die deutsche Einflussphäre einbezogen werden sollte. In dem Dokument hiess es auch: „Eine Mitwirkung! Deutschlands an der Erschliessung der grossen noch unentwickelten Schätze des Landes (Jugoslawien) und ein stärkerer Ausbau der beiderseitigen Handelsbeziehungen würde unseren Wünschen und Bedürfnissen entsprechen, gleichzeitig aber auch den eigenen wirtschaftlichen Interessen Jugoslawiens dienen“.⁹² Um die Standpunkte der damaligen Berliner Südosteuropapolitik zu verstehen, muss man bedenken, dass man — wollte man Jugoslawien oder ein anderes Land im Südosten auf die deutsche Seite ziehen, worin ja das langfristige Ziel bestand — die beiderseitigen Vorteile bei der praktischen Behandlung herausstellen musste.

Das Beispiel, wie deutsche Firmen den Bau der Brücke zwischen Pančevo und Belgrad („die grösste Brücke Europas“) übernahmen, enthüllt viel davon, wie hartnäckig und energisch wirtschaftliche und politische Ziele verknüpft wurden und wie das Auswärtige Amt dabei Hilfestellung leistete. In diesem Falle wollen wir uns auf eine Tatsache beschränken, die in das Jahr 1926 fällt und unmittelbar auf die Formulierung des bereits erwähnten Plans folgt. An die Gesandtschaft in Belgrad ging am 16. Februar aus Berlin ein vertraulicher Erlass über die politische und wirtschaftliche Bedeutung dieses Brückenbaus, wo unter anderem festgestellt wurde: „Der wirtschaftlichen Bedeutung steht die politische nicht nach. Es liegt auf der Hand, dass durch eine derartige gegenseitige Bindung zweier Staaten ein wesentlicher positiver Schritt auf dem Wege der erstrebten Annäherung getan und der Boden für weitere Aktionen geebnet würde.“⁹³ Dieses Brückenprojekt weist nach, auf welche Weise ein konkreter Geschäftsabschluss als aussenpolitisches Mittel verwendet werden sollte und was für weitreichende Absichten man dabei im im Auge hatte.

⁹⁰ ZStA-Potsdam, RWM 2400/I, den 2. Dezember 1920.

⁹¹ Dasselbe, den 13. Dezember 1920.

⁹² PA-Bonn, Kent I, S. 57, Politik 4 — Kleinen Entente, Bd. 4, den 2. Januar 1926 und 21. Januar 1926.

⁹³ PA-Bonn, Kent I, S. 571, Jugoslawien — Industrie 3 geheim, Bd. 1.

Gustav Stresemann unterzeichnete ein Telegramm, das der Staatssekretär im Auswärtigen Amt von Schubert entworfen hatte, und liess es am 15. November 1926 an den Gesandten in Bukarest schicken. Darin verlieh das Auswärtige Amt seinem Wunsch Ausdruck, „die Beziehungen zwischen beiden Staaten zu verbessern und der deutschen Wirtschaft den rumänischen Markt zu öffnen (. . .), etwa durch Förderung grösserer Lieferungen an Rumänien auf Kredit durch die deutsche Wirtschaft“.⁹⁴ In diesen Worten ist der Kern des deutschen Rumänienprogramms enthalten. Gleichzeitig widerspiegeln diese Worte in präziser diplomatischer Sprache den besonderen Wunsch des deutschen Kapitals, Rumänien als eigenes Wirtschaftsgebiet zu gewinnen, bzw. den Vorkriegszustand wiederherzustellen. Zech aus dem Auswärtigen Amt schrieb am 4. November 1926, dass die Wiederknüpfung wirtschaftlicher Beziehungen zu Rumänien „für die deutsche Wirtschaft eine Frage von grosser Bedeutung“ sei, und gleichzeitig verwies er mit folgenden Worten auf die Vergangenheit: „Vor dem Kriege beherrschten wir den rumänischen Markt fast ausschliesslich“. Darauf stellt er den gegenwärtigen „grossen Warenhunger“ in Rumänien fest, der „von uns leicht befriedigt werden könnte und unserer nach Export schwer ringenden Industrie ein lohnendes Absatzgebiet verschaffen würde“. Im Anschluss betont Zech: „Das Primäre ist und bleibt für uns die Wiedergewinnung des rumänischen Marktes.“⁹⁶ Dieser Standpunkt war keineswegs ein Produkt der Stresemannschen Amtszeit. So bekundete das Auswärtige Amt am 3. Juli 1922 der Dresdner Bank seinen „lebhaften Wunsch, so schnell wie irgendmöglich alles zwischen uns und Rumänien noch Stehende zu beseitigen und mit diesem grossen Land in normale Beziehungen zu kommen“.⁹⁶ Auch das Reichswirtschaftsministerium vertrat im Oktober 1922 den Standpunkt, „dass Deutschland an dem baldigen Zustandekommen eines Wirtschaftsabkommens oder Handelsvertrages mit Rumänien ein ganz erhebliches Interesse hat“.⁹⁷

Kennzeichnend ist, dass Grossbanken und führende Firmen darin übereinstimmten, die rumänischen Bedürfnisse für Gegenleistungen auszunutzen. Anfang 1920 verband das Reichswirtschaftsministerium den Bau der Brücke bei Czernavoda mit Gegenkompensationen: „Da die Lieferung der Brücke für Rumänien von grösster Bedeutung ist, soll versucht werden, daran eine Gegenlieferung grösseren Umfangs zu knüpfen“.⁹⁸ Das wichtigste Mittel war jedoch, Rumänien eine Anleihe zu gewähren, die für Einkäufe bei der deutschen Industrie verwendet werden musste. Der ausgeprägte Kapitalbedarf Rumäniens boten dafür die Handhabe. Ein nach langwierigen Verhandlungen zwischen Deutschland und Rumänien im Frühjahr 1928 ausgehandelter, aber nicht realisierter Plan, der nach den Unterhändlern

⁹⁴ PA-Bonn, Kent I, S. 435, Rumänien-Finanzwesen 3A, Bd. 4.

⁹⁵ Dasselbe, Bd. 3.

⁹⁶ Dasselbe, Bd. 1.

⁹⁷ Dasselbe, Bd. 2, Zusammenstellung für die deutsch-rumänischen Verhandlungen

⁹⁸ PA-Bonn, Kent I, S. 437, Rumänien-Handel 11, Bd. 1, nach dem Zitat im Schreiben des Kommerzienrat Dr. Gugenheimer an das Auswärtige Amt Nr. 1375.

Ritscher-Kauffmann-Plan heisst (nach Ritscher, dem Direktor der deutschen Donat-Bank und dem Rumänen Kauffmann) beweist deutlich, nach welchem Prinzip man Handel treiben wollte. Der Plan basiert auf einer Kombination von Bar- und Warenkredit (40 Millionen Mark bar, 160 Millionen Warenlieferungen) unter Einbeziehung der nächsten drei Reparationsquoten. Dieser auf zehn Jahre befristete, vom Reich garantierte Kredit sollte zu 80 Millionen Mark von den deutschen Banken, zu 95 Millionen vom Reich und zu 25 Millionen von der deutschen Industrie finanziert werden.⁹⁹ Gleichzeitig bemühten sich das Auswärtige Amt und das Reichswirtschaftsministerium, die oft widersprüchlichen Interessen der deutschen Banken und Firmen zu koordinieren und unter einen Hut zu bringen.¹⁰⁰ Andererseits arbeitete die deutsche Diplomatie den rumänischen Versuchen entgegen, irgendwo anders im Ausland einen Kredit aufzunehmen. Es ist recht interessant, dass *Otto Wolffs* Vorschlag von 1923, in Bukarest die „russische Karte“ auszuspielen, vom Auswärtigen Amt in Erwägung gezogen wurde.¹⁰¹

Die beiden Beispiele und ihre Illustration durch einige Einzelheiten geben ein Bild von den beharrlichen Bemühungen der deutschen Diplomatie, Südosteuropa auf konkreten Wegen und in der konkreten politischen Praxis wirtschaftlich zu erreichen, zugleich aber auch die politischen Ziele zu verwirklichen oder zumindest eine Aussicht darauf zu eröffnen. Diese Beispiele zeugen auch davon, dass die Bemühungen von Firmen und Diplomaten im wesentlichen voll im Einklang standen, wobei wohl auch das Reichswirtschaftsministerium in dieselbe Richtung wirkte wie das Auswärtige Amt. Die wirtschaftlichen und politischen Ziele waren so eng verzahnt, dass sie sich im Prinzip schwer trennen lassen. Letztlich nehmen sich alle Unterschiede unwichtig aus gegenüber den grundsätzlichen übereinstimmenden Bemühungen, die sich auf die Auffassung von der natürlichen Wirtschaftssphäre gründen. Diese Ansichten bildeten die strategische Basis, alles andere war tiefer oder oberflächlicher, lang- oder kurzfristiger konzipierte praktische Aussenpolitik in dem von den realen Möglichkeiten begrenzten Raum für die diplomatische Betätigung.

Dabei handelt es sich auch um den Grossmachtgedanken, an den man ergänzend die bleibende Gesamtvorstellung vom politischen Wesen anknüpfen Zusammengefasst sieht diese allgemeine Vorstellung wie folgt aus: 1. „Die gegenwärtige Grenzziehung auf dem Balkan stellt weder vom ethnographischen noch vom wirtschaftlichen Standpunkt eine ideale Lösung dar. Eine solche ist auch schwer zu finden, denn einerseits greifen die Siedlungsgebiete der die Balkanhalbinsel bewohnenden Völkernschaften ineinander über, andererseits decken sie sich in vielen Fällen auch nicht mit den Räumen, die nach wirtschaftlichen Gesichtspunkten zweckmässigerweise eine

⁹⁹ AA-Bonn, Kent I, S. 435, Rumänien-Finanzwesen 3A, Bd. 7, „Aufzeichnung über die deutsch-rumänischen Ausgleichsverhandlungen, Februar 1928 und anderen Akten. Auch die Akten in: Kent I, S. 24, Büro des Reichsministers, Bd. 7.

¹⁰⁰ AA-Bonn, Kent I, S. 435, Rumänien-Finanzwesen 3A, Bd. 10, Aufzeichnung vom 11. Juli 1928.

¹⁰¹ PA-Bonn, Kent I, S. 435, Rumänien-Finanzwesen 3A, Bd. 2, den 7. Juni 1923.

Einheit bilden würden. In der Hauptsache sind die jetzigen Grenzen auf dem Balkan — abgesehen von einigen Kompromissen — die Verwirklichung der territorialen Wünsche derjenigen Staaten, die auf der Seite der Sieger des Weltkrieges gestanden haben." 2. „Die politische Lage in Südosteuropa birgt angesichts der zahlreichen zwischen den dortigen Staaten bestehenden Gegensätze (. . .) ständig die Möglichkeit von Konflikten in sich." Oder auch: „Ein buntes Völkergemisch verteilt in mittelgrosse und kleine Staaten, die zu den alten Rassenfeindschaften der Vorkriegszeit noch die Spannungen einer im einseitigen Interesse der Siegerstaaten des Weltkriegs erfolgten Grenzziehung übernommen haben". 3. „Sehr viel wird von der Haltung der Grossmächte abhängen."¹⁰³ Diese Gesamtvorstellungen lassen sich kurz als gleichzeitig richtig und unzutreffend bezeichnen. Ihre schwache Seite bestand darin, dass sie vollkommen übersahen, dass der Balkan auch durch den hundertjährigen Kampf seiner Völker um nationale Befreiung geschichtlich gewachsen war. Fast ein Jahrhundert vorher hatte Leopold von Ranke dafür mehr Verständnis aufgebracht. Wer die oben dargestellte Gesamtvorstellung teilte, vernachlässigte die Tatsache, dass die Balkanvölker nicht mehr ein blosses Objekt, sondern auch ein Subjekt der internationalen Beziehungen waren. Für unsere Erörterungen ist dieser Fehler jedoch deswegen interessant, weil das Verständnis dieses Raumes als reines Verhandlungsobjekt von Seiten der Grossmächte den Ausbau einer Einflussphäre ermöglichte. Auf jeden Fall bildete diese einseitige Auffassung einen Bestandteil der wirtschaftlichen Südosteuropakonzeption.

Diese Darstellung soll nicht ohne die Anmerkung abgeschlossen werden, dass der Sommer 1928 offenbar einen Wendepunkt in dem Sinne bedeutete, dass die konzeptionelle Grundlage mehr in den Vordergrund rückte. Die Kabinettsitzung vom 29. Juni d. J.¹⁰³ und anschliessend die Rede Reichskanzler Müllers vor dem Reichstag am 3. Juli ¹⁰⁴ zeugen von den unverhüllteren und intensiveren Bemühungen, sich Südosteuropa wirtschaftlich zu erhalten. Die analogen Erscheinungen im Jahre 1929 waren auf die Beschlüsse aus dem Vorjahr zurückzuführen, diese gewannen durch die schwerwiegenden Probleme der Weltwirtschaftskrise an Aktualität, und es wurden weitere zusätzliche Entscheidungen sowie der Einsatz anderer wirtschaftspolitischer Mittel zu ihrer Verwirklichung erforderlich.¹⁰⁵

¹⁰³ A. Mitrović, *Politische und wirtschaftliche Beziehungen Deutschlands und Jugoslawiens*, 122—127.

¹⁰³ *Akten der Reichskanzlei der Weimarer Republik, Das Kabinet Müller II*, bearbeitet von M. Vogt, Boppard a. R. 1970, 5 und Anmerkung Nr. 13.

¹⁰⁴ Stenographische Berichte von der 4. Sitzung am Dienstag den 3. Juli 1928 lauten: „Müller, Reichskanzler: (. . .) Die Erweiterung unserer handelsvertraglichen Beziehungen, insbesondere auch zu den östlich und südöstlich gelegenen Staaten, sieht die Reichsregierung als eine wesentliche Aufgabe an. (Sehr gut! in der Mitte.) Sie begrüsst es, dass die Verhandlungen mit dem stammesverwandeten Österreich zu einem endgültigen und abschliessenden Handelsvertrag in Wien eingesetzt haben" (*Verhandlungen des Reichstags*, IV Wahlperiode 1928, Bd. 423, 39).

¹⁰⁵ H. J. Schröder, *Deutsche Südostpolitik 1929—1936. Zur Kontinuität deutscher Aussenpolitik in der Weltwirtschaftskrise*, Geschichte und Gesellschaft, Heft 1, 1976 5—32.

Der Grosswirtschaftsraum-Gedanke

Die ganze Weimarer Republik hindurch war die Ansicht verbreitet, Südosteuropa sei für das Deutsche Reich ein bedeutungsvolles Gebiet. Diese Meinung war unter der Bevölkerung unter den führenden Persönlichkeiten und in den zuständigen Regierungsressorts im Umlauf und schlug sich in Zeitungen, Zeitschriften und Büchern nieder. Sie fand in Form von vertraulichen Denkschriften und Aktenvermerke, Zeitungs- und Fachaufsätzen, politologisch-ökonomischen, politisch-geographischen und wirtschaftsgeographischen Studien und Handbüchern und in öffentlichen Reden ihre Darstellung. Die Verfasser waren in der Regel mehr oder minder bekannte Publizisten, aber auch Vertreter des politischen Lebens, Abgeordnete, höhere Ministerialbeamten, Repräsentanten des Wirtschaftslebens, darunter führende Vertreter des Grosskapitals, sowie mehrere namhafte Wissenschaftler. Diese Anschauung hatte sich in der öffentlichen Meinung stark durchgesetzt und wurde auch in Dokumenten der geheimen Staatsarchive häufig festgehalten. Häufig kam sie in der politischen und wirtschaftlichen Praxis, insbesondere im Aussenhandel, zum Ausdruck und erwies sich darüber hinaus als Grundlage und roter Faden, der konkrete Strömungen in Aussenpolitik und Aussenhandel verband.

Offensichtlich handelte es sich um ein kollektives Phänomen, das in breiten Kreisen der Gesellschaft als Form des gesellschaftlichen Bewusstseins lebendig war, als Teil der damaligen Ideologie erschien, den sozialpsychologischen Erscheinungen mit politischen Qualitäten zuzurechnen ist, aber auch überpersönlich war; obwohl von einer Fülle von Varianten gesprochen werden muss, wiederholten sämtliche Verfechter dieser Meinung an sich ein und dasselbe: Das Reich sollte den europäischen Südosten wirtschaftlich, d.h. in gewissem Grade auch politisch beherrschen. Dem Inhalt ging es also um eine politische Zielsetzung, deswegen war diese Meinung im politischen Leben wirksam und spielte in der Innenpolitik eine gewisse, in der aussenpolitik dagegen ständig eine erhebliche Rolle.

Als aussenpolitische Zielstellung beinhaltete diese Anschauung eine allgemeine Auffassung von Südosteuropa als einen spezifischen Raum, dazu aber auch ein Programm und seine ausführliche Begründung. Die Auffassung war simpel und einseitig. Südosteuropa ist ein wirtschaftlich und kulturell unterentwickeltes Gebiet, von einem bunten Gemisch kleiner und mittelgrosser Völker besiedelt, politisch so organisiert, dass es ein Krisengebiet und einen potentiellen Konfliktherd in Europa darstellt und ein blosses Objekt der Grossmachtpolitik ist. Das Programm war etwas komplizierter, eigentlich nicht abgerundet, in gewissem Sinne sogar widersprüchlich, doch wies es ein klares Endziel auf. Eindeutig war in diesem Programm, das Reich solle wegen seiner Bedürfnisse die wirtschaftliche Vormachtstellung erringen, was folgerichtig gleichbedeutend mit einer gewissen politischen Hegemonie war; unklar blieb, wie man das verwirklichen wollte und wie das in der geschichtlichen Praxis aussehen sollte. Sicherlich setzte ein solches Programm voraus, dass ein grosses, ja sogar riesiges Vielvölkergebiet von einem Nationalstaat kontrolliert werden muss, was aber weder als ausführlich ausgearbeiteter Grundsatz noch in allen Einzelheiten dargestellt wurde. Nach dem Zeugnis

Hermann Rauschnings bestand nur bei der rechten Opposition zur Republik eine verhältnismässig klare Vorstellung: von Mitteleuropa aus herrscht ein mächtiger und grosser Staat als „eiserner Kern“ durch Gewaltanwendung über ein Riesenimperium, das aus einem System von Satellitenstaaten und eng mit dem „eisernen Kern“ verbundenen Einflusssphären besteht. Begründet wurde das Programm mit dem komplementären Charakter des Reiches als eines entwickelten Industriestaates und des Südostens als rückständigen Landwirtschafts- und Rohstoffgebiets; vom geographischen Standpunkt wurden die Tatsachen benutzt, um die natürlichen Verbindungen zu beweisen, die Geschichte bediente sich zu demselben Zweck zielbewusst ausgewählter Fakten.

Es handelte sich um eine politische Konzeption, die ihre Ursachen und Grundlagen in den wirtschaftlichen Beziehungen fand. Der Auffassung nach ging es bei diesem Konzept um eine typische Grossmachtposition, das Programm war insgesamt und in seinen Einzelheiten imperialistisch entworfen, die Begründungen wollten die politisch-wirtschaftlichen Bestrebungen ideologisch rechtfertigen.

Im Rahmen der Konzeption wurde Südosteuropa nicht als Wunschobjekt an sich begriffen, nicht einmal während der Weltwirtschaftskrise, als die Konzeption so stark hervortrat, dass man vom „Drang nach Südosteuropa“ sprechen konnte. Südeuropa spielte ständig die Rolle des schwächsten Punktes, der die günstigsten Aussichten für eine Durchdringung bot, noch dazu lag es geographisch nicht weit entfernt, war reich an Agrarprodukten und Rohstoffen, bzw. konnte als Absatzmarkt dienen. Die wirtschaftliche oder auch die wirtschaftliche und politische Vorherrschaft in diesem Raum war lediglich eines der Ziele, die man in Europa und in der Welt erreichen wollte. Südosteuropa konnte als Vormarschgebiet wichtig sein, zusätzliche Bedeutung kam ihm zu, da es zusätzliche Möglichkeiten für eine weitere Stärkung und die folgenden Schritte des Reichs bieten sollte. Deshalb traten sein wirtschaftlicher Reichtum und seine Absatzmöglichkeiten in den Vordergrund, die die Ökonomie des Reichs ergänzen konnten. Südosteuropa war somit als Ergänzungswirtschaftsraum gedacht.

In der geschichtlichen Realität trat die Konzeption gleich dreifach in Erscheinung. Im vertraulichen Verkehr von Personen und Institutionen bezeichnete sie die Realisierung der ersehnten aussenpolitischen Zielsetzung, jedoch stets im Rahmen einer bestimmten Auffassung von der Lage Deutschlands bei der aktuellen internationalen Lage, von den weitreichenderen aussenpolitischen Möglichkeiten und weiteren Bestrebungen, einmal als ideologisches Nebeneinander, zum anderen als potentielle Basis für das künftige aussenpolitische Vorgehen. In der Öffentlichkeit trat diese Konzeption aggressiv ideologisch auf, beinahe als Bestimmung eines einzigen, schicksalhaften Weges. In der aussenpolitischen und aussenwirtschaftlichen Praxis (im Aussenhandel) äusserte sie sich als betonte und hartnäckige Bestrebung, die von anderen internationalen Tatbeständen jener Zeit abhängig und mit ihnen eng verbunden war (z.B. der Bekämpfung der starken Position Frankreichs im Nachkriegseuropa) und wurde deshalb mit häufigen Verzichten und auf Umwegen verfolgt.

Ihrem Inhalt und vielen Erklärungen ihrer Verfechter nach knüpfte sie an den Grossraumwirtschaftsgedanken der Vorkriegszeit an und stellt den Zusammenhang mit der im Weltkrieg tatsächlich geschaffenen Situation; dasselbe gilt auch für einige von ihr angewandten Mittel. Andererseits überlebte diese Südosteuropakonzeption die Zerstörung der Weimarer Republik, und zwar in ihrer radikalsten Form, die auch den Einsatz von kriegerischen Mitteln und umfangreiche Eroberungspläne vorsah, in der Form also, wie sie von der radikal-rechten Opposition in der Weimarer Republik ausgebildet worden war. Ergänzend wäre hinzuzufügen, dass diese radikale Variante Hand in Hand mit dem friedlichen Vordringen nach Südosteuropa ging, wobei man sich in erster Linie ökonomische Mittel zunutze machte, um den Südosten zu einem Ergänzungswirtschaftsraum umzufunktionieren. Daran arbeiteten im Dritten Reich zahlreiche Vertreter von Wirtschaft Staatsbürokratie, Publizistik und Wissenschaft aus der republikanischen Zeit mit.

Es handelte sich um einen Grossraumgedanken, der im nationalistischen und imperialistischen Geiste nach der Lösung eines der wichtigsten geschichtlichen Widersprüche im 20. Jahrhundert suchte, dem nämlich, dass die moderne Wirtschaft den Grosswirtschaftsraum braucht, die Welt aber durch politische Grenzen, und demnach auch durch die nationalen Ökonomien immer mehr geteilt ist. Im Prinzip lässt sich dieses Problem mindestens auf zwei Wegen lösen, der eine führt über die mühsame Abstimmung verschiedener Interessen und der andere über die Herstellung von Einflussphären oder gar Eroberungen durch die Grossmächte und stärkere Staaten schlechthin. Die hier behandelte Südosteuropakonzeption fusste sich aber auf dem ersten Weg, denn es war ihr Grundsatz: Eine Grossmacht, worunter man sich auch den vorherrschenden Nationalstaat vorstellte, müsse sich ihren eigenen Grosswirtschaftsraum schaffen.

ПРИВРЕДНО-ПОЛИТИЧКО СХВАТАЊЕ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ У ВАЈМАРСКОЈ РЕПУБЛИЦИ

(Прилог расветљавању идеје „великог привредног простора“ у Немачком Рајху)

Резиме

Из анализе а) уверења која су између себе, у виду писама и меморандума, размењивали припадници немачких водећих кругова, из б) привредних потеза које су немачки привредници и веће и мање фирме, односно банке повлачили према земљама југоисточне Европе, из ц) књига и чланака који су објављивани у немачкој јавности и из д) планова и практично предузетих корака немачке дипломатије, произлази да је у раздобљу Вајмарске Републике европски Југоисток схватан у оквиру једне целовите концепције. Ова концепција је, као својеврсна идеолошка и колективно психолошка појава, захватила веома широко водећи слој и суштински утицала како на практичну спољну политику тако и на њене стратегијске циљеве; отуда да није било речи о последици рада неког политичког и пропагандног центра, него о уверењима која су спонтано изражавана од различитих личности и установа политичког, привредног и уопште јавног живота, односно која су се спонтано изражавала у пракси политич-

ких и привредних потеза. Тако је било већ на почетку постојања Републике, а временом је све више јачало, до њене пропасти.

Схватање југоистичне Европе у немачкој елити сводило се на то да тај географски рејон има свој значај само у оквирима идеје о „великом привредном простору“ Немачке, тј. о циновској и оложеној империји помоћу које би Рајх, као хегемонијална сила у Европи, постала светска сила, евентуално и најмоћнија светска сила. Управо да би се овај програм могао остварити, сматрано је да би требало за Немачку везати југоисточну Европу, простор насељен малим и slabим државама, како би помоћу експлоатације њених привредних богатстава Рајх ојачао своју привреду и кренуо на друге, далекосежније и, по његовом програму, значајније циљеве, односно могао да прошири своју привредну основу југоисточним изворима сировина и тржишта како би сигурније и лакше могао да издржи конфронтацију с осталим великим силама на политичком и привредном, односно, евентуално и у даљој будућности, војном фронту. Отуда је реч о привредно-политичком схватању по коме би југоисточна Европа требало да буде „допунски привредни простор Немачког Рајха“. На овим основама је вођена у јавности снажна пропаганда, у којој су, као носиоци, учествовали многи виђени људи из државне бирократије, политичког живота, новинарства и науке, што није било друго до инструментализовање идеолошких оредстава ради подстицања и, истовремено, подржавања стратегијски постављеног агресивног и освајачког спољнополитичког циља.

Стварно је реч била о врсти империјалистичког спољнополитичког циља, зачетог још у периоду Немачког Царства и у пракси оствариваног у првом светском рату. Изгубљени рат није уништио овакве тежње у спољнополитичкој оријентацији Рајха, а прекинута револуција није разорила њихова друштвенopolитичка упоришта. Изгубљени рат само је учинио да се морало прећи у дефанзиву у практичној спољној политици, која је, сагласно недовољним снагама, тактизирала током целог периода постојања Републике, мада је у суштини припремала неки будући тренутак, у коме би се поново покушало са претварањем Југоистока у „допунско привредно подручје“. Супротно томе, у сенци је та концепција стално изрично била обнављана и разматрана, а у јавности пропагирана, завијена у идеологизирани објашњења и у фразеологију, бар у основи, унела примерену политичким околностима.

Значајно је да крајње десничарске снаге, најбоље представљене нацизмом, нису имале друго схватање југоистичне Европе него су само идеје целе елите, иначе такође потпуно десничарске, екстремније пропагирале и захтевале да оне буду безобзирније заступљене у спољној политици.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ

Ariton Vraciu, LIMBA DACO-GETILOR, Timișoara 1980, 218 стр.

Познато је да су јубилеји и прославе и поводи да се појаве дела која би тешко могла да дођу до изражаја у другачијим условима. Ово дело је такве врсте, а појавило се поводом прославе 2050-годишњице стварања прве Дачке централизоване и независне државе под Буребистом, савремеником Цезара, који се у борби измешћу овога и Помпеја ставио на Помпејеву страну, водећи рачуна о опасности која му је претила од југа од Римске Империје. После симпозијума који је одржан у Букурешту почетком августа 1980. године, у присуству румунских и страних историчара као и посленика са разних подручја хуманистичких наука заинтересованих за овај период и ово подручје, објављен је један број радова, док други — читани и дискутовани на овом скупу — тек треба да буду публиковани.

Зауостављајући се, међутим, на књизи професора Аритона Врачуа коју на овом месту приказујемо, морамо рећи да се само привидно налазимо на једном пригодном издању, јер је писац овог тома, иначе познати румунски индоевропеиста са универзитета у Јашију и аутор бројних радова публикованих широм Европе, успео да нам, на мало страница, пружи синтезу коју бисмо морали да тражимо у бројним публикацијама, често противуречним, синтезу која се може оачинити на основу свих научних достигнућа до којих је до данас дошла тракологија као грана индоевропеистике.

Књига почиње краћим *Предговором* (стр. 5—8), у коме аутор дословно каже, пошто је претходно одао признање свим страним и румунским лингвистима који су својим радовима допринели улажењу у језик Дако-Гета,

да је имао следеће циљеве (стр. 6): 1) да критички испита основна истраживања која су до данас била посвећена језику Дако-Гета, као и његовом односу према латинском језику у процесу формирања румунског језика; 2) да на основу лингвистичког материјала издвоји посебне прте дачко-трачког говора како би им отом одредио место у оквиру индоевропске језичке породице; 3) да би, напослетку, разграничио прелатински фонд из структуре румунског језика. Као што се запажа, аутор је оваквим поступком уједно задужио индоевропску дијалектологију.

Напоменимо да је књига саздана на богатој научној документацији, о чему сведочи *Листа скраћеница* (стр. 9—13), као и обимна *Библиографија* (стр. 184—210), са 590 библиографских јединица, које дозвољавају читаоцу, чак и ако не прихвата нека ауторова тврђења, да се обавести о достигнућима до којих је до данас дошла тракологија и, у ширем смислу, индоевропеистика, имајући у виду да је А. Врачу користио материјал који пружају многи језици, као илирски, фригијски, стари македонски, језик Пелага, грчки, јерменски, балто-словенски, индо-ирански, тохарски, хетитски, келтски и германски. Опсежна библиографија је уједно и разлог што је аутор свео фусноге на минимум.

Интегрални део књиге, иначе, састоји се од четири поглавља.

У првом од њих, под насловом *Савремено стање истраживања. Персијски* (стр. 14—55), дат је укратко историјат досадашњих резултата до којих се дошло на овом пољу, али је у првом реду реч о најновијим достигнућима, нарочито открићима која су изменила неке ставове последњих де-

пенија. Много страница посвећено је фонетским променама, али и топономастици, која у много случајева може да пружи прилично верну слику једног ранијег лингвистичког супстрата. Разуме се да један део овог поглавља представља дискусију с другим прегоцима на истом или суседном подручју или, понекад, допуну њиховог мишљења.

Са чисто лингвистичког гледишта много је интересантије друго поглавље — *Општи карактеристике дачко-гетајског језика* (стр. 56 — 75), у коме се указује на то да језик којим су говорила дачко-гетајска племена представља посебну групу индоевропског стабла, служећи као прелаз између осталих језика овог стабла који су се говорили на југу, западу и истоку. Аутор истовремено заступа и чињеницу да је највећи део старих познатих народа Балкана индоевропског порекла, као и да Дачане и Гете треба видети као староседеоце на Карпатима, а никако као дошљаке, и то на неколико миленија пре наше ере. Потом, на основу фонетских промена које су наступиле у сачуваном дачко-гетајским топонимима, као и њихових реконструисаних индоевропских паралела, аутор указује на неке особености поменутог језика. Међутим, остаје још увек неразјашњено, и поред бројних доказа за или против, да ли су дачко-гетајски и трачки представљали два различита језика или дијалекте једног истог језика. Запажа се да овај проблем остаје без решења, мада су се поменути говори чули све до VI века, па евентуално и касније, тј. да су их на овим просторима затели и Словени и Бугари.

Треће поглавље — *Положај дачко-гетајског језика у индоевропским оквирима* (стр. 76 — 99), је продужетак излагања

започетог у претходном поглављу. Износи се разна мишљења о овом питању на основу лингвистичких, историјских и археолошких открића, аутор још једном наглашава да су индоевропска племена насељавала ове просторе још у старијем неолиту, као и да је половином трећег миленија пре наше ере дошло до значајних померања индоевропских племена на Балкану, када су Лувијци и Хетити населили Малу Азију, што је довело до нове језичке стварности на овим просторима.

Четврто, најобимније поглавље — *Аутохтони елементи румунског језика и кријерији за њихово одређивање* (стр. 100 — 171), доноси широку слику овог проблема, уједно указујући на знатан лексички фонд који се очувао у румунском из дачко-гетајског, много више него што је то случај са речничким фондом који су из супстрата багитинили романски језици западне Европе.

Књига има и два *Додајка*. У првом је дат преглед властитих дачко-гетајских имена (стр. 176 — 178), док други, чији је наслов *Да ли је било изознајо њисмо у йреримској Дакији?* (стр. 179 — 183), поставља један веома озбиљан проблем који ускоро може бити решен, и поред тога што се зна да су многи старији народи писање сматрали срамотом.

Три резимеа, на француском, немачком и руском језику, омогућавају широком кругу заинтересованих да се упознају са садржином ове књиге.

У сваком случају, она представља не само леп прилог питању проучавања древних балканских језика, већ и прилог индоевропеистици, односно њеним најстаријим епохама.

Момчило Д. Савић

G. Ivănescu, ISTORIA LIMBII ROMĂNE, Iași 1980, XVI + 766 стр.

И поред тога што постоји више историја румунског језика, како на румунском тако и на другим језицима, ово дело угледног румунског лингвисте Георгеа Иванескуа треба посебно представити и поздравити. С једне стране, оно је настало на најплодотворнијим традицијама до којих је дошла лингвистичка школа у Јапхију, док, с друге стране (како се каже у *Предговору*), представља настојање да се помире сва-

тања три главна румунска лингвистичка центра, тј. јапшког, букурешког и клушског. Међутим, оно је производ научника који је више деценија радио на њему истовремено се бавећи веома успешно и проблемима опште лингвистике, пре свега индоевропеистике. И, разуме се, таква интересовања су морала да оставе упечаток и на гледишта изложена у овом делу које представља крупан допринос не само румунистици и општој лингви-

стици већ — а то је и разлог што га приказујемо у овом часопису — и балканистици, имајући на уму да се румунски језик, са својим историјским дијалектима, вековима развијао на широким просторима од Епира и Тесалије, Јадранског мора и Јонског мора све до Татре на северу и Дњестра на североистоку. Другим речима, то значи да је аутор, у жељи да објасни промене које су се вековима збивале од латинског, преко балканског латинитета, трачко-дачког као и илирског супстрата, морао да се позабави и низом проблема везаних за историју других балканских језика, пре свега албанског и грчког, али не мање и словенског, који ће на овим просторима постепено прерастати у српскохрватски, македонски и бугарски, а трагови њихових генеза налазе се у румунским позајмицама из ових језика, тако да се њихов историјски развој може схватити тек непотпуно ако се не размотре хронолошки промене до којих је дошло у румунском језику. Значај ових промена и за румунски и за словенске језике на Балкану биће потпуно јасан ако се истакне да је словенски језик за румунске кнежевине и цркву, као и за румунску средњовековну културу, значајно много више него латински језик на просторима западне и средње Европе. Истакнимо, за разлику од других романских језика на западу, који су врло рано добили списе и књижевност на народном говору, да ће се на румунском први писани документ јавити тек 1521. године, док ће словенски постепено да се замени румунским као службеним тек у XVII столећу.

Ако издвојимо уводне странице, на којима је аутор указао на основну литературу којом се служио, као и на оградивање од структуралистичких и генеративистичких метода као неадекватних за дијахрони приступ проблемима, уз истцање метода који су примењивани у прехисторијској лингвистици и који су дошли до пуног изражаја у његовом делу *Probleme capitale ale vechii române literare* (Основни проблеми старог румунског књижевног језика), као и дијалектичког метода, на основу кога је саздана његова *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic* (Историја румунског језика у светлости дијалектичког материјализма), видећемо да се читав овај опсежни том састоји од десет делова.

Док се I део, под насловом *Прелиминарно излагање* (стр. 1 — 82), са поделом на пет поглавља, бави начелима лингвистичког развоја, латинским пореклом румунског језика, територијом на којој се он развијао, као и дијалектолошки савременог румунског, дотле се у II делу (стр. 83 — 174), чији је наслов *Латински као основ румунског језика (од њојчека народног латинског до V века)*, излаже, у оквиру пет поглавља, стање какво је настало на Балкану са римским оовајањем, па указује на културну, политичку и лингвистичку ситуацију, до које је довела симбиоза победника и побеђених, условљавајући касније појаву неких балканских језика, пре свега румунског. Као и у свим осталим деловима, аутор и овде почиње историјско-политичким уводом, коме припадаје много већи значај него остали аутори историјских граматика и историја језика (иако нешто мање него припадници француске школе), да би се потом у појединим поглављима ограничио на фонетске, морфолошке, синтаксичке и лексичке промене. Посебан значај аутор приписује промени артикулационе базе, која је захватила латински језик оног тренутка кад је доспео у уста италијанских Индоевропљана, Умбријаца и Оско, што је омогућило даље иновације и другачију артикулациону базу чим је тај исти говор доспео у уста, поред осталих, келтских племена на територији Галије или Трачана, Дачана и Илира на Балкану.

У III делу (стр. 175 — 264), у коме се разматра *Формирање румунског језика (од V до VII века)*, такође је пет поглавља. У целини посматрано, он би, међутим, могао да се подврне начелној критици. Пооставља се питање: да ли је било могуће формирање румунског језика у овом периоду, и то без словенског утицаја, тим пре што знамо да су таква тврђења лишена основа и на другим територијама на којима су појавили романски језици?

У наредном, IV делу (стр. 265 — 363), који се надовезује на већ изложено, сматрајући да је румунски језик формиран у преходном периоду, аутор говори о *Првобитном румунском језику (од VII до X века)*, и поред тога што извесни аутори с правом заступају мишљење да о румунском језику не може бити речи пре симбиозе са словенским елементом. Јер није непознато да је, у овим или нешто каснијим вековима, дошло до стварања првих државних

територија са мешовитим словенско-румунским становништвом и јужно и северно од Дунава, и то тако што је на југу преовладао словенски елеменат, док је на северу (бар по исказу анонимног хроничара мађарског краља Беле) словенски елеменат у неповрат ишчезао у романском, односно у румунском мору. У овом раздобљу аутор сагледава почетак поделе румунске језичке скупине и њено постепено растављање које ће се, после дугих историјских процеса, лингвистички недовољно познатих, одразити у постојању данашњих одвојених румунских дијалеката, и то дакорумунског, северно од Дунава, македорумунског или цинцарског и мегленорумунског на Балкану, и истрорумунског у Истри.

Пети део (стр. 365 — 440) обухвата период који се протеже на следећа четири столећа и носи наслов *Прелиминарни румунски језик (од X до XIV века)*, а сеже до формирања првих румунских држава, које су настале доста касно. Чак ако изоставимо и лингвистичке промене које су у међувремену настале у румунском језику, овај део значајан је због тога што се у њему објективно указује на неке даље политичке догађаје који су у каснијим вековима условили формирање румунског језика и румунског народа на одређеној територији, тј. северно од Дунава. Долазак Мађара и њихово надирање на румунске земље утицали су, иако доста касно, на формирање првих трајнијих румунских држава, Влашке и Молдавије. Друго бугарско, тј. румунско-бугарско царство, настало са слабљењем Византије у IV крсташком рату, показало је да се танак слој румунске популације на овом терену убрзо изгубио у словенској већини, али је истовремено и настављено развијање румунске скупине. Чињеница је, међутим, коју аутор ове историје језика подвлачи — за разлику од неких других историчара и лингвиста — да румунско племство није ни у ком случају регрутовано из редова словенских завојевача, с обзиром на то да га они нису ни имали у време доласка на Балкан, па чак ни после X века. Несумњиво да је проф. Иванеску у праву кад види касно увођење феудализма на територији на којој ће се формирати румунски народ и румунски језик. Живећи на периферији византијског света, који је такође доста касно ушао у феудализам, Румуни су

— наглашава аутор — добар број векова били везани сеоском општином као што су Словени дуго задржали родовску заједницу. С једне стране, он је склон да изнађе порекло молдавског племства у Марамурешу, док је, с друге стране, мишљења да је влашко племство постојало и пре формирања прве влашке државе. Међутим, постојање извесне традиције словенског језика, као и људи који су га разумели, било међу племством или у народу, било је и разлог да тај језик у току дугог периода буде службени, како у цркви тако и у држави.

У VI делу (стр. 441 — 531) *Формирање старијег румунског језика (од XIV до XVI века)*, које садржи седам поглавља, излажу се многе околности које су довеле до појаве румунског књижевног језика, уз указивање на судбину његових балканских (историјских) дијалеката. Посебно поглавље посвећено је такозваним текстовима са ротацизмом, једном појавом која се среће на крајњем северу Румуније, као и у истрорумунском и у тоскијском дијалекту албанског језика. Говорећи потом о ћирилици, која представља најстарије румунско писмо, с обзиром на то да је вековима у румунским државама и цркви службени језик био словенски, аутор наглашава — поклањајући тврђења до којих је својевремено дошао Илије Барбулеску — да је реч о графици која је позајмљена из средњобугарског. По себи се разуме да је формирање румунских држава са словенским језиком као службеним језиком дало маха богатој терминологији која је, као и у цркви, изразито словенска, узев да већ после 1300. године не постоје директне везе између Византије и Румуна северно од Дунава.

У следећем, VII делу (стр. 352 — 593), под насловом *Старији румунски језик (од средине XVI до средине XVIII века)*, излаже се о даљем развоју румунског језика и о његовом постепеном прерастању у поједине дијалекте северно од Дунава, као и о низу иновација које су захватиле његове балканске дијалекте.

У остала три дела (стр. 597 — 730), такође подељена на више поглавља, изложена је укратко судбина румунског језика, његових дијалеката северно од Дунава, као и развој који је уследио у историјским румунским дијалектима (јужно од Дунава). Нарочита пажња је посвећена утицају који је румунски

доживео превазилазећи некадашње оквире у којима се вековима развијао. Нема сумње да је у том смислу веома значајан и прелазак с ћирилице на латиницу, који је обављен средином прошлог века.

Напоследку, аутор завршава излагање *Закључком* (стр. 731—739), у коме настоји да укратко укаже на специфичности румунског језика и његовог развоја. Неколико завршних страна (741—747) односи се на допуне претходног текста.

Међутим, ако дајемо своје мишљење о овој књизи, која заслужује много шири осврт него што је ограничени број странаца једног часописа, треба напоменути и следеће. Она је неуједначена, и по броју странаца и по материјалу који је изнет у појединим деловима и поглављима, чега је и сам аутор свестан и што лично и подвлачи. Уосталом, као и сви озбиљни лингвисти, и он се бави анализом и историјом процеса који су већ у целости завршени, па може да укаже на њихове узроке и последице, а не жели да говори о процесима који су у току и који, као такви, припадају области граматичких норми која је такође нестална и много пута непредвидљива. То је и разлог што је ова историја румунског језика потпуна кад говори о старијим периодима, а само директивна за даљи рад кад се осврће на новије периоде. Заснована на богатој литератури, на широком предзнању и на бројним радовима које је сам аутор посветио многим областима румунског језика и опште лингвистике, она представља — бар кад је реч о старијим периодима — дискусију разних и често противуречних мишљења, било да их аутор побива, усваја или прихвата само делимично. Али се она ни у ком случају не своди на еклетички приступ. Онај ко се задржи на овом тому несумњиво ће обогатити своје лингвистичко и друго знање, чак и кад је реч о појединосима које су му биле познате, али их

није сагледавао из перспективе из које их је уочио аутор. Мали је број ауторових твђења која се могу побити, и то са недовољно убедљивим аргументима. На крају, она је саздана на бројној литератури која се помиње како у интегралном тексту тако и у фуснотама.

Додајмо још да је ово — по нашем мишљењу — историја језика која је умногоме заснована (много више од других сличних књига) на политичкој и културној историји а да није запоставила историјску граматiku, у чему превазилази неке историје не само румунског већ и неких других језика.

Али ако схватимо да је реч о књизи која није само за читање већ је синтеза на коју се треба стално навраћати и консултовати поједине њене странице, утолико пре што је намењена не само онима чије је подручје историја румунског језика (или румунски језик у ширем смислу), него и преговацима са разноврсних подручја балканологије, романистике, славистике и опште лингвистике (и то не само лингвистима), треба истаћи да се суочавамо са текстом који није писан за почетнике, те се њима са овог подручја препоручује нека друга, прегледнија историја румунског језика.

Иако смо о овом тому изrekli позитиван суд јер нам је омогућио да многе појединости сагледамо у новој боји, ипак налазимо и један крупан пропуст који ће — надамо се — бити отклоњен у наредном издању које он потпуно заслужује: недостатак индекса који би омогућили читаоцу лакше служење књигом, било да је реч о прегледу поменутих аутора и њихових дела, о личним именима и, пре свега, о силним лексичким, фонетским, морфолошким и синтаксичким иновацијама, на које је нужно навраћати се, утолико пре што ова књига указује и на нерешене проблеме отварајући пут за даља прегнућа.

Момчило Д. Савић

Josif Constantin Drăgan, NOI TRACII, Milano 1980, 447 стр.

Реч је о књизи која доживљава друго издање на румунском језику, пошто се претходно појавило у Крајови, 1976. године, како на румунском тако и на енглеском језику. За разлику од првог издања, у коме је аутор разматрао до-

гађаје везане не само за стари већ и за средњи век, овде се његова пажња зауставља на преисторији румунског народа који се, из многих разлога, и језички и историјски (у смислу политичких и државних организација) јавља

апсолутно касно. Румунске државне творевине и писана реч на румунском језику убрајају се међу најмлађе у Европи ако имамо у виду савремене европске језике и државне организације.

У жељи да побије такво тврђење, иначе само делимично оправдано, Ј. К. Драган полази од најстаријих времена познатих историји, па говори о Румунима као потомцима старих Дачана (које су Грци називали и Гетима), једног великог, вероватно и највећег племена старих Трачана, за које је Херодот, у V веку пре наше ере, тврдио да представљају најбројнији народ на свету после Индијаца. Истовремено аутор излаже о њима детаље на које се наилази у разним изворима и код најразnorodнијих писаца, почев од најстаријих па све до савремених, о чему сведочи и богата *Библиографија* (стр. 418—432) на основу које је ово опсежно дело и саткано. Међутим, као што се може видети из садржаја, аутор је далеко превазишао своју првобитну намеру, јер нам је представио многе народе и племена са којима су стари Трачани и, пре свега, Дачани били у вези. Књига се састоји од пет делова, и то: *Преисторија* (стр. 43—80), *Пројоисторија Трачана* (стр. 81—134), *Миграције ирачких њлемена* (стр. 135—189), *Мишолођија и историја* (стр. 191—232), *Државне творевине на ирачком иростору* (стр. 233 — 413).

Скромност ауторових тврђења, и поред обимне литературе коју наводи и тананог приступања извесним проблемима које решава на свој начин, руководећи се најновијим открићима до којих се дошло у историјским и другим наукама, очитује се и у завршној речи *Предмеша* који излаже (стр. 19): „Без намере да дајем дефинитивна решења или да сматрам исцрпним материјал који тек убудуће може да послужи као богат истраживачки програм, сматрам да ми је дужност да овом књигом пружим одговор свима онима који, као поклонци историје, схватају да ту нема ни говора о затвореном и ограниченом подручју на коме не може да дође више ни до каквих промена, већ о савременом свету који се мења заједно с нама”. Ове речи, као и читаво излагање, указују на дијалектичку нит која провејава од прве до последње странице, а посебно долази до изражаја у ауторовом *Предговору* (стр. 21—39).

Сваки од пет поменутих делова подељен је такође на поглавља. Приповедање почиње најновијим открићима до којих се дошло у разним историјским наукама кад је реч о овим просторима, па се протеже све док Римљани под Трајаном нису освојили Даквију. Ако се први део ограничава на најстарији период, у чијем излагању има доста непотпуно датих појединости, као што се нормално може очекивати, други део је много конкретнији и значајнији. Ту је, на пример, поглавље о етногенези Индоевропљана која се умногоме разликује од традиционалних схватања, пре свега од схватања лингвистичких школа прошлог века. У даљим поглављима овог дела аутор се ограничава на историју, обичаје, религију, језик и на међусобне односе трачких племена, истичући — што је значајно (а што је изложено на основу тврђења врло компетентних научника) — да су Трачани староседеоци на овим просторима. Читав овај део представља, унеколико, резиме наших савремених знања о овом старом народу или скупу народа. У трећем делу говори се о сеоби трачких племена која се, с једне стране, повезују с разним племенима и народима Мале Азије, а, о друге стране, са неким народима Италије, па чак и Шпаније и, коначно, аутор је склон да их види, на основу неких тврђења, и у Америци, давно пре Колумба и пре Нормана. Несумњиво је, међутим, да су са њима били у вези бројни малоазијски и италски народи, што је последњих година документовано и на основу археолошких налаза и лингвистичких открића. У следећем делу, у коме је много простора посвећено Хомеровим еповима, покушава да на основу њих сагледа реалну ситуацију каква је постојала на овим просторима. Посматрајући догађаје, како кроз призму минулих времена тако и са гледишта данашњице, аутор открива заједничко античко тржиште, које је обједињавало свет око Средоземља и Црног мора. У последњем делу, у коме говори о старој македонској држави, много пажње посвећује освајањима Александра Великог и истиче допринос којим су припадници трачких племена обогатили не само грчку већ и хеленистичку културу.

Нема сумње да ће читалац ове књиге запазити да се на њеним страницама налази нешто што стоји између

историје и књижевности, али ће такође бити свестан да је аутор саздао своје дело на богатој научној грађи и да није себи нигде дозволио да тврди нешто за шта нема бар извесних научних индикација. Интересантна и за историјачаре разног профила и за појединце који желе да се обавесте о прошлости балканских простора у најстаријем периоду о коме данас можемо компетентно говорити, ова књига се не испушта лако из руку. Свакако да је она саздана умногосте другачије него што су историје старог века какве се традиционално сервирају генерацијама које на тај начин бивају погрешно усмерене, схватајући да су на просторима Средоземља постојале само две културе, грчка и римска, при чему се и не помиње да су њима богат, можда и најзначајнији допринос дали баш народи негрчког и неримског порекла, односно негрчког и нелатинског језика, иако су сви они, или бар огроман њихов део, били индоевропског порекла,

како нас из дана у дан све више уверавају нова лингвистичка открића.

Нови, оригиналан начин ауторовог мишљења и повезивања догађаја, као и приступање проблемима на савремен начин, близак данашњем човеку, чине ову књигу веома корисном, па ако не због нечег другог, онда због савремене визије која је пројцирана на далеку прошлост. А то наводи на размишљање.

Многи ликовни прилози (од којих неки у боји) дочаравају слику достигнућа једног света који је остао замрачен и недовољно познат, најпре у сени грчке културе, а потом у присенку Римске Империје, која је успела да сведе под своју власт готово сва трачка племена и да им наметне своју културу и схватања, и поред тога што су се неке прастаре традиције очувале до данашњег дана, дајући посебне особености народима на овим просторима.

Момчило Д. Савић

ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ СУПРАСЪЛСКИЯ СБОРНИК, СТАРОБЪЛГАРСКИ ПАМЕТНИК ОТ X ВЕК, Българска академия на науките, София 1980, 222 стр.

Публикација садржи реферате који су одржани на Првом међународном симпозијуму о Супрасаљском зборнику, који је организован од 28. до 30. септембра 1977. године у Шумену (Бугарска).

Супрасаљски зборник један је од најзначајнијих и најобимнијих споменика старословенске писмености. Састоји се од 285 листова. Убраја се у ћирилицом писане старословенске споменике. Сматра се да је писан у источној Бугарској, у XI веку. Садржи житија и хомилије за месец март. У његовом преписивању значајну улогу је имао извесни Ретко, који се помиње на маргинама овог рукописа. Пронађен је у првој половини XIX века у Супрасаљском манастиру, у Пољској. Текст овог значајног споменика издаван је, делимично или у целини, више пута. Сада се припрема његово ново издање у Бугарској академији наука.

У рефератима Скупа Супрасаљски зборник испитује се, из различитих аспеката. У неколико реферата дати су општи и кодиколошки подаци о Зборнику. Већи број реферата бави се језичким и текстолошким испитивањима. Мањи број реферата садржи ана-

лизу историјских прилика, културолошких карактеристика и духовног развоја епохе настанка Супрасаљског зборника.

О историјској судбини рукописа Супрасаљског зборника (История на Супрасаљския сборник, 9 — 12) говори К. Кујев (Софија). Као што је познато, Зборник је у првој половини XIX века био у целини у библиотеци Супрасаљског манастира. Касније се један његов део нашао у Љубљани (Копитаров део), други део у Варшави, а трећи у Лењинграду. Сви ти делови имали су своју, на моменте интересантну и узбудљиву судбину. У реферату Ј. Стефове (Софија) изнета су досадашња проучавања и резултати проучавања Зборника (Състояние на проучаванията върху Супрасаљския сборник, 66 — 79). Овај реферат садржи, тако рећи, целу библиографију о споменику, а резултати досадашњих испитивања дају се у кратким освртима по појединим областима, као што су издавање текста, однос, према грчком оригиналу, критичка текстолошка анализа, палеографија и графика, фонетика, морфологија, синтакса, лексика и лексикологија. На крају, аутор указује на проблеме којима

треба да се испитују у будућности (утврђивање односа грчког оригинала и словенског превода, поређења између текстова у Супрасалском зборнику и идентичних текстова у другим зборницима итд.), а наводи и тешкоће које се појављују приликом покушаја сигурног и једносмисленог закључивања (питање извора, време настанка појединих текстова итд.). Питањем композиције овог споменика бави се реферат М. Капалда из Рима (За сјстав на Супрасалски зборник, 208 — 216). Наводе се резултати ранијих покушаја да се идентификују хомогени текстуално-језички слојеви. На основу критичког разматрања ових покушаја, аутор одређује даље смернице за успешније издвајање хомогених целина у Зборнику. У том смислу, на основу одређених принципа, треба продубити и проширити проучавања лексике, морфологије, синтаксе, питање узajамног односа текстова у споменику, као и односа ових текстова према грчким и другим, идентичним, словенским текстовима. У настојању да се неки од наведених принципа и конкретно остваре, аутор саопштава нове податке о грчким текстовима који су у вези са словенским текстовима у Супрасалском зборнику. Он планира издавање словенско-грчких и грчко-словенских речника по појединим главама Зборника.

О проповедништву код Бугара од IX до XI века говори Архимандрит Горазд из Софије (Проповедническо изкуство в Българија през IX — XI в., 87 — 94). Он објашњава духовно-историјску позадину развоја проповедништва код Бугара, а то су начин пресађивања светоотачке књижевности из византијске у словенску средину, као и борба против богумилске јереси у Бугарској. Т. Смјадовски (Шумен) разматра културну проблематику у Супрасалском зборнику (Супрасалски зборник и богослужбено многообразије на ранното Средновековие, 107 — 116). Анализирајући релевантне податке за историју хришћанског богослужења (ком свецу су посвећени поједини дани у години) и доводећи ово у везу са познатим развојем богослужбене праксе на Балкану, аутор закључује следеће: Култно стање које се одражава у Супрасалском зборнику не може да се одреди као западнохришћанско или источнохришћанско у

савременом смислу, већ се оно мора посматрати као стање које је настало у јакој традицији локалне цркве. Јака локална традиција цркве, не само у књижевности већ и у сликарству и архитектури, типична је за рановизантијски период 4. и 5. века. Култно стање у Супрасалском зборнику не слаже се са већ формираном богослужбеном нормом Цариграда у 9. веку. Оно је архаичније у односу на норму савремене Византије и, самим тим, сведочи о извесној аутономији и независности духовног живота недавно покрштених Словена.

К. Мечев (Софија) излаже о књижевном и историјском значају Слова патријарха Фотија на Врбцу као показатељу одређеног степена духовности код Словена (Словото на патријарх Фотий за Врѣбница и четверодневни Лазар в Супрасалски зборник, 36 — 38 — 38). Минејску структуру Супрасалског зборника (Месецословът в Супрасалски зборник, 39 — 42). истиче В. Пандурски (Софија) и наводи да овај радни словенски Минеј за март одражава извесну самосталност и оригиналност у односу на савремени византијски Минеј. Ј. Бојева (Софија) анализира поједина књижевна изражајна средства у житијима Зборника (Беллетристически елементи в житиях Супрасалског зборника, 95 — 102). И поред постојаних правила која су карактеристична за развој житија као жанра, житија у Супрасалском зборнику одликују се посебним беллетристичким цртама, које су карактеристичне за ранији период књижевности. Уметничко изражавање раног периода у овом жанру показује се у два основна правца: симболизам и реторичка идеализација, с једне стране, и, с друге стране елементи реализма и занимљивости сјжека. Ово се развија у идејном свету раног средњег века.

Б. Пладиков (Софија) са становишта историје нумизматике испитује називе монета у Супрасалском зборнику и упоређује их са грчким оригиналом (Монетни термини в Супрасалски зборник и въпросът за монетосеченето през Първата българска държава, 103 — 106). По њему су код Бугара у IX веку у промету неоспорно биле паре које су се ковале у бугарској држави. Међутим, не може се тачно одговорити на питање да ли су метални новци о којима се чита у Супрасалском зборнику били новци прве бугарске државе.

У нумизматици нису још идентификоване монете ове државе.

Неколико реферата посвећено је анализи превода, тј. односа између грчког оригинала и словенског текста. Х. Кејперт (Бон) издваја текст Казивања о четрдесет мученика (Eine Übersetzungskontamination im „Codex Suprasalienis“, 18 — 35) и упоређује га са истим казивањем у другим, каснијим словенским рукописима, као и са познатим грчким варијантама. Развојну линију словенског текста Казивања на основу познатих верзија аутор одређује на следећи начин:

1. Стара словенска варијанта налази се у Германовом рукопису из XIV века.

2. Стара варијанта је модернизована на бугарском подручју и заступљена је у једном рукопису руске редакције из XV века.

3. У старословенском периоду настаје нови превод Казивања. Део овог превода налази се на почетку текста Казивања у Супрасалском зборнику.

4. Такође у старословенском периоду требало је да се изврши контаминација између новог почетног и старог завршног дела. Овакав мешовити тип текста заступљен је у Супрасалском зборнику.

5. О трећем преводу постоје само несигурни подаци.

У уводном делу свог излагања аутор предлаже, веома корисно, издавања серије Bibliotheca hagiographica slavonica. У излагању А. Милева (Софија) разматра се однос између грчког оригинала и Слова на Благости св. Јована Молчаника из Супрасалског зборника (Старобугарски превод на Супрасалски зборник, 51 — 59). Он истиче да ни потпуна имитација грчког оригинала не доводи до разарања словенске језичке структуре. Словенски преводилац свесно избегава неке граматичке категорије, које су веома учестале у византијском грчком, а неке друге граматичке категорије се преносе чешће у словенски превод. Д. Иванова — Мирчева (Софија) мишљења је да при проучавању текста Супрасалског зборника треба препоставити рад више преводилачких школа (Супрасалски зборник и старобугарските преводачке школе, 80 — 86). У том смислу има слојева текста (тј.

текстова) који су писани стилем и језиком ћирилометодске школе. Ово је, пре свега, карактеристично за хомилије. При анализи текстова треба увек рачунати са редиговањем најранијег текста према нормама преславске школе и, самим тим, са неком врстом прелазног типа текста. На крају реферата аутор истиче да треба детаљније и шире истраживати проблем настајања текста Зборника.

Л. Мошински (Гдањск) анализира јеванђељске цитате у Супрасалском зборнику (Cytaty ewangelijne w tekście Kodeksu suprasalskiego, 43—50). Испитани јеванђељски цитати нису идентични са релевантним деловима текста старословенских јеванђеља. Самим тим, ови цитати нису преузети из познатих јеванђељских текстова, већ представљају други превод, можда један од најстаријих.

Правописни систем Зборника (За правописа на Супрасалски зборник, 60 — 65) испитује Б. Велчева (Софија). У Зборнику су заступљени разни правописни системи, што би сведочило о томе да његови текстови нису писани у исто време и на истом месту. Даља проучавања правописа овог споменика зависиће од степена проучености целог старословенског правописног система. Већ досадашња истраживања показују да споменици писани глагољцом или ћирилицом немају посебне правописне системе.

Лична и митска имена (Собствените имена в Супрасалски зборник, 153 — 159) проучава С. Смјадовски (Софија). Већина ових имена је преузета из грчког или посредовањем грчког из семитских језика. Изузетак представљају дачка реч Доунавъ и тракијске речи Дънапръ и Сръмъ. Аутор анализира најважније фонетске и флексијске промене грчких облика имена у словенском тексту. С. Славчева (Софија) у Зборнику обрађује основне и ретке бројеве (Числителните имена в Супрасалски зборник, 160 — 163), претежно изражене речима (88%), а мање словима (12%). Ови бројеви се у већини случајева слажу са бројевима у грчком предлошку. Статистичком методом обрађује Ј. Заимов (Софија) проблем епентетског л (Епентетично л в Супрасалски зборник, 170 — 201). По његовом мишљењу, мали број јављања епентетског л у Зборнику не искључује могућност да је његов текст

писан по правилима преславске школе. Он одбацује мишљење Мошњинског, по коме присуство епентетског *л* у Супрасалском зборнику сведочи о остацима „працрквенословенског језика“.

Питање безличних реченица у синтакси Зборника (Безличне предложенија по даним Супрасалској рукописи и других древних памятников славјанској писменности, 164 — 169) истражује К. И. Ходова (Москва), проширујући своје испитивање на старословенски псалтир и јеванђеља. Методом испитивања варијаната, она указује на позицију безличних констрикција међу осталим синтаксичким изражајним средствима, као и на могуће путеве развоја безличних конструкција у словенским језицима. Е. Дограмациева (Софија) наводи и анализира разне варијанте везничких средстава у Зборнику (Варијативноста на съюзните средства в Супрасалският сборник, 203 — 207). Она истиче да је варијантност везничких средстава значајан показатељ за проучавање композиције, начела превођења и језичке норме.

Творбени систем именица и његове моделе (Соотношение средств и моделей словообразования имен в Супрасалском зборнику, 127 — 130) разматра М. Думитреску (Букурешт) у свом реферату. Творбу именица анализирају и систематизују и аутори И. Кочев, Е. Кочева и Т. Мострова (Софија) у свом реферату (Словообразуване на съществителното име в Супрасалският зборник 131 — 136). Издвајају се опште семантичке класе именица (*nomina agentis*, *nomina actoris* итд.), које се, углавном, чувају и у савременом бугарском језику.

Д. Фрејданк (Хале), на основу текстуално-језичких поређења, срањује староруски Успенски зборник и Супрасалски зборник и у одређеним текстовима налази заједничке црте (*Der alstrussische Uspenskiy zbornik und die Sprache des Codex Suprasliensis*, 13 — 17). Он предлаже да у даљим истраживањима у ова два споменика треба идентификовати већи број текстова са заједничким цртама. Е. Власкова (Праг) прави лексичка поређења између одређених текстова у Зборнику и Шестоднева Јована Егзарха (Лексика

Супрасалској рукописи и лексика Иоанна Егзарха, 117 — 126). Аутор закључује да се може утврдити сродност између неких хомилија и неких житија у ова два зборника и да текстове треба увек паралелно проучавати са идентичним или сличним текстовима неканонских црквенословенских споменика, посебно оних који су настали у преславској књижевној средини. А. Давидов (Трново) такође заснива свој реферат на лексичким поређењима (Речникът на „Беседа против богомилите“ от презвитер Козма и Супрасалският сборник, 137 — 145). Он сматра да не треба раздвајати лексички фонд Супрасалског зборника, већ га треба посматрати као јединствен систем речи. П. К. Ковачева (Трново) испитује етимологију речи сланоутъкъ (Думата сланоутъкъ в Супрасалският сборник, 146 — 152), анализирајући значење и творбу овог облика у словенским језицима, а нарочито на бугарском језичком подручју.

На крају се налазе текстови који се односе на дискусију поводом одржаних реферата.

Мултидисциплинарним приступом основној проблематици овог скупа умногоме је обезбеђено и синхронизовано преношење нових знања из опште културно-историјске и уже језичке области. Већи број различитих стручњака углавном је успео да сумира досадашње резултате истраживања у вези са Супрасалским зборником. Учињено је то критички, или са прихватањем и доказивањем оног што је раније речено. Поред конкретних резултата, који су изнети у рефератима, многа питања остала су нерешена, што је и природно услед бројности проблема. За то су потребна даља истраживања, као што је и наглашено у неколико реферата. Међутим, у неким рефератима хипотезе се представљају као доказане чињенице, а у таквим случајевима доказивање није лишено тенденциозности. У многим рефератима трасирају се пут за будућа истраживања не само у вези са Супрасалским зборником већ и у вези са ширим проучавањем првог периода словенске писмености и културе.

Димитрије Сџефановић

НЕКОЛИКО САВРЕМЕНИХ РУМУНСКИХ ИСТОРИОГРАФА О ИСТОРИЈИ XX ВЕКА

Као и ранијих година, и у току последње две године румунски историчари објавили су неколико посебних публикација у којима су покушали да ближе осветле неке догађаје и личности које су живеле и радиле у нашем столећу. Потребно је нагласити и то да је у овом периоду објављено и више историјских дела у којима се разматрају друштвени односи на територији Румуније од најранијих дана до данас.

Осврћемо се на неколико најважнијих дела румунске историографије. Она несумњиво заслужују пуну пажњу наших прегалаца са области историјских и сродних дисциплина.

Академија за друштвено политичке науке СР Румуније и Историјски институт „Nicolae Iorga” издали су монографију Elize Samrus под насловом *Din politica externă a României 1913—1947* (Из спољне политике Румуније).

Циљ ове књиге и поред скромног наслова јесте да се позабави спољном политиком Румуније у првој половини нашег века. Реч је како видимо о крупним догађајима који су као кулминацијом обележени са два светска рата. Оба су, поред осталог, утицала и на промену румунских државних граница, као и на унутрашње друштвено уређење, које је са полуфеудалног прерасло у социјалистичко. Позната је чињеница да је румунска дипломатија настојала да избегне ратове али и да оствари своје националне тежње. Ова књига бави се тим проблемима. Догађаји о којима се говори подељени су у три дела.

Први део (стр. 11—243) посвећен је догађајима од 1912. до 1923. године. Аутор приказује политику коју је Румунија водила између великих сила — с једне стране Централних сила а, с друге стране, сила Антанте. Иако је најпре припадала првом блоку, Румунија је под притиском сила Антанте, као и услед сплета међународних догађаја, пришла Антанти и ушла у први светски рат, који је по њу био катастрофалан и завршио се закључивањем сепаратног мира са Централним силама, да би, после кратког времена, поново ушла у рат против Централних сила. Као што је познато, завршетком рата Румунија је проширила територију, како на истоку тако на југу и западу. Овај део аутор

завршава разматрањем мировних уговора који су санкционисали такво стање.

У другом делу књиге (стр. 235—375) говори се о политичким уговорима које је Румунија закључила у периоду између два светска рата. Да би очувала своју увећану територију, нема сумње да је било најзначајније оснивање Мале антанте, које је представљало чувара постојећег стања на Балкану и у једном делу централне Европе. За Румунију су такође били значајни уговори са Пољском, Француском и Италијом, као и уговори који су произишли из Пакта Друштва народа, као и Балкански споразум.

Трећи део (стр. 377—600) пружа широку слику румунске политике која је у току само неколико година довела до промене државних граница уз огромне људске и материјалне жртве, било с једне било с друге стране.

Посебну пажњу у овом делу књиге аутор посвећује распарчавању земље, као и поновном припајању северне Трансилваније земљи матици.

Овај део аутор закључује Париским мировним уговором 1946—1947, којим је потврђено право Румуније на помесну отргнуту територију уочи другог светског рата.

У закључку можемо рећи да је др Eliza Samrus, историчар чији су досадашњи многобројни радови познати и у Румунији и у иностранству, и овом приликом показала тананост у навођењу појединих података и необичан смисао за синтезу. Као и у ранијим радовима, Eliza Samrus се руководила поставкама дијалектичког материјализма. Ово дело саздано је на богатој литератури и архивској грађи. Ако је литература наведена само у фусотима, тај недостатак умногоме надокнађује Индекс имена и догађаја (стр. 605—627), који омогућава лакше служење књигом. С обзиром на то да ће ова књига послужити и историчарима других европских народа у првој половини нашег столећа, чија се судбина помиње у овој књизи, аутор је нашао за сходно да текст пропрати резимеом на енглеском језику (стр. 629—631).

У издању Editura politică из Букурешта објављена је монографија Iona Grecescu под насловом *Nicolae Titulescu* (Букурешт 1980).

У овој књизи разматра се један вид активности Николаја Титулескуа, личности без чијег се имена не може пратити дипломатска историја Европе између два светска рата. Аутор се ограничио искључиво на делатност Титулескуа као правника, пратећи његову правну мисао и њен практични одраз на међународном плану. Књига се састоји од четири поглавља.

У првом поглављу (стр. 17—39) аутор се задржава на историјским условима у којима се формирала правно-политичка и филозофска мисао овог румунског државника, као и на основним цртама његове личности. Аутор, без сумње, наглашава и објективне услове у којима је настала Титулескова мисао посебно ако се има у виду да се он родио 1882. године у Крајови и да је имао пред очима политичку борбу каква је вођена између велепоседника и буржоазије.

У другом поглављу (стр. 40—64) разматра гледиште овог дипломате о улози и циљу међународног права, у коме је видео израз слободног споразумевљања између суверених држава. Демаскирајући став Немачке у вези са једностраним отказивањем међународних уговора, Титулеску је указао на чињеницу да ни једна страна нема субјективно право да сама себи додељује правду. „Ако би једнострано отказивање уговора — наставља он — могло да се прихвати без последица, то би означавало крај колективне безбедности, као и крај Друштва народа; у том случају ушли бисмо у свет из ког смо веровали да смо изашли заувек, тј. у свет којим би се владало не силом закона, већ законом силе”.

У трећем поглављу (стр. 65—130) говори се о доприносу овог политичара афирмацији и заснивању општих принципа међународног права. Ту је реч о његовом односу према националној независности, према начелу територијалног интегритета држава, затим о равноправности међу државама, немешању у унутрашње послове других земаља, о поштовању међународних уговора, о међународној сарадњи, решавању међународних проблема мирним путем, као и о мирољубивој коезистенцији.

У четвртном поглављу (стр. 131—230) аутор се бави дипломатском мишљу овог политичара, без чијег имена је немогуће сагледати дипломатску исто-

рију великих европских држава тридесетих година овога столећа. Титулеску је у дипломатији видео средство за одбрану националних интереса једне државе, инструмент за јачање добросуседских односа и међународне сарадње, што укључује и решавање крупних међународних проблема, тј. разоружање и европску безбедност.

Књига се завршава индексом имена (стр. 233—255), као и садржајем на неколико страних језика који страном читаоцу могу да укажу на проблематику којом се бави ова монографија.

Институт за историјске и друштвено политичке студије поред ЦК КПР издао је монографију Iona Calafeteanu под насловом *Diplomatiа Românească în sud-estul Europei 1938—1940 (Румунска дипломатија на југоисточку Европе 1938—1940)*, Букурешт 1980, 295. стр.

Међу монографијама које су се последњих година појавиле у Румунији ради марксистичког сагледавања румунске спољне политике између два светска рата, значајно место заузима и књига Јона Калафетеануа коју приказујемо. На овим страницама исцрпно је дата историја дипломатских односа Румуније са земљама југоистичне Европе. Књига је писана на основу великог броја објављених радова из ове области, као и на основу богате архивске грађе.

Наслов књиге унеколико је објашњен у *Предговору* (стр. 7—14), у коме се говори о традиционалној усмерености Румуније ка југоисточној Европи и Балкану. И у предговору и у интегралном излагању аутор се непрестано позива на Малу антанту и Балкански споразум — два савеза чији је Румунија била члан.

Књига је подељена на шест поглавља. Прво поглавље (стр. 15—57) пружа широку слику преокрета који је настао у спољној политици Румуније после аншлуса, што је означавало и промену политичких снага у овом делу Европе. Прилазећи оцени тих догађаја са становишта КП Румуније, аутор истиче потребу јединства свих балканских народа. У оквиру таквих твђења он цитира и оновремена излагања илегалне румунске радничке штампе.

У другом поглављу (стр. 58—123) разматрају се међународни односи какви су настали у југоисточној Европи после потписивања Минхенског споразума. Тај акт великих сила угрозио је

међународни положај Румуније, док је нестанак савеза Мале антанте не само ослабио међународни положај Румуније већ и њену одбрамбену способност пред мађарским ревизионистичким и реваншистичким претензијама. Реч је потом о читавој дипломатској игри која је произишла из једног међународног споразума великих сила.

У трећем поглављу (страна 124—162) обрађује настојања румунске дипломатије да очува неутралност земље како у предратном периоду тако и у првој години рата. Многи нови документи, меморијална грађа и радови пружају нове податке о овом периоду.

У четвртном поглављу (стр. 163—190) говори се о могућности стварања једног новог балканског пакта у који би ушла и Бугарска. Међутим, као што је познато, оваква настојања нису уродила плодом.

У петом поглављу (стр. 191—239) излаже румунску иницијативу чији је циљ образовање блока неутралних земаља. Реч је, у сваком случају, о покушају који је тумачен и другачије. Неки су у оваквом савезу видели блок чији је циљ био заштита енглеских интереса у овом делу Европе.

У шестом поглављу (стр. 240—264) говори о последњим покушајима да се преоријентисхе спољна политика државна југоисточне Европе уочи избијања другог светског рата. Као што је познато, јесен 1940. године била је обележена диктатуром генерала Јона Антонескуа и сврставањем Румуније уз осовину Рим—Берлин, што је већ следеће, 1941. године, довело Румунију да уђе у рат на страни фашистичких сила против СССР-а.

Књига је пропраћена многим фуснотама, у којима је дата најзначајнија литература и архивска грађа, док индекс имена (стр. 265—291) омогућава лакше слеђење књигом.

У издању *Editura politică* из Букурешта недавно је објављена монографија *Mihaia Fătua și Iona Spălățelua* под насловом *Grada de rier organizație de tip fascist (Гвоздена Гарда — организација фашистичког типа)*, Букурешт 1980, 305 стр.

У овој књизи разматра се проблем једне од фашистичких организација које су се јављале, са променљивом срећом, у многим европским државама после првог светског рата. Несумњиво да су сва покрети ове врсте имали

нешто заједничко: заснивали су се на тероризму, док су у редовима народних маса имали мало присталица. Потребно је, међутим, нагласити да је њихова малобројност умногоме надокнађивана борбеношћу.

Иако аутори ове монографије не наглашавају, бар у почетку повезаност румунског фашистичког покрета са иностранством, чињеница је да је он произишао из исте или сличне друштвене климе која је условила и рађање фашистичких покрета у другим земљама. Аутори прате развој Гвоздене гарде од њеног настанка до неславног завршетка, истичући у наслову да је реч о „терористичкој организацији фашистичког типа”. Стиче се утисак да је овај епитет сувишан, с обзиром на то да су се све изразито десничарске струје између два светска рата ослањале на терор. Румунски фашистички покрет настао најпре као легија „Арханђел Михаило”, која је касније променила име у „Гвоздена гарда” и прерасла у политичку партију „Све за државу”, дошао је као потреба једног времена у коме су се буржоаске партије нашле на беспутју, док је румунски раднички покрет био недовољно организован, поготово што се Комунистичка партија Румуније налазила у илегалности. Додајмо овоме и чињеницу да је Румунији — по мишљењу неких кругова — угрожавао њен сусед — Совјетски Савез. Међутим, прозападно оријентисани румунски политички кругови, заједно са двором, нису се слагали са фашистичким покретима у Европи, па ни са Гвозденим гардом, мада румунски суверен Карол II није могао да заборави да га је она прва признала приликом његовог повратка на престо 1931. године. За разлику од буржоаских партија и двора, који су често били спремни на компромисе с Гвозденим гардом, широкe народне масе румунског друштва, окупљене у Народном фронту, чврсто су се супротстављале политици сила коју је наметнула Гвоздена гарда. Све већим јачањем фашистичких сила у Европи румунске буржоаске политичке партије и двор све ближе су сарађивали са Гвозденим гардом. Стога није ни чудо што је вођа Гвоздене гарде Корнелиу Зелча Кодреану једно време имао у Парламенту 66 посланика. Однос између буржоаских партија и двора, с једне стране, и легионара, с друге стране, биће јасан ако се има на уму да

је Карол II, после увођења диктатуре, похасио вође Гвоздене гарде да би их касније незаконито ликвидирао. Таква ликвидација била је одмазда за терор који су припадници Гвоздене гарде вршили да би приграбили власт, ликвидирајући најугледније личности румунског политичког, културног и јавног живота, политички демократски оријентисане.

Све јачи утицај десничарских снага у Европи уочи другог светског рата, омогућио је нову појаву Гвоздене гарде у Румунији, самим тим што је у Румунији постојала јака немачка национална мањина и што је Хитлер свим силама помагао Гвоздену гарду, сада са Хоријом Симом на челу.

Међународна ситуација у свету у јуну 1940, после пада Француске, била је веома тешка. Фашистичке силе, биле су на врхунцу славе. У Румунији је било веома тешко стање. Карол II, плашећи се нацистичког напада на Румунију, позвао је у владу Хорију Симу и још неколико легионара. Међутим, после кратког времена, они се нису тиме задовољили већ су тражили више. После абдицирања Карола II, 6. септембра 1940. године у новој војној влади новог шефа државе генерала Јона Антонескуа, Гвоздена гарда је добила скоро половину најважнијих министарстава. Сада су легионари спровели свој црни терор над свим грађанима у земљи. Сада су захтевали легионарску владу, јер нису више хтели коалициону владу. Битка се водила између Хорија Симе и шефа војнофашистичке диктатуре генерала Јона Антонескуа. Легионари су дигли устанак крајем јануара 1941. године. Антонеску је успео да их потпуно елиминисао јер је војска била на његовој страни, а легионари су у њој имали веома мало присталица, а у широким народним масама уопште нису имали подршке. Своју кратку власт легионари су обележили црним страницама у историји Румуније. Избегли легионари су нашли уточиште најпре у редовима немачке националне мањине у Румунији, или су их прихватиле немачке трупе које су биле стациониране на територији Румуније, да би се на крају обрели у Немачкој.

То би био стварни крај ове фашистичке организације која је за собом оставила много жртава и попут сличних организација исписала мрачне странице румунске историје.

Нема сумње да су аутори успели да следе развој ове фашистичке организације од постанка до краха. Међутим, поставља се питање да ли се и колико се историја ове организације може правилно сагледати без дубљег улажења у економске односе и у читаву политичку историју Европе између два светска рата.

Академија за друштвено-политичке науке Социјалистичке Републике Румуније издала је први том монографије под насловом *Istoria druptului Românesc*, vol. I, (*Историја румунског њрава*) групе аутора, Букурешт 1980, 664 стр..

Реч је о замашном подухвату на изради историје румунског права у три тома. Први том обухвата више од 600 страница а састоји се из два дела

У првом делу (стр. 31—124) говори се о пореклу говора, као и о праву у робовласничком друштву. Разуме се да су аутори имали на уму услове територије данашње Румуније пре римских освајања. Том периоду, односно примитивном друштву, затим матријархату и првобитној заједници, посвећен је један број страница. Аутори се задржавају и на правним институцијама Гето-Дачана, као и на њиховој политичкој и државној организацији. Најмање пажње у овом делу посвећено је државној организацији после римских освајања Дакције, са посебним освртом на финансијску, војну и управну организацију. Прилично опширно разматра се грађанско и кривично право. Овај део завршава се описом друштвено-политичких и судских организација које су постојале у црноморским градовима у време римских освајања, као и описом византијских феудалних институција које су касније повikle на доњем Дунаву.

Много је опширнији други део (стр. 127—601), који се задржава, у више поглавља, на животу феудалних румунских држава. С једне стране, реч је о појави феудалних правних норми и њиховом поступном афирмисању у румунским државама. С друге стране, приказано је више правних институција политичког, друштвеног и економског карактера, које су постојале у румунским феудалним државама. Поред основних феудалних карактеристика земљишног поседа, много места посвећено је организацији феудалне државе, с прерогативима владара и његових достојанственика. Аутори се не задржавају

само на Влашкој и Молдавији већ и на Трансилванији, посебно на крајовској бановини. Није заборављен ни финансијски систем ни војна организација, као и црквена и судска организација.

Аутори су настојали да на крају овог тома изложе и развој судско-политичких идеја којима се кретао румунски феудализам. Књига се завршава селективном библиографијом (стр. 603—642), као и предметним индексом (стр. 643—657).

Несумњиво да је овде реч о феудалним институцијама румунског друштва у њиховој позној форми, које се умногоме разликује од институција које су имале балканске државе уочи пада под турску власт. Другим речима, овај том представља и историју феудалног права у најширем смислу.

У издању *Editura politică* из Букурешта објављена је монографија *Mihaila Rusevscua — Iona Saizua* под насловом *Viața politică în România 1922—1928 (Политички живот у Румунији 1922—1928)*, Букурешт 1979, 263 стр.

Као што се може видети из Увода (стр. 5—7), аутори су настојали, водећи рачуна о условима тога времена и посматрајући кроз призму дијалектичког материјализма, да дају слику унутрашњег политичког живота Румуније у периоду 1922—1928. године, односно пре почетка велике економске кризе, која је захватила читав свет. Свој рад аутори су поделили на четири поглавља, од којих свако садржи и поднаслове.

У првом поглављу (стр. 9—26), под насловом економски развој Румуније у поменутом периоду, говори се о променама које је претрпела привреда услед крупних друштвених промена какве су настале у послератном периоду. Проширење граница, односно припајање нових територија земљи, проузроковало је и нове проблеме. Један од тих проблема била је и аграрна реформа која је, бар у почетку, довела до опадања производње. Све више се постав-

љало питање да ли Румунија треба да остане пољопривредна земља или да инсистира на јачању индустријско-финансијске буржоазије. У сваком случају, она се определила за реакционарни систем буржоаско-велепоседничке државе.

У другом поглављу (стр. 27—115) указује се најпре на политичку структуру земље и на промене које су после рата настале на овом плану. Тежиште овог поглавља, међутим, пренето је на политичке партије које су деловале у том периоду. Њих није било мало. Свака од њих приказана је својим посебним карактеристикама, укључујући крајњу десницу, као и партије верумунске националности.

У трећем поглављу (стр. 116—137) изложена је историја Комунистичке партије Румуније као и других радничких партија и политичких организација. Неупуштајући се у појединости, нагласићемо само да су комунисти и припадници напредних прогресивних странака настојали, у свима приликама, да разоткрију антирадикалну и антиселјачку политику владајуће буржоазије.

Четврто поглавље (стр. 138—242) задржава се на историјату четири владе које су се смењивале у овом периоду, уз економску и политичку карактеристику рада сваке од њих.

Књига се завршава закључком (стр. 243—246). Аутори истичу карактеристику овог периода, указујући на економски прогрес који је у овом периоду обавила Румунија на економском плану, а да при том ипак није могла да изађе из положаја слабо развијене земље. Чињеница је, међутим, да је поседнички слој постепено замењиван буржоаским, који је као крупна буржоазија, био опредељен за либерални западњачки систем.

Аутори су навели (стр. 247—251) састав свих влада из тог периода. Служење књигом олакшава индекс имена и места (стр. 252—263).

Милан Ванку

ОСНОВНЕ ПРОБЛЕМЕ БАЛКАНИСТИКИ В СССР, Балканские исследования, вып. 5. Институт славяноведения и балканистики, Академия наук СССР Москва 1979, 207 стр.

У издању Института славистике и балканистике Академије наука СССР штампана је пета свеска Зборника радова *Основные проблемы балканистики в*

СССР. Зборник садржи већи број историографских радова, у којима се разматрају основни проблеми балканистике (историја, књижевност, лингви-

стика, фолклор) и сумирају резултати научних достигнућа совјетских научника у области балканологије за последњих десет година. У Зборнику је нашло места и неколико радова посвећених историји изучавања у Совјетском Савезу балканских земаља и народа. Зборник се састоји из два дела. У првом, прилично широко и историографски, пружа се осврт на совјетску балканолошку литературу везану, пре свега, за проблеме историје, историје културе, етнографије, књижевности, лингвистике. Овом делу припадају следећи радови: Е. П. Наумов: — *Балканское средневековье*; К. Л. Струкова — *Проблема национально-освободительного движения балканских народов*; С. И. Бочкарева, Е. К. Вяземская — *Россия и Балканы в 18 — начале 20 века*; М. Д. Ерещенко — *История рабочего и коммунистического движения на Балканах в межвоенный период*; А. В. Антосьяк, О. Н. Решетникова, В. Е. Романов, Г. М. Славин — *Освободительная борьба народов балканских стран против фашизма* С. В. Васильев, И. С. Пимоненко, Т. А. Покивайлова, О. Н. Решетникова — *Некоторые проблемы социальной лингвистической развилки Болгарии, Румынии, Югославии и Албании в послевоенный период*; Њ. А. Петресия — *Изучение истории и истории культуры Турции (60—70-е годы)*; Е. П. Львова — *Некоторые вопросы культуры балканских народов 18—19 вв. в трудах советских ученых*; Њ. В. Иванова — *Балканская этнография в СССР*; Т. Г. Биткова, Р. Ф. Дорогина, В. И. Злыднев, С. Б. Илбинская, Г. Л. Маньковская, М. В. Фрицман — *Исследование миферайтур балканских стран в Советском Союзе*; Т. В. Цивьян — *Лингвистическая балканистика в СССР (Современные балканские языки)*; С. Б. Бернштейн — *Балканская этнокология в СССР*; Л. А. Гиндин — *Английская балканистика в СССР*.

У другом делу Зборника, обимом нешто мањим од претходног, нашли су место такви радови, као што су: Е. И. Демина — *Об изучении новоболгарской письменности в отечественной филологии*; Н. Л. Ручкина — *Изучение новоболгарской языковой фольклора в нашей стране*; М. В. Никулина — *К проблеме балканизма в работах А. М. Селищева*.

На крају Зборника објављена је хроника у којој нас аутор А. И. Рогов упознаје са радом међународног сим-

позијума, одржаног у Москви од 24. до 29. јануара 1978. године и посвећеног теми *Византијска култура и словенски свет*, као и са састанком Бироа међународног удружења за изучавање земаља југоисточне Европе, на коме је донета одлука да се IV Конгрес удружења одржи 1979. године у Анкари.

Као што је и у уводном делу Зборника указано, обим пете свеске био је такав да није било могуће посветити подједнаку пажњу свим проблемима којима се бави совјетска балканистика, нити је било могуће набројати све радове из историје и културе балканских земаља, објављене за последњих десет година у СССР-у. Али, и ови радови (монографије, чланци, прикази, часописи и зборници и др.) који су у овом зборнику први пут прикупљени у једну целину и подвргнути анализи, убедљиво сведоче о обиму балканолошких истраживања у Совјетском Савезу. А она, као што се из Зборника може закључити, обухватају многе проблеме: историју балканских народа; њихову националноослободилачку и револуционарну борбу; везе народа Балкана и Русије; специфичности материјалне и духовне културе и многе друге стране историјских и историјско-културних процеса на Балкану. При том нису занемарени ни савремени процеси који се одигравају у овом региону. Посебна пажња поклања се проучавању и утврђивању услова који су проузроковали суштинске социјално-економске и политичке промене у балканским земљама после другог светског рата.

Из садржаја Зборника може се закључити да се у оквирима балканолошких истраживања у Совјетском Савезу последњих година интензивно ради на усавршавању одговарајуће методике и методологије. Исто тако, паралелно са радовима из једне научне области или из појединих балканских земаља, све се више пажње посвећује регионалним и интердисциплинарним истраживањима; све је значајнија примена комплексног проучавања крупнијих историјских и историјско-културних проблема.

Имајући у виду све што је изложено, може се рећи да је овај пети том зборника *Основне проблеме балканистики в СССР* занимљива и веома корисна публикација.

Петар Милосављевић

КУЛТУРА НАРОДОВ БАЛКАНА В НОВОЕ ВРЕМЯ, Балканские исследования, вып. 6, Институт славяноведения и балканистики, Академия наук СССР Москва 1980. 197 стр.

Књига *Култура народо̀в Балкана в новое время* обухвата раздобље од краја XVIII до прве половине XIX века, тј. доба народног препорода балканских народа. Књига има два поглавља: *Проблеми формирања националних култура и Историја руско-балканских културних веза*. Књига садржи и рецензије публикација са балканском проблематиком објављених у СССР-у, затим хроничку међународних балканских скупова у 1979. и библиографију књига и часописа са балканистичком садржином објављених у СССР-у у току 1977. и 1978.

У предговору Е. П. Лвова износи опште карактеристике развоја културе балканских народа у новије време, које су резултат специфичности друштвеног развитака, као и спољашњи утицаји на његов развитак, посебно европских народа у току XVII и првих деценија XIX века. Анализирајући друштвени развитак балканских народа, аутор констатује да балкански народи нису имали могућности да у културном развитуку у доба турског ropства пређу етапе које су биле овојствене западно-европским народима. Тако, на пример културни развитак балканских народа није имао свој природни прелаз из средњовековне у ренесансну културу, односно у њиховом развитуку нису дошли до изражаја барок и класицизам. Међутим, националноослободилачки покрети балканских народа допринели су да се те празнине допуне, повезујући народну традицију са утицајем западно-европских народа, што је допринело стварању посебних националних култура у доба националног препорода.

Научни прилози у едницији распоређени су на следећи начин: Проблеми формирања националних култура:

В. М. Полевеј — *О неким њроблема развика националне уметности новог времена у земљама балканског реџиона*; И. Колев (Бугарска) — *Историјска мисао балканских народа у XVIII веку и формирање националних лиџера-*

тура; А. Д. Желтјаков — *О њроблему извора о њросејиџиелсџеу у Османској имџерији: формирање и развика свејовних џенденџија у џурској кулџури XVIII до средине XIX века*; Т. Ф. Серкова — *О неким асџекџима развика албанске кулџуре*; Е. П. Лвова — *Бугарско занџиџево у Прејороду и у сџиџему балканске уметности*; Н. А. Ајзенџтајн — *Проблеми формирања џурске лиџераџуре у радовима совџејских џурколоџа 50 — 70. џодине*; Д. Ф. Поплико — *Из историје развика срџске кулџуре новог доба у Босни и Херџевини: Лиџерарно наслеџиџе Васе Пелаџиџа*.

Из историје руско-балканских културних веза: О. А. Белоброва — *О џрчкој џеми у руској уметности у џреџ џреџиџи XIX века*; Г. Л. Арш — *Грџки научџак Д. Гобделаас у Русији*; М. В. Фридман — *Румунска уметности у друџој џоловини XIX века и руско-румунске кулџурне везе*; Ј. И. Иванова — *Осџивање јужнословенској џансиона у Николајеџу*; С. И. Данџенко — *Акџивности П. А. Кулаковској у Србији (из историје руско-срџских научџких веза у џоследњој џетвџртиџи XIX века)*.

За југословенску историографију и историју књижевности посебни пажњу заслужује џланак Илије Колева у коме се износи паралеле у културном и књижевном развитуку балканских и јужнословенских народа, затим Дине Поплико која износи биографске и библиографске податке о животоу и раду Васе Пелаџиџа, и на крају, Јулије Иванове о јужнословенском пансиону у Николајеџу где су се џколовала деца из наших крајеџа, посебно из Македоније.

Треба истаџи џланак С. И. Данџенка *Акџивности П. А. Кулаковској у Србији* у коме се поред богате библиографије о раду Кулаковског дају и архивски извори о његовом научном раду у Србији.

Климент Цамбазовски

Драгутин Мићовић, КРАЈИШНИЧКА ВПИКА, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 10, Београд 1980, 182 стр.

Монографија Д. Мићовића је плод његовог вишегодишњег истраживачког рада, најпре самостално а онда и у оквиру студијског пројекта Балканолошког института *Хајдуци у умотворинама народа југоисточне Европе*. У том контексту она је писана синтетички и представља значајан прилог литературе о епизи јужнословенских и балканских народа.

Епске песме о крајишницима — јунацима муслиманске епике, по зору на хајдучке и ускочке песме, аутор сврстава у засебну целину целокупне српскохрватске народне епске поезије. С друге стране, он их посматра као посебан феномен песничког настајања, развоја и даљег уобличавања и ширења ове епике у оквиру узајамних односа и културних веза народа југоисточне Европе. У том погледу посебно се издваја ауторово историјско одређивање тематско-садржинске основе најзанимљивијих мотива, јунака и догађаја, који су могли да буду транспоновани у поезију, затим њихово преплитање са осталим песмама српскохрватске епике ранијег периода или, пак, оних песама које су се стварале као и песме о крајишницима. При том, с разлогом и документовано указује на специфичне околности развитка крајишничке епике.

Д. Мићовића, пре свега, интересује *Крајина као географско-историјски појам*. „Крајина, као и многе речи у нашем језику које са њом имају заједнички корен или основу, представљају стару словенску лексикку. Код нас се, од најстаријих времена, речи као крај, крајина, крајиште, крајишник и сл. везују за пограничне крајеве, жупе, насеља или некадашње границе”, вели аутор. То су они погранични предели у којима је било или је могло да буде повременог или сталног четовања, сукоба, трвења. Стога становници ових крајева имају особине увек спремних ратника.

На основу поузданих историјских података о граничним сукобима, Мићовић утврђује најзначајније догађаје, посебно у време кулминације крајишничког четовања у XVII веку. Ратовања на Крајини била су непресушна инспирација народном певачу да ствара ликове јунака чија етика прераста догађаје обичне хронике. Стога и закључак: „Крајишничка епика је и у умет-

ничком погледу тако уобличена да представља, попут хајдучких и ускочких песама, успешну сублимацију народног живота, одражава дух свога времена, али нам показује и сопствено усавршавање, колективну тежњу, не само стваралаца и певача него и слушалаца, да се оствари потребна лепота израза”.

И поред тога, поредећи поједине варијанте, аутор запажа да има успелијих и непотпуних, слабијих песама. У раду је, наиме, приказана целина бележења и објављивања крајишничких песама, пре свега у вези са њиховом мотивском структуром. Тако је уследио закључак да крајишничке песме имају својих специфичности, како у односу на ускочке и хајдучке тако и у односу на остале муслиманске песме на српскохрватском језику. Мићовић настоји да истакне те посебне особине: језик песме, устаљена места при описивању јунака и њихових поступака, уношење описа карактеристичних за живот у муслиманској средини, тежња да се ниже више догађаја, што се може тумачити и као тежња ка опширности. Све то, међутим, сматра аутор, не може јаче опорити чињеницу да се ускочке, хајдучке и крајишничке песме служе у основи истим поетским средствима „и да сам облик не може бити критеријум о томе да ли је нека песма крајишничка или не. Довољно је навести да крајишничке песме тзв. „жерцеговачког типа (по Шмаусу) и албанске крајишничке песме (kangë kreshnike) нису дуже од просечних хајдучких или ускочких песама. Стога садржај песама најбоље показује да ли је песма из круга крајишничке епике или није, а питање облика песама може само да допуни наша сазнања о крајишничким песмама” и уопште о јуначким народним песмама у уомном стваралаштву на српскохрватском језику, па и других јужнословенских и балканских народа. То је Мићовића и довело до тезе да крајишничке песме треба тако назвати по Крајишницима, као што су по хајдуцима неке јуначке песме назване — хајдучким, а друге по ускоцима — ускочким песмама.

Део своје студије Мићовић је посветио разматрању српскохрватске крајиш-

ничке епике и деостерачких албанских крајишничких песама. Поред помена Крајине и главних Крајишника, у албанској поезији налазимо доста сличности, посебно у погледу етичких норми које су, свакако, резултат узајамних веза и утицаја у прошлости, сматра аутор.

Своја истраживања и закључке, који су знатно проширили наша ранија знања о муслиманској епизи, Мићковић је

засновао на обилној грађи, на збиркама песама и рукописима, на расправама и зборницима. Тако је истраживачки поступак обогаћен низом илустративних примера из песама и литературе. Њиховом анализом проширене су временске и просторне координате крајишничке епике у контексту усменог књижевног израза балканских народа.

Миодраг Стојановић

“*Άγγελος Ν. Δευτεράος, Ο ΑΡΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΓΕΝΝΗΣΙΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΗΝ, Αθήναι 1979, 9-266 стр.*”

Ангелос Дефтереос, писац монографије о *Симболичној и мајичкој функцији хлеба, њи рођењу и смрти, код савремених Грка* заснива своја разматрања на досада необјављеној етнографској грађи прикупљеној од 1888. до 1977. године, која се чува у Архиву одељења за фолклор Атинске академије наука, чији је он сарадник.

Монографија има два главна дела, који садрже више одељака. Први је посвећен веровањима и обредима у вези са хлебом у вези са нероткињом, трудницом, породилом и новорођенчетом, а други — веровањима и обредима са хлебом у вези са смрћу, пратећи цео ток — од тренутка умирања, до укопа и помена током године.

Неплодност жене (нероткиње) проузрокују, по веровању савремених Грка, зли демони. Да би се заштитила од њих, она увек носи са собом комадић хлеба као хамајлију. Из истог разлога хлеб се жртвује извору да би се умилостивили зли демони који спречавају жену да зачне. Једном речју, сматрају Грци, велики је грех немати порода. Нероткињу нерадо прима сеоска средина. Од ње се не узима квасац да се замеси хлеб, а ни свештеник не прима од ње хлеб који се дели као нафора у цркви.

С друге стране, верује се да ће трудница одржати плод у животу и лако донети живо дете на овај свет ако увек носи са собом залогај хлеба ушивен у неки део одеће. Бесквасни хлеб, као повојница, дарује се мајци одмах после порођаја да би се она и дете заштитили од урока и злих демона. Новорођенчету се, из истог разлога комадић од овог хлеба зашије у

повој. Трећег дана по рођењу очекује се долазак „суђаја”, за које се припрема посебан хлеб. У неким крајевима Грчке овај хлеб се употребљава у извођењу једне пантомиме праћене посебном игром, за време које се у руци држи хлеб и при том позивају „суђаје” да се придруже играчима. По завршетку ове обредне игре хлеб се раскомада, а делови бацају у бунар, испред кућних врата или у море. Познат је обичај да се испече велики округао хлеб, пробушен на средини, кроз који се дете чим се роди провуче три пута, ради здравља. Прво дојење детета обезбеђује се посебним хлебом. Кад дете порасте и престане да доји, хлебом се жели да заустави мајчино млеко. Кад се дете разболи, пред њим се ломе специјално за то умешени хлеб. Овај хлеб меси седам жена. Један део од хлеба баца се на раскрсницу да би се зли духови, који су изазвали болест, вратили на место одакле су дошли. Кад дете наврши годину дана, испечени хлеб се стави на његова леђа. Док он пузи четвороношке, родитељи и сродници му проричу будућност.

У другом делу књиге аутор обрађује магијску и симболичну улогу хлеба у посмртним обичајима. На почетку разматра веровање по коме хлеб може да предскаже смрт. Постоји, међутим, и супротно веровање да хлеб може и да отера смрт. Чим неко умре одмах се испече хлеб од чистог пшеничног брашна. Овај хлеб у Грчкој има различите називе. Он се ломи изнад покојника, а други, мањи хлеб, ставља се покојнику у руке. Трећи хлеб се положи на место на коме је покојник изданао. У другим крајевима Грчке бесквасни

хлеб, са рупом на средини, ставља се на покојника. За време сахране жене, које иду испред погребне поворке, носе по један хлеб у рукама. Верује се да су покојници у гробовима изложени злим духовима. Да би се заштитили од њих, у гроб се ставља хлеб. После погребња, на гробу се свим присутним дели хлеб. Лице које обавља овај посао настоји да свако добије по парче од тога хлеба. После погребња, покојникова породица позива рођаке и пријатеље на заједнички обед. Свако ко дође дужан је да донесе по један хлеб. Ти се хлебови најпре стављају на земљу, а затим деле. О подушјима и задушницама такође се меси хлеб за мртве.

И сам покушај да укратко парафразирамо садржај ове занимљиве етнолошке монографије, свесни велике одговорности за сва осиромашења која овакав поступак подразумева, говори пре свега о чињеници, да она обилује етнографском грађом, која отвара и доноси богате архетипске слике о културним хлебовима поводом рођења и смрти. Аутор се трудио да за рецентни материјал пронађе и одговарајуће анало-

гије у изворима античке Грчке и Византије. То му је омогућило да свој методолошки приступ продуби и обогати новим садржајима.

Није случајно да се највећи број културних хлебова са магијским и симболичним значењем везује за два најјача људска бола — бол рођења и бол смрти, за чијим тумачењима наука још увек трага.

Посебна вредност ове монографије је у томе што после сваког одељка аутор даје о сваком етнографском податку исцрпну белешку о казивачу, месту и времену бележења. Осим тога, емпиријску грађу прате богати упутни из литературе.

Иако Ангелос Дефтереос у својој монографији разматра проблеме културних хлебова код грчког народа, она је изузетно значајна због веома богате емпиријске грађе, која је поуздан извор за компаративна изучавања балканске етнологије, посебно у области магије, религије и симбола.

Драгослав Антонијевећ

Милутин Р. Ђуричић, ЧУВАРИ БЕСЕ, Посебна издања САНУ, књ. DXX, Одељење друштвених наука, књ. 83, Београд 1979, 179 стр.

У малом броју савремених етнолошко-правних студија у којима се означава повећано интересовање наше науке за питања обичајног, неписаног права у протеклој деценији, посебно се истиче рад др Ђуричића *Чувари бесе*. Рад се односи на стару установу правне заштите у племенском друштву, у коме није постојала државна регулатива, односно формално судство, полиција и затвори. Инструменти заштите права и обезбеђења преузетих уговорних обавеза у том друштву о коме аутор говори нису до сада подробније изучени у нашој етнолошкој или историјско-правној литератури, углавном зато што не постоје одговарајући извори. Аутор је стога читавих петнаест година проучавао на терену и кроз малобројне писане изворе обичајно право Албанаца на Косову (где иначе живи и ради), јер се у оквирима тога права сигурира питање које у својој студији обрађује.

Материја је подељена на три дела. У првом се, на општи начин говори

о установи јемства, односно дорзонији, коју свакако треба разликовати од одговарајуће установе у савременом писаном праву. С обзиром на то да је установка дорзоније инструмент обичајно-правне заштите у племенском друштву, у овом делу су објашњена средства те заштите — крвнородничка група као ослонац, пријатељи који врше ту улогу и, најзад, пакт о заштити. При том је детаљније анализиран овај пакт, његова сврха, форма закључивања, итд. Затим је реч о беси и њеном сакралном карактеру, постојаности и чврстости обавезе која је њоме заштићена, о карактеру и одговорности дорзона (јемца), као и о санкцијама против кршилаца бесе. На тај начин је у овом првом, општем делу дорзонија приказана као инструмент заштите на основу кога настаје беса, на коју се ослањају сви значајнији послови у албанском обичајном праву.

У другом делу студије реч је о облицима заштите. Пре свега, говори се о

унилатерларном пакту заштите личности и имовине, код кога је могућно разликовати раздајање, уток, провођење и велику дорзонију. После тога, реч је о билатералним облицима заштите личности приликом уговореног посредовања, ослобађања недужних сродника код крвног дуга, приликом плаћања крвнице, и сл.

Аутор разматра и положај албанске жене у вези са питањем бесе, посебно женидбене уговоре.

О дорзонији се затим говори као о средству заштите наследства, затим породице, куће и имовине оставиоца. У заштити имовинских уговора посебно је истакнут строги формализам приликом њиховог закључивања, као и код заштите уговора о промету некретнина. Међутим, постоје и еластичнији облици дорзоније, али само кад је реч о промету покретних ствари — дорзонија на пијаци, кад је реч о уговору о делу, уговору о наполици стокe и о кесиму, код оставе, послуге и опкладе.

У оквиру другог дела реч је о врстама дорзоније у поступку обичајноправног судовања.

У закључцима студије аутор је прецизно указао на друштвено-историјске услове у којима се оформила дорзонија као установа обичајног права код Албанаца. Такође је објашњен и њен значај за остварење уговорног односа, за стварање синвалагматичког уговора, ванкаузалних обавеза и за развој облигационог права уопште, али и њен утјај на отпочивање социјалне диференцијације у племенском друштву.

Аутор на крају оправдано истиче да упознавање установе дорзоније не би било могућно без претходног познавања, иначе недовољно проучених албанских обичаја. Због тога је било потребно изложити садржину обичаја и обавеза које из њих произилазе, као и формализам настанка облигационих односа, а затим све то илустровати исказима и живим примерима анкетираних познавалаца обичајног права. Само тако је могућно боље схватити средину и менталитет друштва које се служи заштитом помоћу дорзоније.

Бурџа Крсић

1. Θ. Κακριδής, ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΕΤΗΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΑΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ, 'Αθήνα 1977, 143 стр.

Занимљива књига Ј. Какридиса *Сја-ри Хелени у новојрчким народним предањима* представља допуњено издање студије Die Alten Hellenen in neugriechischen Volksglauben. Књига садржи три поглавља: Хелени, Старе приче у новом руку и Оживљавање старих митова. Оваквим распоредом грађе аутор је желео да укаже на генезу народних предања, разликујући изворно народно предање, које је очувано само захваљујући усменом преношењу, затим предања која су нашла место у античкој књижевности и њеним посредством доспела до данашњих дана и предања која су у уста народа ушла из књижевности. Не би се могло рећи да је аутор увек доследан. Тако, на пример, аутор легенде о претхомеровским Хеленима сврстава у чисте народне, иако се оне срећу, рецимо, код Хомера и Хесиода. У делима ових класика сачувана је окосница предања, док су разрађене фабуле са мноштвом детаља резултат маште народа, који је, преносећи легенде, уздизао своје митске претке.

Из првог поглавља сазнајемо да Грци своје претке налазе у људима гигантима претхомеровске епохе. „Били су високи до неба“, снажни и борбени, чврстих моралних норми. Жене нису заостајале за мушкарцима. Сразмерно њиховој „мушкој снази“, краси их „женски квалитет“ — снажна осећања. Загонетка њиховог нестанка обично се одгонета причом да су умрели када би пали, јер онако огромни нису могли да се усправе. Жене су често умирале сазнавши да им је неко драг повређен. Дакле, њихове дивне одлике — стас и осећања — чиниле су их изузетним, али су и биле кобне по њих. Митски Хелени живе у свакодневним изразима. За нешто веома старо каже се да је „из доба Хелена“, за јаког човека да је „Сав Хелен“, а за вредног „Прихватио се посла као Хелен усред лета“. На начин њиховог нестанка подсећа заклета „Да паднем ако не говорим истину“.

Ј. Какридис се пита како су предања о претхомеровским Хеленима и сам тер-

мих "Ελληνες могли да се очувају до данашњих дана. — Није ли аутор присталица теорије дисконтинуитета у развоју културе када се слаже са тврђењем да се „у средњем веку кида веза за антиком“? Познато је, наиме, да се у византијско време насупрот јачању хришћанства јављају и снажни манифести паганске вере. Могло би се, такође, претпоставити да предања о претхомеровским Хеленима нису уништена. Касније, за време турске доминације јасно их препознајемо у клефтским песмама. Потомци тих дичних Хелена су и Диогенис Акритас и многе девојке харамбаше.

Што се тиче термина "Ελληνες, тачно је да се у списима Прокопија и другим византијским писаним изворима под Хеленом подразумева паганин. Грци су називани Ромејима или Хришћанима. Не би се могло доказати да је назив "Ελληνες, нестао из народног говора. Тврђња аутора да се Грци поново називају Хеленима од 1821. године не би се могла одржати. И у писаним изворима тај термин се враћа у употребу много раније. О томе говоре и списи из XV века, а и народне песме испеване пре 1821. године.

У другом поглављу аутор предочава два мита која су интерпретирана у античкој књижевности. Један је, мит о Мелеагру из Хомерове *Илијаде*, проистекао из старогрчког предања (по

Фрејзеру, не само грчког, већ „целе аријевске расе“). У свим крајевима Грчке чују се бројне варијанте мита о везаности људске душе за дрво. Окоснишу чини предање да Мојре, одређујући судбину новорођенчета, досуде да дете — обично син — умре када цепаница која је запаљена у огњишту изгори. Мајка извади дрво из ватре и брижљиво га чува. Како су људи смртни, после дужег или краћег времена, дрво ипак изгори. Разлози су, судећи по богатству варијанти прича, бројни. Други мит, мит о постанку жена, ушао је у предање из Хесиодовог дела *Послови и дани*. Основни мотив, настанак жена од разних врста животиња, препознајемо у богато развијеним фабулама.

У трећем поглављу говори се о легендама о постанку појединих места. Предање о пећини веома је слично причи о Киклопима из *Одисеје*. Легенда о стопана Диогенисовог кова скоро је идентична библијској причи. Ј. Какридис је, с правом, у недоумици да ли су ова предања потекла из усмених или писаних извора.

И поред неких пропуста у поставкама и закључцима, ова књига је вредна јер пружа изванредну грађу етнологима, лингвистима и историчарима књижевности.

Јованка Борђевић

Реља Катић, СТОЧАРСТВО СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ, Посебна издања САНУ књ. DXIII, Београд 1978, 166 стр.

Познато је да је сточарство представљало значајну привредну грану средњевековне Србије, док је земљорадња једва успевала да задовољи и домаће потребе. Стога је Реља Катић добро урадио што се посветио проучавању тако значајне привредне гране — сточарства у Србији у средњем веку.

Дело садржи: предговор (стр. VII — VIII), увод (стр. 1 — 7), организација сточарске производње (стр. 9 — 30), домаће животиње (стр. 31 — 65), гајење пчела (стр. 66 — 69), риболов (стр. 70 — 75), зоохигијенске прилике (стр. 76 — 111), значај стоке (стр. 112 — 132), о мерама за хигијенску заштиту меса (стр. 133 — 141) и закључак (стр. 142 — 143).

Као што се из изложеног види, аутор је своја истраживања поставио на веома

широку основу, користећи оне податке до којих је могао доћи. Испитивања су показала да је у средњевековној Србији сточарство било главно занимање зависних сељака. Сељаци сточари живели су у насељу које се називало катун. То су могла бити покретна и стална насеља.

Српски правни споменици садрже не само прописе о дужностима сточара већ и прописе о организацији исхране и смештаја домаћих животиња. Пошто је исхрана стоке била ограничена искључиво на пашњаке, повеље владара из династије Немањића, као и Законик цара Стефана Душана садрже прописе који се односе на коришћење пашњака и њихову заштиту од бесправног коришћења.

Стока је гајена у великом броју. Преко лета била је на планинским пашњацима, а пред зиму опуштала се у топлије зимовнике. Тамо су постојале прихватне стаје и припремљена храна. Гајењу коња и оваца поклањана је највећа пажња, па тек онда гајењу говеда и свиња итд.

На крају, можемо рећи да је књига о којој је овде реч, занимљиво написано дело, ретко у научној литератури. Аутор добро познаје проблем, изворни материјал и литературу насталу у ширем временском периоду. Дело је илустровано и фотографијама.

Јован Ф. Трифуноски

Душан Бандић, ТАБУ У ТРАДИЦИОНАЛНОЈ КУЛТУРИ СРБА,
Београд 1980, 408 стр.

Ова занимљива књига, која се веома лако чита, садржи: уводни део (7 — 26); табу-прописи везани за живот појединца (29 — 205); табу-прописи у односу човека према природи (211 — 270); табу-прописи у пољопривреди (273 — 313); табу-прописи у међуљудским односима (317 — 376); завршна разматрања (379 — 389).

У традиционалној култури Срба, како истиче и аутор, постоји велики број забрана и ограничења који се могу идентификовати као табуи или као трагови табуа. Из изложене фактографије у књизи јасно се види да су те негативне одредбе прожимале целокупни животни процес друштвених заједница или појединаца у нашем народу.

Пошто свако подручје живота има специфичан садржај и ствара специфичне потребе и проблеме, то и табу-одредбе у одређеним животним оквирима добијају специфична својства. Ис-

траживања аутора била су усмерена на оне области живота заједнице или појединца у којима се те одредбе најјасније испољавају.

Полазећи са наведеног становишта, Д. Бандић је обрадио комплексе табуа везане: 1. за критичне моменте у животу човека, његово рођење и умирање; 2. за однос човека или друштва према природи; 3. за процес пољопривредне производње; и 4. за одређене облике међуљудских односа.

На крају књиге формулисани су општи ставови о карактеру и улози табуа у традиционалној култури Срба. У целини, књига *Табу у традиционалној култури Срба* представља занимљиво дело, чији је аутор добро познаје проблем и разноврсну литературу насталу у широком временском периоду.

Јован Ф. Трифуноски

Јован Вукмановић, КОНАВЛИ, АНТРОПОГЕОГРАФСКА И ЕТНОЛОШКА
ИСПИТИВАЊА, Посебна издања Српске академије наука и уметности, Одељење
друштвених наука, књ. 85, Београд 1980, 476 стр.

Ова вредна књига, која се чита веома лако, садржи: предговор (стр. XI — XII), општи део (стр. 3 — 332), посебни део (стр. 335 — 452), регистар (стр. 453 — 465), списак илустрација (стр. 467 — 468) и резиме (стр. 469 — 476).

Најобимнији је општи део књиге, на 329 страна. У њему су следећи одељци: област; физичке прилике и однос насеља према њима; кратак историјски преглед; насеља; становништво; управна власт; народни говор и старо писмо; домаћи живот; јела и пића; ношња;

друштвени живот; обичаји; народна веровања; психичке и телесне особине; народне мере; заразне болести.

Као што се из изложеног види, аутор је написао комплетну антропогеографску и етнологску студију. Код нас су тако, на пример, радили Ј. Ердџановић и М. Филиповић. За израду студије о Конавлима, територији која је некада припадала Дубровачкој Републици, испитивања на терену започета су 1939. године. Затим је аутор та испитивања настављао после рата до

1975. године. Ретко је која друга наша област толико дуго испитивана.

Област Конавла издужена је од северозапада према југоистоку и то „од Вучјег ждријела до Дебелог бријега”. Са истока се граничи Боком Которском, са севера херцеговачким планинским гребенима, са запада Цавтатом, са југа Јадранским морем. Границе области су природне и она представља јасну географску целину.

Историјску и етничку прошлост Конавла, чија се историја мешала са историјом суседних земаља и области, аутор је проучавао користећи историјске изворе и архивску грађу у Цавтату, Дубровнику, Херцег-Новом и Котору. Осим тога, коришћене су црквене књиге, меморијални записи у приватном власништву и друго.

Све у свему, Јован Вукомановић, наш искусан научни радник, успешно је проучавао у овом делу антропогеографске и етнолошке одлике наведене области. Изложио је стварну природну средину у вези са целокупним народним животом, обичајима и духовним стваралаштвом становништва.

Посебни део рада садржи монографије 29 сеоских насеља. У њима су одељци: о положају и типу села; прошлости и старинама; садашњем становништву; и о несталим породицама. — Методски оквири рада, својом чврстином и логичким склопом, имаће трајну вредност. У делу има 47 фотографија (највише оа ношњом становништвом), али не садржи карту области.

Јован Ф. Трифуноски

BALKAN STUDIES, vol. 21/1, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1980.

Овај број часописа солунског Института за балканске студије посвећен је рефератима које су поднели (или припремили) грчки научни радници на Четвртм међународном конгресу југоисточноевропских студија у Анкари (13. до 18. августа 1979). Реч је о дванаест реферата, од којих ћемо укратко приказати само неколико. У занимљивом реферату П. Ј. Зепоса, познатог грчког стручњака за историју права и за обичајно право *Трајови византијској љрава у обичајном љраву*, истакнуто је да је византијско право било доминантно током многих столећа у широком региону југоисточне Европе и Мале Азије, посебно зато што је турски освајач толерисао право освојених народа. На тај начин су свештенство и поглавари локалних самоуправа постали депозитари и настављачи примене византијског права. Тако је у поменутиим регионима настало поствизантијско право. Кад су се у XIX веку формирале балканске државе, ово право је наставило да живи у неким од њих, и то било као писано право било кроз неписано право. Аутор се, међутим, ограничава на приказ остатака византијског права у грчком праву и посебно обрађује гоједине значајније правне институте и принципе. Тако он разрађује принцип слободе уговарања и неформалности у уговорним односима; затим принцип поштовања добре вере и добрих пос-

ловних обичаја; братимљење; неке принципе обичајног наследног права; обичај „триморије” (који је уведен још 1306. године на предлог патријарха Атанасија), према коме родитељи који надживе дете наслеђују само трећину његове имовине, док се остале две трећине деле између шире породице и цркве; обичај „псикике”, који је у вези са одредбама 40. новеле Лава Мудрог о наслеђивању лица која умру у заточеништву, итд.

У закључку реферата подвучено је да обичајно право поствизантијског периода представља моћну везу у ланцу историје народа југоисточне Европе, која је остварена упркос језичким разликама, на основама културе византијског света.

У реферату Евангелоса Кофоса *Дилеме и љрави љрчке љолљишке у Македонији 1878—1886*. реч је о периоду који се односи на критичне године — од Берлинског конгреса до бугарске анексије Источне Румелије, када је била преиспитивана грчка политика у македонском питању. Коришћењем новог архивског материјала из грчког Министарства спољних послова, у реферату се испитује начин на који је била формулисана политика Грчке, њени циљеви, као и спровођење тих циљева у дело. Пре седамдесетих година Грчка је погрешно посматрала Македонију као један од отоманских региона који ће чинити део

проширене грчке државе. Пошто је изложиво садржину рада Грчке (јачање црквених институција и грчког школства, пропаганда преко агената, која су често били лекари који су дипломирали у Атини, итд.) у том периоду, аутор закључује да су после 1886. грчки напори у Македонији ослабили, јер је грчка влада посветила пажњу Криту и другим јужним областима. У првој деценији по Берлинском конгресу Грци су најзад схватили важност формулисања једне реалније политике и потребу ослобађања од сентименталних предрасуда у односу на Македонију. Схваћено је, на име, да је македонско питање постепено добијало кључну улогу у источном питању, као и у целокупном процесу ослобађања и уједињавања Грчке у једну националну државу.

А. Панајотопулос, у реферату *Почетак односа Грка и Младотурка*, говори о развоју тих односа пре јулске револуције 1908. Аутор жели да укаже на чињеницу да су Младотурци први предložили контакт са отоманским Грцима и представницима Краљевине Грчке, али да су зато Грци били веома обазриви на предлоге за сарадњу на успостављању уставног режима у Турској, јер су исувише дуго били у сасвим другачијем положају у односу на Турке. Реферат се углавном заснива на примарним изворима, то јест на грчким конзуларним извештајима који се чувају у архиви грчког Министарства спољних послова.

Јоанис Пападрианос поднео је реферат којим се осветљава једна занимљива појединост у грчко-српским општим односима, под насловом *Српски еџиптафи на трговинама Грка у Београду*. Из овог реферата добијама користан увид у податке о неким значајнијим

породицама Грка у Београду (Кумануди, Панакоstopулос, Кики, Пикли и други).

Теано Циовариду у свом реферату *Криза сувог грожда и њене рејеркулације у Грчкој крајем XIX века* разматра питање финансијских тешкоћа које је изазвао пад цена овог значајног грчког извозног артикла услед проширења гајења винограда у Француској. Мноштво статистичких и других података доводе аутора до следећих закључака: криза сувог грожда изазвала је озбиљне проблеме у Грчкој крајем XIX века, али је на својеврстан начин представљала и допринос у отпочињању индустријализације земље и у смањењу њене велике зависности од увоза индустријских производа.

Остали реферати односе се на следећа питања: грчке политичке партије од стицања независности до другог светског рата (К. Сволупулос); острвско друштво и привреда у периоду венецијанске доминације — на једном конкретном примеру (К. Малтезу); заједнички грчко-албански мотиви у народној књижевности (Т. Јохалас); историографија у македонској епохи и византијска доминација у југоситочној Европи према уговорима о миру из деветог века (Т. Лунгио); римске колоније у Епиру (М. Хацопулос); статистика о грчкој превласти у пловидби и трговини на доњем Дунаву у периоду 1837. до 1858. године (К. Вакалопулос); један поствизантијски керамички центар (Х. Бакириџис).

Овај број часописа садржи и више приказа књига и других студија из области балканологије, шире схваћено, из разних крајева света.

Ђурица Крсинић

ZEITSCHRIFT FÜR BALKANOLOGIE, Jahrgang XVI, Institut für Balkanologie Berlin — Wiesbaden 1980.

У шеснаестом броју за 1980. годину западнонемачког часописа за балканологију објављени су прилози стручњака из многих земаља који обрађују, продубљују и доносе нове вести у области балканологије, као што су: језик, књижевност, етнологија, фолклор и уметност. Доследан својој лингвистичкој оријентацији, као што смо већ једном приликом нагласили, и овај број, који садржи двадесет отуђаја, седам посве-

ћује проблемима балканске лингвистике.

Аутори у овом броју су: Ј. Базен и Ц. Фејс, *Ојозиција консјајација — не консјајација у шурском и бујарском*; А. Хетцер, *Кривично-правна шерминологија у албанском језику — филолошко исцраживање речничког бојатсјава (етимологија, образовање речи, семантика) на Кривичном законик из 1977*; Ј. Хубшид *Пријремање румунској етимолошкој реч-*

ника; Н. Рајтер, *Лајбницава албанска џисма*; Р. Роп, *Методи и задаци балканске лингвистике на подручју лексикона*; М. Савић, *Неколика међуодноса језика земаља југоисточне Европе о флаболском систему*; К. Василев, *Бујарско-џрике џаралеле* и др.

Скоро све набројане језичке студије, не улазећи овом приликом у њихово дубље разматрање, одликују се мање-више новим идејама и савременим методолошким гледањима углавном заснованим на структурално-семиотичким приступима. То даје нове подстицаје за развијање идеје о разграђивању целине, рашчлањавању и анализи фрагмената, која указују на сложеност и богатство језичке баштине балканских народа и отворено супротстављање канонизираним и уским, данас увелико превазиђеним схватањима у проучавању језика.

Два прилога из области књижевности: М. Румац — *Литерарне везе између југословенске и нордискх литерашура* и А. Сидерас, — *Развојне фазе новогрчке литерашуре*, веома успешно осветљавају исходшта, утицаје и преплитања у књижевности, истичући онај прена и искитрени балкански ум, који нас учи медитацији и неким нормама особеним само за балканске људе. Ову слику употпуњује изванредна монографија у малом Н. Прибића — *Никола Тесла — људска сйрана научника*, у којој аутор топло и надахнуто пише о овом нашем великану, називајући га истинским генијем и човеком са изузетном креативном имажинацијом.

Посебну пажњу заслужује да се о њој нешто више каже, етнолошка студија Габријеле Шуберт, из Берлина — *Сточарске кабанице југоисточне Европе*. То чинимо пре свега због тога што је она изузетно значајна за употпуњавање слике о костиму балканских народа, и друго, што се студије ове врсте ређе појављују у овом часопису.

Своја разматрања Габријела Шуберт започиње мађарском szѓr-кабаницом, од ваљаног сукна у природној боји овчје вуне, какве су се употребљавале код сточара све до првог светског рата. Касније су ове кабанице израђиване од куљене чоке, са везом и апликацијама у боји. Временом је ова кабаница постала заједнички хаљетак не само сточара него и земљорадника и кочијаша. Позната је и као свечани хаљетак богато орнаментисан, а у борби за независност про-

тив туђина ова кабаница је узимана као типично мађарско обележје. Овај тип кабанице је правих линија, равна и једноставног кроја, по типу исто као мађарске мушке кошуље, које, према Габорјану и Тилкеу, упућује на оријентално порекло. Рукави кабанице висе са стране, пошто се у њих не увлаче руке. Ови рукави служе сточарима као врста торбе за чување хране и најнужнијих ситница. Због тога се крајеви рукава обично привезују или зашивају. Кабаница има и велику крагну, четвртастог облика, која пада низ леђа, а која се, кад је то потребно, пребацује преко главе и везује у чвор.

Етимологију речи szѓr аутор налази у писаним изворима средњег века у значењу „грубо сукно“, од кога се израђивала најстарија кабаница овога типа, а по коме је и добила своје име.

Пратећи развитак szѓr-кабанице до њеног завршног чина, аутор изналази све њене варијанте, чије распрострањење прелази границе земље матице. Она изналази овај сточарски хаљетак у Румунији, Војводини и панонском делу Хрватске, тј. на простору од Карпата, на истоку, до линије Дунава и Саве, на југу и западу. Аутор утврђује облик овог типа кабанице у неким другим хаљецима који се појављују јужно од Саве и Дунава, на пример у албанској мушкој ношњи под називом *шалатан*, у *злейовском забанчеју* у Македонији и *женској јаки* из Раче, у Србији.

На основу веома богате компаративне етнографске грађе, историјских вести и језичке терминологије, аутор долази до закључка, да је szѓr-кабаница типично наслеђе сточарско-номадског одевног инвентара степских племена са Истока, од којих су се Мађари издвојили и овај карактеристични хаљетак донели са собом у данашње европске пределе. Кад је реч о варијантама које се срећу у поменутих деловима народне ношње од Саве и Дунава, у централним деловима Балкана, аутор мисли да су протугурског порекла и да су их у поменуте крајеве пренели номадски сточари.

Други тип кабанице на простору југоисточне Европе, према Габријели Шуберт, јесте кабаница купасто — округлог облика, без рукава, са капуљачом. Она се израбује на два начина: један је из вертикално постављених делова (кулинова), а други — из хоризонталних. И овај тип кабанице је од ваљаног сукна у природној боји вуне. Каткада су и

обојене у црвено, и украшене гајтанима. Служе не само у одбрани од невремена него и као покривачи за спавање. Карактеристичне су за сточарске пределе Далмације, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Албаније, Србије, а могу се наћи и у Румунији, Бугарској и Грчкој. Да би објаснила порекло овог типа кабанице, аутор трага за историјским изворима, на основу којих утврђује да је округли — звонасти тип огратача био познат још старим Римљанима. Ову кабаницу, као веома практичан одевни предмет прихватило је романизовано становништво Балкана и пренело га у наслеђе и другим народима, па и касније придобилим Словенима.

Трећи тип кабанице у југоисточној Европи, за Габријелу Шуберт, јесте кафтан, који су донеле Османлије као хаљетак равнокраког трапеза, са убаченим троугаоним клиновима на деловима испод пауза. Она даје варијанте овог основног типа, од којих посебно стиче персијски кафтан, са изузетно богатим наборима, као хаљетак турских султана од XV до XVIII века. Кафтан се иначе среће на читавом простору југоисточне Европе под разним називима, а његово источњачко порекло се не доводи у сумњу.

Крај студије посвећен је променама које су наступиле у одевању сточара и

сељака на Балкану. У неким њиховим данашњим хаљетима аутор види трагове некадашњих сточарских кабаница.

Свестраном етнологском анализом и компаративним захватом, без којих се не може замислити ова врста рада у етнологији, Габријела Шуберт је на основу сачуваних музејских кабаница поставила поуздане темеље за одређивање свих важнијих етнографских црта овог хаљетка. Користећи литерарне изворе, особито југословенских писаца, водећи рачуна нарочито о лингвистичкој страни проблема и историјским епохама, могла је да постави стилске и функционалне одреднице, посебно да утврди генезу сточарских кабаница југоисточне Европе.

Овакав методолошки приступ Габријеле Шуберт, која пише са истанчаним слухом искусног истраживача и добродо познанаоца проблема, дао је позитивне резултате у проучавању овог балканолошког феномена.

Можемо закључити да је ова студија значајан допринос проучавању историје балканског костима и леп пример којим се потврђује теза о вишеструкој и вишесложној култури балканских народа, у којој се преплићу разни етнографски и историјски слојеви.

Драгослав Антионијевић

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES, tome XVII/1—4, XVIII/1—4
Bucarest 1979—1980.

Приближавајући се јубиларној, двадесетој годишњици излажења, овај часопис Института за проучавање југоисточне Европе у Букурешту, веома значајан за балканолошке студије, прати научна достигнућа у области балканистике, и шире. Ту су прилози о културноисторијским, књижевноисторијским, лингвистичким, економским, дипломатским и другим становништима сагледавања односа у животу и друштвеним кретањима народа југоисточне Европе. Илустрацију за то налазимо у разноврсним прилозима у свакој од четири свеске које се редовно публикују у току једне године. Штета је, свакако, што се у оваквим приказима, па и у овом приказу, морамо задовољити сумарним прегледом најшире захваћених тематских целина, свесни да ће тако многа важна и значајна питања остати по страни или ће бити само узгред наговештена.

Прва свеска за 1979. годину делимично је посвећена проучавању влашке дијаспоре у балканским земљама. Два су прилога у томе: Costim Feneşan, *Односи Влаха у долини Цейине према граду Шибенику крајем 14. и у почетку 15. века* (нем.) и Elena Scarlatoiu, *Балкански Власи у светлосити лингвистичких ситуација* (енгл.). Културни и лингвистички односи ширег захвата разматрају се и у другим прилозима. Haralambie Mihăescu наставља своју студију под насловом *Византијска књижевност као извор ипознавања вулгарнолајинској језика*, чији је први део објавио у овом часопису (XVI, 1978, № 2, с. 195—215), полазећи од тога да се (непрекинут) континуитет римске културе у византијском свету најјасније показује у лексичи латинског језика. *Имена иурској шорекла у источној Европи* предмет су расправе Mefküre Mollova (Софиа), која у њима открива

антропониме, етнониме, топониме и друга значења турских лексема (Bajdak, Balta, Baran, Begum, Čuvan, Elem и др.). — *Прилози проучавању утицаја турског језика на славо-румунски* пише Lucia Djam-Diaconita. „Славо-румунски језик културе и канцеларије румунске Кнежевине у доба феудализма — исто као и латински у западној и централној Европи, јавља се као комплексна целина на, с мноштвом фонетских, морфолошких и лексичких облика... Грчки лексички утицај захватио је два аспекта: 1) позајмљенице и 2) језичке преведенице (désalques linguistiques)”. — Zamfira Mihail усредсређује пажњу лингвиста на *Методологију компаративне исцртавања лексике у језицима југоисточне Европе*. Полазећи од тога да је упоредна историја Југоистока у отвари историја контаката и интерференција у овом делу Европе, аутор сматра да „структуралне методе не пружају доказе на који начин су говорни језици одражавали своје контакте. Само један лексички корпус, проучен из лингвистичког и етнологског угла, моћи ће томе да допринесе — сматра аутор — а убудуће и да истакне теорију условно названу „јединство балканске лингвистике” (union linguistique balkanique). Штавише, аутор сматра да се најбољи и најпотпунији резултати у проучавању језичке грађе могу добити методама комплексног и свеукупног процењивања лексичког материјала, интердисциплинарним методама својственим у етнолингвистици. У прилогу даје синоптички преглед термина заједничких у албанском, бугарском, грчком, македонском, румунском, српскохрватском, турском и старословенском језику.

Ariadna Samargano-Cioran даје први део расправе *Новчане јомоћи које су румунске земље јиромосиле Грчком школама* (I), а други део расправе објављен је у св. 1. за 1980. годину. Nicolae Saramandru пише *О аромунском говору Крушева (у Македонији)*, са фонолошког, морфолошког и лексиколошког аспекта. Посебно детаљно и аргументовано мноштвом примера аутор разматра аромунски вокабулар, речнички фонд са елементима латинског, албанског, грчког, турског и словенских језика. Хроника у овој првој свесци бележи осврт Е. Сириг на *Румунско-бугарски симпозијум*, одржан 9—13. јула 1978. у Букурешту. Тема скупа — *Културне везе румунског и бугарског народа*

у новије време (XIX век) — изабрана је поводом стогодишњице ослобођења Бугарске.

№ 2/1979. посвећен је саопштењима поднесеним на IV међународном балканолошком конгресу у Анкари (августа 1979). У оквиру конгресне теме — *Трговачки јуџеви и јомалички односи Șerban Paracostea* за предмет расправе узима *Један основни аспекти ђеновчанске јомаличке на Црном мору у XIV веку*, Olga Cisanсi *Законску одредбу и начин деловања јировачке комјаније у Брашову*.

После неколико саопштења из области дипломатских контаката и друштвеног живота у земљама југоисточне Европе, бележимо четири прилога Н. Mihaescua *Византијска књижевност као извор јознавања вуларнолатинског језика (III)*, у коме се посебно говори о вокабулару и терминологији у византијској држави прихваћеној преко римске војне организације и њене терминологије. — Elena Scărlătoiu доноси обиле језичке грађе под насловом *Румунски језички елементи у македонском и српскохрватском језику*, Zamfira Mihail прати аромунске елементе у бугарском језику, а Cătălina Vătășescu чини краћи осврт на *Македонско-румунске речи у албанском сленгу*.

Три су заједничка наслов под које су свротани прилози у № 3 за 1979. годину: *Асијски економског развојка, Преносни говорни израз и друштвенојомаличко значење и Књижа и друштво*. Из овог последњег круга издвајамо текст *Прозна басна, осведочено дело у процесу еволуције менјамалијеша и формирања књижевног укуса на крају XVIII и јомаличком XIX века* (Georgeta Loghin). У ширем контексту развоја румунске културе, афирмација басне била је условљена извесним културним тековинама народа југоисточне Европе, посебно Грка и Срба. При том као пример наводи избор басни Доситеја Обрадовића и чињеницу да су оне побудиле читав низ адаптација које су обавили фабулисти овог дела Европе. Оне су тако стварале извесну сродност у духовној и ентопсихичкој структури, у феномену (језичке) културе и менталитету људи европског југоистока.

У четвртој свесци овога XVII годишта налазе се углавном текстови под јединственим насловом *Национална свесит и ослободилачки јокреши*.

Прилози у № 1 за 1980. годину тематски су усмерени на политичке и кул-

турне односе — изворе и документа. Неколико радова посебно осветљава културу и политику у доба Јустинијана. У хрониди читамо сумарни приказ међународног симпозијума *Средњовековна брчка књижевности и словенске књижевности* (Солун, 21—24, 1979), у оквиру кога су расправљани основни проблеми ширења византијске и поствизантијске књижевности у словенским преводима у тзв. *Сборници* (Codex miscelanés). Други осврт односи се на *Девеић конгрес међународне асоцијације за ујоредну књижевности*, Инсбрук, 20 — 24 август 1979.

Саопштења са XV међународног конгреса историјских наука (Букурешт, август 1980) испуњавају странице ов. 2 за 1980, као што су и преостале две свеске за исту годину посвећене углавном актуелним проблемима историогра-

фије, историји текстова, дипломатским односима.

Посебна вредност ове публикације су осврти на нове студије и монографије, међу којима издавајемо неколико приказа књига наших професора и колега: *Кашалоћ ћирилских рукописа манастира Хиландара* Д. Богдановића и *Ситаре иштамане књиге манастира Хиландара* Д. Медаковића, у приказу Ion-Radu Mircea, и *Ситара српска графика XVIII века* Д. Давидова, у осврту Paul Mihaila.

Библиографске белешке често престају у резимираним приказе, што је својеврстан прилог обавештености и добре научне оријентације овога балканолошког часописа.

Миодраг Ситојановић

ETUDES ET DOCUMENTS BALKANIQUES, 1—3, Paris 1979—1981.

Током прошлих дванаест година у француском високом школству повећано је интересовање за етнологију југоисточне Европе и Балкана. То занимање изражено је како на равни универзитетске наставе тако и на научноистраживачком и издавачком плану. Исход таквих делатности, поред осталог, јесу и три свеске *Etudes et Documents Balkaniques*, објављене 1979 — 1981. године. Аутор и издавач прве књиге је Paul Henri Stahl, наставник на Ecole Pratique des Hautes Etudes у Паризу, док је за друге две само издавач и ментор њихових аутора.

Paul Henri Stahl, *Sociétés traditionnelles balkaniques. Contribution à l'étude des structures sociales*, Paris 1979, 204 и 54 стране напомена и литературе.

У овој књизи налази се више студија посвећених традицијским друштвима. Оне представљају делове посебних течајева из етнологије југоисточне Европе које је Р. Н. Stahl држао на поменутој високошколској установи и на Универзитету René Descartes у Паризу.

У Уводу Р. Н. Stahl излаже своје општије погледе на проблеме етнологског проучавања Балкана. Он износи ставовиште да су у балканским земљама државне власти знатно утицале на научну оријентацију историје и етнологије. Тачније, ове науке су нагледно биле

у служби државе, потврђујући преодминацију једне уже — своје — културне групе над осталим групама Балкана. При томе се редовно губио из вида заједнички допринос у стварању сваке појединачне културе. Научници се супротстављају једни другима, а из њихових сужених истраживања настају официјелне теорије. Stahl наглашава да су се ретко најспособнији духови издизали изнад партикуларизама и затворених система, стављајући у први план истину и објективност као најбоље истраживачке методе.

Културне зоне Stahl види као могући начин етнологских проучавања у Европи. Определио се за зону југоисточне Европе као једну од најинтереснијих за етнологска истраживања, јер у њој упоредо коезистирају елементи из праисторије и античког паганства са хришћанством. Ова зона је вековима била у оквирима исте политичке власти Византије и Отоманског Царства, чији су унификаторски културни утицаји, сматра Stahl, оставили дубоке трагове.

Како је етнологија гледала на ову уједначеност у култури? Stahl у том погледу издваја допринос тројице научника. За зачетника истраживања сличних етнологским у овим просторима издвојио је пре свега Ami Bouéа. Нико пре њега, мисли Stahl, није проучио питања којима се бави етнологија с так-

вим ауторитетом, јасноћом и богатством података. Друга два значајна научника, који делују приближно у исто време јесу Југословен Јован Цвијић и Румун Nikolae Jorga.

Свој прилог у представљању досадашњих резултата етнолошко-историјских проучавања Балкана, Stahl скромно назива описом неколико видова живота балканских народа. Он највише говори о друштвеном животу код балканских народа: Румуна, Грка, Јужних Словена и Албанаца. Он тежи компаративном излагању, али већи део књиге садржи, претежно или искључиво, румунску грађу. Такав је случај с првом половином књиге.

Књига је подељена у пет већих поглавља:

1. *Друшћивене јединице код Румуна*, у ком посебно расправља: а) о кући и домаћинству и о својини и раду у њима, о сродству и везама домаћинства са широм друштвеном заједницом; б) о селу и о његовим територијалним, економским и друштвеним компонентама; в) о „земљи“—„крају“ као надсеоској организацији.

2. *Брак и сродство куће* — циљ је, пре свега, имати децу, и то првенствено мушку, како имаће не би опустело; домаћинства без мушких потомака.

3. *Сасијас кућне заједнице*, поглавље које се односи на Румуне, Јужне Словене, Албанце и Грке.

4. *Идентичношћу. Неколико балканских примера*. Говори се о идентитету на неким балканским примерима: духовни идентитет, лично име и надимак сељака, име и надимак румунских кнежева и властеле, идентитет сељака и људи у прошлости и предност групе над јединицама, идентитет за државу.

5. Најзад, у овом поглављу говори се о породици, селу и земљи као уводној студији о европским селачким заједницама. Овде је нагласак на саставним деловима заједнице (људска група, станиште, територија, својина и њено преносење, заједнички живот, духовна повезаност и одбрана заједнице) и социјалним јединицама (домаћинство, село, земља-крај).

На крају бисмо поменули и неколико спорних, па и нетачних мишљења Р. Н. Stahla.

1. Словени насељавају Балканско полуострво у VI веку и оснивају две државе: Бугарску и Југославију! (с. 6).

2. У *Ирачкој маси* се издвајају две групе с посебним именима: Илџири с којима се доводе у везу садашњи Албанци) и Дачани (с којима се доводи у везу порекло садашњих Румуна) (с. 6).

3. Задруга Јужних Словена, пренесена је из прапостојбине, а очувала се и због тога што су Словени наилазили на непријатељско држање староседелца; из тих истих разлога се код њих јавља и врло јака солидарност, чак на нивоу племена! (142).

Françoise Saulnier, *Anoya, un village cretois*, Paris 1980, 191 с.

Друга књига издања *Etudes et Documents Balkaniques* јесте део докторске дисертације III степена Françoise Solnier. Студија је урађена у Семинару за југоисточну Европу у Ecole Pratique des Hautes Etudes. То је резултат марљивог и непосредног монографског истраживања у селу Аноја, на Криту. По резултатима и начину истраживања, пажњу привлачи део о друштвеном животу. То се посебно односи на породичну и сеоску заједницу, које су у Грчкој мање познате него другде на Балкану и у Европи. Социјална структура Аноје је, и по оцени ауторкиног ментора Р. Н. Stahla, ближа централно-балканској, а знатно се разликује од осталих на грчким острвима.

Ауторка је своју монографију, поред предговора и увода, поделила на следећа поглавља:

I *Аноја* — у коме говори о општем положају, демографским подацима, околина, предањима и историји и, на крају, о односима са другим селима.

II *Економски живот* — сточарство, пољопривреда и домаћа радност.

III *Друшћивени живот*. Ово поглавље је најобимније и обухвата већи број питања: организација простора; родови (родовске јединице, подела рада, наслеђивање имања); кумство, брак, побратимство, адопција, сродство по млеку; сукоби (крвна освета, пљачкашка привреда); друштвене класе; сеоска управа.

Монографија је урађена етнолошким методом; допуњена је путописном литературом из XV — XIX века, парихијским књигама, као и истраживањима претежно историјског и фолклористичког карактера која су вршили Крићани

почев од XIX века. Ауторка је покушала да се непосредније укључи у живот села, како утешем и посматрањем тако и становањем у сеоској породици.

Резултати проучавања материјалне културе занимљиви су и могу се упоређивати са одговарајућим материјалом централног Балкана, тачније наших области. Тако се, на пример, у кућној радности (прерада вуне, ткање) могу наћи одговарајуће сличности и паралеле; затим у сточарској производњи и технологији прераде млека, начину грађења склоништа идентичних нашој буњи, у сточарским називима и правним знацима обележавања (ровашења) оваца.

Ауторка је обратила посебну пажњу проучавању друштвеног живота села. Организација простора села — сточарског и ратарског — саображена је друштвеној организацији села, тј. према родовима. Јачи родови имају и своје посебне првице посвећене родовском свецу заштитнику. Обрадива земља је увек у приватној својини породица, док су папњаци колективни, припадају родовима који су готово редовно патријархални. Развијена су и генеалогичка знања, док су поимања о роду (звани *soj*) врло слична нашим. Жене су и после удаје тесно повезане са својим родом. Жена је лишена права наслеђивања земље, али (бап као и код нас) располаже својом прђијом, која се у случају смрти враћа њеном роду.

Паралеле и сличности с нашом традицијском социјалном културом нађене су и у области духовног средства. У Аноји се веома негују бројна кумства и побратимства, поглавито ради проширивања друштвених веза, социјалног статуса и угледа. Ови односи искључују могућности склапања брачних веза. Донедавно су постојале пљачкашка привреда (крађа оваца) и крвна освета, па и то указује на многе заједничке црте у култури балканских народа и ширег средоземног круга.

Danielle Musset, *Le mariage à Moșteni, Roumanie*, Paris 1981, 210 с.

Трећа књига издања *Etudes et Documents Balkaniques* представља брак и свадбу у селу Моашени, на крајњем северу Румуније, уз саму границу према Совјетском Савезу. Истраживања су

вршена од 1974. до 1977. године. Дат је целокупан опис склапања брака и свадбених обичаја и ритуала. Како је склапање брака везано и с питањем наслеђивања добара, у условима социјалистичке колективизације измењени су и свадбени обичаји и правила склапања брака. Међутим, бап ово насеље је једно од ретких у коме није извршена колективизација, па је оно у питањима брака и свадбе ближе моделу некадашњег, традицијског него колективизираниог села. Зато је П. Х. Стал, као ментор, поставио задатак докторанту трећег степена да проучи овај сегмент још постојеће традицијске културе, која је ипак на путу преображаја и нестајања.

Ауторка се одређила за ову проблематику и због тога што је сматра једним од основних тачкова зупчанника у сељачком друштву, преко кога „пролази“ друштвена организација и економски поредак. Истовремено, женидба је и весеље, славање у коме се заједништво села открива на целиовитији и изражајнији начин. Женидба је и обред, па се тиме још потпуније изражава њена шира друштвеност.

Ауторка проучава свадбу у савременом развоју, и то из два основна разлога: прво, са овог становишта проблем је у Румунији недовољно обрађен, и друго, социјална структура ове земље је коренито измењена током последњих тридесет година.

Из тако комплексно постављеног задатка произашла је и одговарајућа структура рада. После уводних напомена и краћег општег представљања села са природног, етничког, историјског и друштвеног становишта, ауторка подробније разматра следећа питања: одгој младих од детињства до женидбе; друштвеност и предбрачни односи младих (улазак у коло, посела младих); значај и циљеви брака, с посебним освртом на наложништво; повољне и неповољне околности за склапање брака (с нагласком на социолошко-економске и сродничке околности); полни живот пре брака и у браку (невиност, спречавање зачећа); начини склапања брака (прологитја (барјактар, „староста“, кумови, дружбенице); припреме за свадбу; први дан свадбе; други дан свадбе; садашње промене; улога појединаца у свадбеном церемонијалу; промене које настају у односима између младеца и њихових сродника, свад-

бене беседе и здравице; речник и библиографија.

Подробни описи, уз анализе и тумачења свадбеног церемонијалаprotакани су бројним изворним терминима и здравицама. Занимљиво је да од свих кључних термина везаних за свадбу, друштвене односе, поједине делове одеће и изразе у здравицама — више од 20% су словенског порекла, иако у проученом насељу има свега 1% припадника више словенских народа. Ово свакако указује на чињеницу да је у култури и етногенези да-

напњих Румуна у Мошени била израженија словенска компонента.

Све три приказане књиге *Etudes et Documents, Balkaniques* јесу занимљиве за компаративна етнoлошка балканoлошка истраживања. Вредност им је нарочито у богатству материјала, као и у томе што се истраживањима приступило с јасно постављеним научним циљевима, и што је доследно примењен научни метод.

Никола Ф. Павковић

GODIŠNJAK, knj. XIX, Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 17, Sarajevo 1981.

Нова, XIX књига *Годишњака* одржи неколико већих текстова из археологије (Мартин Куна, Дје Рендић-Миочевих и Иво Бојановски), етнологије (Никола Пантелић), као и лингвистике (Михаил Петрушевски, Раде Ухлик). У археолошке теме *Годишњака* уклапа се и, обимом нешто мањи, текст из области физичке антропологије (Николаус Ксиротирикс).

Обиман рад Мартина Куне (Martin Kuna), из Прага, *Zur neolithischem und äneolithischen Kupferverarbeitung im Gebiet Jugoslawiens (О неолитској и енеолитској обради бакра на подручју Југославије)* представља важан допринос проучавању почетака и значења металургије, теми која у последње време привлачи пажњу све већег броја научника. Захваљујући археолошким истраживањима која су вршена протеклих година, слика о почетима метализације на Балкану знатно се променила. Испитивања југословенских археолога, посебно откривање раних рудника бакра, померили су хронолошку границу почетака метализације у дубљу прошлост. Мартин Куна врло систематично обрађује налазе бакра из неолитског и енеолитског периода у Југославији, служећи се при том најсавременијим научним методама, као што је хемијска анализа бакра, која може да посведочи порекло и чистоћу, па чак и начин прераде бакарне руде. У типолошкој обради, аутор уз сваки тип налаза даје и списак налазишта, као и спектралну анализу метала која помаже да се постојећи материјал, упоредо са типолошким поделом, што потпуније уклопи

у ширку слику процеса метализације југоисточне Европе.

Други део свога рада Куна је посветио налазиштима бакарне руде и средиштима ране металургије на Балкану. Већу пажњу аутор је посветио корелацији тих средишта, као и значају који су њихове међусобне везе имале на на развјатак металних типова и металургије уопште.

У трећем делу рада аутор разматра узроке развјата металургије, као и њен значај за социо-економску структуру неолитског и енеолитског друштва. Мартин Куна сумња да су економски разлози били одлучујући фактор у процесу метализације и наводи да у позном неолиту метал као украсни предмет није доносио већу економску корист, поготову кад се узму у обзир енергија и труд уложени у његову реализацију. Ни као покретач друштвених и привредних односа, по мишљењу Мартина Куне, бакар није имао водећу улогу, јер је култура Винча—Плочник, у којој је металургија била добро позната, остала до краја потпуно традиционална неолитска култура. Насупрот томе, у првим енеолитским културама, које несумњиво доносе промене у друштвено-економској структури, металургија доживљава регрес. То аутора наводи да закључи да метализација и енеолитизација немају корен у истом систему културе и да је за ту, помало парадоксалну ситуацију пресудан значај имала друштвена функција метала.

Изнесена аргументација о економском и друштвеном значају метала

показује да су неолитске и енеолитске културе имале различит однос према металу и да су га употребљавале на различит начин. Аутор исправно разликује технолошко откриће металургије бабра од открића бабра које се збило на социјалном и психолошком нивоу и које је, свакако, дуже трајало, али је било много значајније за развитак и динамичну промену културе: „Није само бакар елемент који је металургију бабра учинио прогресивном (нови материјал, нова технологија), него тек његова нова културна (друштвена) функција која не мора увек одговарати технолошком процесу”.

Куна на крају приказује покушај систематизације друштвене улоге бабра где, помало схематски, дели значење металургије на „стадијум магично-естетске функције” у неолиту, „стадијум војне и дистинктивне функције” у енеолиту и „стадиј продуктивне функције” почетком бронзаног доба. У овом чланку, уз који је приложен и обиман илустративни материјал, Мартин Куна је, на mudar и разложан начин, размотрио проблеме ране металургије, а својом методом успео је да повеже резултате археологије, природних наука (спектрална анализа метала) и социјалне антропологије, стварајући тако јединствену и комплексну слику о поцепима металације на тлу Југославије.

У чланку *О типологији новца „краља Монунија” и италијану његовог идентитета* (*Sur la typologie de la monnaie du „roi Monunios” et sur le problème de son identité*) Дује Рендић-Миочević, преко нумизматичког проблема, задире у политичку и културну историју илбирског палеобалканског становништва. На основу типолошке анализе дирахијских драхми са натписом *ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΟΝΟΥΝΙΟΥ*, аутор закључује да је реч о новцу који је у Дирахију ковао илбирски краљ Монуније, који је, према писаним изворима, владао око 300. године пре н. е. Рендић-Миочević сматра да емисија новца са именом краља Монунија указује на то да је Дирахмон извесно време био под влашћу овог илбирског краља. Од дирахијског новца са именом „краља Монунија” посебно је занимљив уникат хеленистичке тетрадрахме, који се налази у Паризу, са мушком главом са лављом кожом на аверсу и Зевсом на престолу на реверсу, и који такође носи натпис

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΟΝΟΥΝΙΟΥ. Овакав тип тетрадраhme чест је код епигона Александра Великог и настао је из његове тетрадраhme, на којој је на аверсу био Александров лик у иконографској схеми Херакла (лавља кожа), а на реверсу — Зевс на престолу. Епигони су на овоме новцу врло често лику на аверсу давали своје портретне карактеристике, па аутор износи могућност да лик на тетрадрахми са Монунијевим именом можда представља овог краља, што би уједно био и први познати портрет неког илбирског владара. Нумизматика, која је, према ауторовим речима, „непресушно врело повјесних информација, посебно онда када остала, наполе литерарна врела пресуше”, била је у овом случају и више од тога — она је помогла да се осветли један део још увек недовољно испитане прошлости палеобалканских народа.

Обиман текст Иве Бојановског *Прилози за типологију римских и иредримских комуникација и насеља у римској провинцији Далмацији, III — Прилози проучавању античких насеља и комуникација у источној Босни* (*Contributions à la topographie des communications et des agglomérations romaines et préromaines dans la province romaine de Dalmatie, III — Contribution à l'étude des agglomérations et des communications antiques en Bosnie orientale*) представља трећи део веома добро документоване серије о комуникацијама у римској провинцији Далмацији. Бојановски реконструира трасу римских и иредримских путева у источној Босни на основу обимне археолошке, епиграфске историјске и топографске грађе. Посебно је занимљиво што узима у обзир економску основу и потребе за комуникацијама иредримског становништва на овом подручју.

Николаус Ксиротирис (Nikolaus Xirrotiris) *Die Neolithisierung Südost-Europas. Ein anthropologischer Annäherungsversuch* (*Неолизација у југоисточној Европи — Покушај антрополошкој истраживања*) у свом раду даје компјутерску анализу ранонеолитског антрополошког материјала Балкана и Анадолије. На основу разгранатих дендрограма (које даје у прилогу), аутор закључује да „женске лобање, у целини посматрано, показују мању варијабилност него што је то случај са мушким лобањама”. Није, међутим, јасно зашто се налазе са територије Југославије

Каиротирис ограничио само на материјал из Винче, а није узео у обзир најистраженију сервију антрополошког материјала из мезолитских и ранонелитских култура Бердапа, који би можда дали већу сигурност његовим ставовима.

Од осталих текстова у *Годишњаку* треба скренути пажњу на рад Михаила Петрушевског *Етски језик Хомерових ђесама и „ахајски“ дијалект микенске епохе (La langue épique des poèmes homériques et le dialecte „achéen“ de l'époque mycénienne)* као и на обимне прилоге Николе Пантелића *Традиционални елементи у женидбеним обичајима у североисточној и делу централне Србије (Éléments traditionnels dans les coutumes du mariage dans la Serbie du nord-est et dans une partie de la Serbie centrale)* и

Радета Ухлика *Забелешке о ромским јазовима (Observations sur les voix tziganes — romes)*.

У *Годишњаку* су и прикази Живка Микића на IV том значајне антрополошке едиције *Rassengeschichte der Menschheit* и на нову књигу конгресних радова Грчког антрополошког друштва *Praktika*, том 48. У *Хроници* су објављени *Закључци са XVII и XVIII Годишњеј сасјанка сјаљних чланова Центра за балканолошка истраживања* за 1979, односно 1980. годину, које су припремили Едина Алирејсовић и Живко Микић. Едина Алирејсовић је такође припремила извештај о резултатима истраживања објављених за Центар у 1979. години као и план активности Центра за период 1981 — 1985.

Александар Палавесџра

ЗБОРНИК ЗА ЛИКОВНЕ УМЕТНОСТИ МАТИЦЕ СРПСКЕ, 1—16 Нови Сад 1965—80.

Одељење за уметност при Матици српској у Новом Саду добило је 1965. године у Зборнику за ликовне уметности могућност да резултате својих научних истраживања српске уметности стави на увид заинтересованој јавности. Тиме су обогаћене наша култура и наука у целини, а посебно српска историја уметности, која добија свој први специјализовани часопис. Захваљујући преданости уредништва (главни уредник проф. др Дејан Медаковић), Зборник није делио судбину неких других публикација, већ је излазио редовно, тако да ове године очекујемо 17. том.

Мада су научноистраживачки пројекти Одељења поглавито усмерени на период од 1459. до 1690. године, на уметност српског романтизма и уметничку топографију градова, уредништво је од самог почетка настојало да прошири концепцију часописа, па се доприносом сарадника граничне године у проучавању српске уметности помичу у оба правца, а укључују се и прилози посвећени уметничким проблемима других југословенских народа, па и нама суседних земаља.

После неколико бројева, пошто се докраја кристализовала концепција часописа, написи се сврставају у расправе

и прилоге обухватајући све видове ликовне уметности — архитектуру, скулптуру и сликарство, примењену уметност итд. Што се методолошког приступа тиче, сама материја донекле потискује у други план бављење ликовном проблематиком са теоријско-естетског становишта. Честа усмереност на уже историјско посматрање одређеног предмета или појаве потврђује још једном историју као корен и извориште наше науке, али и још недовољно утабане стазе у процесу синтезе равноправних појмова садржаних у синтагми — историја уметности.

У погледу балканолошке тематике, која нас посебно занима, мора се најпре указати на могућност алтернативног дефинисања овог термина. Наиме, шире посматрано, под балканолошким темом може се подразумевати практично сваки прилог у Зборнику будући да се бави појавама везаним за подручје које се по својим географским и културним одредницама сматра делом Балкана. У том смислу, садржај Зборника у целини можемо посматрати као специјализован, на југословенско подручје усмерен, огранак балканолошких истраживања. Користећи се, тако, публикованим материјалом као грађом, можемо га уклапати у контекст шире замишљеног научног синтезисања.

С друге стране, балканолошких тема у ужем смислу речи — радова који се Балканом целовитије баве — знатно је мањи број. Такво стање намеће сама материја и условљава да то, готово по правилу, буду расправе о средњовековној уметности. Природно, јер космополитска оријентација и снага духовног зрачења византијске културе — без обзира на нужно, аутономним етничким и политичким обележјима условљено, постојање локалних особености — чини ово подручје у средњем веку делом јединственог византијског културног система. Није чудно, стога, што се приликом разматрања српске средњовековне уметности примењује метод упоређивања сродних појава које постоје у истовременим споменицима Бугарске, Грчке, Македоније, Румуније. Те су сродности понекад последица рада истих мајстора, као што је случај са групом о којој Светозар Радојчић говори у чланку *Једна сликарска школа из друје њоловине XV века* (Зборник 1, Нови Сад 1965). Њен живописачки рад (1483—1499) у метеорском манастиру Преображења, Поганову, Трескавцу, костурском Св. Николи, Св. Никити у Скопској Црној Гори потврда је културне повезаности балканског живља у периоду турске власти, отпора који потхрањује настојања да се традиционална култура одржи. Означивши стилски ове радове као један вид пост-византијске уметности у коме се јавља утицај реализма западног порекла — но, без одраза на теолошку ортодоксност садржаја — Радојчић закључује да поменути материјал баца ново светло на балканске сусрете византијске и западне уметности, односно да потврђује, како је то Андре Грабар већ наслутио, да је пре појаве „критског стила”, на Балкану већ била остварена симбиоза византијских и западних, готичких стилских елемената.

На основу натписа с именима десет севастијских мученика, урезаног у кречњачку плочу, а датираног у X односно XI век, исти аутор у тексту *Темнишки натпис* (Зборник 5, 1969) сматра да су морале постојати још три плоче, вероватно део часне трпезе неког срушеног хришћанског храма. На тај закључак га наводи обичај, присутан у српском, бугарском и руском живопису, да се четрдесеторици севастијских мученика приписује профилатичка улога, те се њихови ликови сликају на конструк-

тивно најосетљивијим местима хришћанских цркава.

Радојчић одбацује упрошћена објашњења о појави монументалне уметности у Србији почетком XIII века — долезак цариградских мајстора после слома Царства 1204. године — у тексту *О временима стварања српске монументалне уметности* (Зборник 12, 1976), дајући слику сукоба јереси и православља. Они у верској мисли Европе покрећу значајна питања вредносног односа према животу. Одбацујући јеретички, у овом случају богумилски, песмизам заснован на уверењу да светом влада зло и мрак, правверни са ведрином гледају на Божјом руком створени свет и, како аутор истиче, средствима верске пропаганде — лепотом обреда и црквеног украса — боре се за своја схватања. Ову појаву Радојчић не везује само за Србију. Истих се година воде борбе против богумила у унутрашњости Балкана, у Босни и Бугарској, па и верски ратови у Француској, Италији.

Изузетно значајан допринос познавању српске средњовековне уметности дао је Војислав Ј. Ђурић расправом *Насиљак традиционалног стила Моравске школе* (Зборник 1, 1965). За разлику од јасног порекла триконхоса (са Атоса или из Солуна) и начина зидања смењивањем опеке и камена (познат византијски начин примењиван и у Вардарској школи), изненадна појава осамдесетих година XIV века самосвојног система декорације моравских споменика изазивала је многе недоумице. Неки аутори су га приписивали грузијском и јерменском утицају (Г. Мије, Ш. Дил, В. Петковић), што је претрпело критику М. Васића, који византијску пластику V—VI односно X—XIII века сматра заједничким извором свих поменутих орнаменталних мотива, додајући утицаје с Приморја, док Љ. Караман кореном сматра уметност „касне антике” (V—VII век). Но, В. Ђурић покушава да да одговор на сложеније питање за које ове појединачне „истраге” не дају решење — како су сви ти елементи преточени у јединствену целину. Држећи да је полихромна обрада фасада византијских и српских храмова X—XIII века основа из које се развио моравски декоративни систем, он пресудну улогу придаје фреско-украсу фасада Пећке патријаршије (који нема сачуваних паралела у византијском свету), доказујући при-

том да је настао у време архиепископа Данила II. Управо пећком сликарству Даниловог времена Грабар придаје велики значај у развоју живописа на фасадама молдавских цркава. Иначе, по ауторовим речима, живописност фасада присутна је и у Епиру, Солуну, на бугарским црноморским обалама.

Обиман је рад Гојка Суботића *Почети монашкој животи и црква манастира Срећена у Метеорима* (Зборник 2, 1966). Бележећи историјат интересовања за Метеоре почев од средине XVIII века, као и њима посвећену литературу, аутор реконструира процес настајања монашких заједница ослањајући се на најстарије писане изворе из друге половине XIV века. Наводи да је за време српске власти у Тесалији деспот Симеон помагао метеорско монаштво, а даровима непознатог српског великаша изграђена је и нова црква манастира Преображења, који потискује углед централног манастира тебаида. Посебно говори о улози јеромонаха Нила, протге скита, ктитора Срећењског манастира.

Јединственост балканског подручја може се још изразитије пратити посредством иконографије јер канонска строга формула којом су исказивани поједини теолошки садржаји није признавала знатнија одступања. У тексту *Христолошке расире у XII веку и појава нових сцена у ајсидалном декору византијских цркава* (Зборник 2, 1966), Гордана Бабић показује како су сукоби око догме неразлучивости светог Тројства и Оваплоћења Логоса, подстакнути проучавањем античке филозофије, побудили заступнике традиционалних схватања — која су и однела победу — да на фрескама с темом литургије потврде исправност својих ставова. Једна је тема у којој се спаја Хетимасија, симбол светог Тројства, са православним архијерејима, писцима литургије (Нерези, Велуса, бугарска Бојана). Као други пример, аутор наводи тему Архијереји служе пред Христом Агнецом (Курбиново, костурски Свети Врачи), у којој је садржана намера да објасни Христову жртву.

О иконографској формули симболичне инвеституре владара крунисањем или благословом исти аутор расправља у тексту *О иорирејима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара* (Зборник 15, 1979). Она указује на појаву да неки балкански владари у каснијем

средњем веку (примери у Трнову, Арти, Србији, Молдавији) настоје да се титулама, па и оваквим иконографским формулама, испрва резервисаним за византијске императоре, уздигну у хијерархији „породице принчева”. Побијајући претпоставку да су у Рамаћи у таквој композицији могли бити приказани ктитори Зојићи, сматра да су у питању српски владари, кнез Стефан Лазаревић и његова мајка Милица (северно), и покојни кнез Лазар с патријархом Спиридоном (јужно). Објашњавајући ову композицију као „идеолошки и политички манифест” Лазаревића у тешким годинама после косовске битке, Г. Бабић у посебном поглављу наводи разлоге што су у у властелинским задужбинама сликани владарски портрети.

О „симболичној граници између материјалног и духовног света” — олтарског преграда, пише Гордана Бабић у тексту *О живописаном украсу олтарских иреграда* (Зборник 11, 1975), изnoseћи резултате теренских истраживања. Указавши укратко на настајак и развјат олтарске преграде кроз улогу коју она врши у литургији и објашњењу догме, аутор историјски реконструира рађање њеног сликаног украса, који представом Деизиса као основном темом и сам илуструје догму о искушењу грехова. Обрадивши затим ову појаву у низу споменика Немањина и њихових следбеника, закључује да се ту остварени програм заснован на илустровању молитве за спас људског рода није у балканским земљама мењао ни у временима када Византија више нема.

На ову расправу се у извесном смислу надовезује рад Ивана М. Борђевића *О фреско-иконама код Срба у средњем веку* (Зборник 14, 1978), који разматра фреско-ансамбле везане за икону у ужем смислу. Класификујући материјал у три групе: 1. представе икона, 2. фреско-иконе, 3. фреске које су стилски везане за иконопис, он проучава сваку од њих спроводећи још уже поделе. Представе тзв. окачених икона, икона које носи св. Стефан Нови или литијских икона као дела ширјих композиција, честа су појава у српском, грчком, македонском и бугарском сликарству. Фреско-иконе, с друге стране, уз олтарску преграду или као њен део, или распоређене на разним местима у храму, и саме су намењене молитви.

Аутор истиче стилски паралелизам иконописа и живописа, који је нарочито присутан у XIV веку.

Овај проблем обрађује и Андре Грабар у тексту *Les représentations d'icônes sur les murs des églises et les miniatures byzantines* (Зборник 15, 1979), наводећи примере из српског, грчког и бугарског фреско-сликарства, с посебним освртом на развој ове појаве у минијатурном сликарству.

У чланку *Смрти мученика у средњовековној књижевности и сликарству* (Зборник 4, 1968), који се одликује познавањем апокрифне, хагиографске и канонске литературе, Павле Мијовић полази од настанка најстаријих дела хришћанске књижевности о животима и страдањима мученика, те преко развоја тог типа литературе настоји да утврди изворе менолога у нашем монументалном сликарству.

Готово мали тематски блок начинила је својим прилозима Мирјана Татић-Ђурић посветивши се проучавању византијске средњовековне мариологије. Њени радови, *Из наше средњовековне мариологије — икона Богородице Евретијиде* (Зборник 6, 1970), *Марија-Ева, њихов иконографски једној рејкој ијийа Оранје* (Зборник 7, 1971), *Враћа слова — ка лику и значењу Влахернијисе* (Зборник 8, 1972), *Икона Богородице Знамења* (Зборник 13, 1977) и *La Vierge de la Vraie Espérance — symbole commun aux arts byzantin, géorgien et slave* (Зборник 15, 1979), засновани на изузетном познавању литерарних извора и иконографских решења одређених типова Богородице, доприносе бољем сагледавању распрострањености византијских иконографских схема и њиховом дубљем разумевању.

Целану чине и написи Цветана Грозданова настали као резултат истраживања средњовековне уметности Охрида, из којих је свакако произашла и његова књига *Охридско зидно сликарство XIV века*.

Везу између Србије и Румуније осветљава Корина Николеску у тексту *Princesses Serbes sur le trône de Principautés Roumaines* (Зборник 5, 1969), реконструишући живот српске принцезе из куће Бранковића Деспине-Милице, уште да за влашког војводу почетком XV

века. Њен лик је још видљив на неким иконама и у ктиторској композицији манастира Арђеца, на пример.

Сличан допринос даје Бранка Кнежевић у тексту *Ктиторски Лагушане* (Зборник 7, 1971), указујући на улогу Максима Бранковића у културном животу Влашке, у коју је избегао пред Турцима и, с друге стране, на појаву да се влашке војводе, у овом случају Радул Велики, појављују као дародавци наших манастира у Србији, Македонији и Светој Гори.

Свакако је потребно поменути радове Јованке Максимовић, посебно студије о Мирослављевом јеванђељу, које потпуније осветљавају разноврсности утицаја под којима је уметност на Балкану настајала и развијала се. На пољу иконографије, значајни су радови Јанка Радовановића, који изванредним познавањем материје успева да разреши нека необрађена или отворена питања наше средњовековне иконографије.

Преглед не би био потпун када бисмо изоставили допринос који су свеобухватности и разноврсности часописа дали сарадници из готово свих крајева наше земље као и из иностранства — Немачке, СССР-а, Француске, Италије, Румуније итд.

Објективне тешкоће онемогућиле су настојање да се Зборник понекад организује као тематска целина. Тим пре треба поменути блок посвећен Старом Сланкамену (Зборник 6, 1970), у коме су сабрани реферати са скупа одржаног маја 1970. поводом 500-годишнице Николајевске цркве у Старом Сланкамену. Теми се приступа како са археолошког тако и са историјског и историјскоуметничког становишта.

Чињеница што је овај осврт рађен након више од деценије излажења Зборника условила је прибегавање извесном избору који се ниуколико не сме сматрати једино могућим. Ограничени својом намером да се задржимо на темама битним за балканско подручје у целини, нужно смо морали изоставити многе вредне прилоге, посебно оне посвећене проблемима (Р. Михајловић, Д. Давидов, Д. Медаковић, В. Матић, М. Јовановић) новије српске уметности (XVIII и XIX века).

Марина Адамовић

Svetlana Slapšak, REVUE INTERNATIONALE DES ETUDES BALKANIQUES
 Научни састанак слависта у Вукове дане 1979, књ. IX, Београд 1980, 211—216.

Светлана Слaпшaк је оживела интересовање за часопис који је између два рата штампан у Београду на светским језицима. Оснивачи часописа, Милан Будимир и Петар Скок, износили су у програмским чланцима концепцију листа и С. Слaпшaк је, на основу њих, као и на основу радова осталих аутора, указала на најважније методолошке поставке. Прва поставка је „синтетички културолошки приступ” — проблеми морају да се осветле у целокупном балканском простору. За другу поставку — „континуитет односно

дисконтинуитет културе”, највише се залагао Будимир. Уредници су усвојили „теорију полигенезе” и истацали значај лингвистике у тумачењу књижевности и културе. Последња поставка је „симбиоза балканских култура као основа балканоцентричне утопије”. Скок и Будимир су веровали да су могућни будући скокови „у духовној култури Балкана, на основу симбиотичких квалитета даље и ближе прошлости”.

Ђорђе С. Косић

Драгослава Перишић, АУГСБУРШКЕ „ОПШТЕ НОВИНЕ” И ЈУГОСЛОВЕНСКА
 КУЛТУРА, Научни састанак слависта у Вукове дане 1978, књ. VIII, св. 2
 Београд 1980, 127 — 143.

У кратком уводу Драгослава Перишић је истакла значај „Општих новина” за југословенску културу; дат је историјат листа и скренута пажња на неке ауторе који су сарађивали у њему: Адамовић, Андрић, Берлић, Давидовић, Ивановић, Лукшић, Миловук, Ненадовић, Острожински, Вук итд. За нас је важно што су из „Општих новина” преузимане вести за „домаћу јавност”, а лист је „нарочито својим посебним Додацима и Ванредним додацима извештавао о ситуацији на Балкану, прогирајући ослобођење Срба и осталих југословенских народа залажући се за њихову културну афирмацију у свету”. Ауторка се задржала и на путописима који су штампани у „Општим новинама”, путописним прилозима о Црној Гори, пловидби Дунавом, Бео-

граду, о Босни и Херцеговини, Словенији. У наставку рада Драгослава Перишић је објавила и библиографију важнијих чланака о југословенским крајевима који су штампани у листу од 1798. до 1864. године. Библиографским подацима обухваћени су: наслови чланака, бројеви, дани и датуми, стране, а имена аутора дата су „према забелешкама на редакцијском примерку листа”. Библиографија је драгоцен приручник за даља истраживања немачко-српских културних веза и један од модела како треба наставити са сличним истраживањима, јер још увек не знамо какве се све драгоцености крију по новинама штампаним у XIX веку по европским центрима.

Ђорђе С. Косић

Јоанис Тарнанидис, КЊИЖЕВНИ САДРЖАЈ ПРВИХ ГРЧКИХ И СРПСКИХ
 НОВИНА БРАЋЕ МАРКИДЕС ПУЉУ (БЕЧ 1791—1792. год.), Научни састанак
 слависта у Вукове дане 1978, књ. VIII, св. 2, Београд 1980, 185 — 193.

Грчки научник укратко је изложио „књижевни одјек” у листовима „Српскија новини” и „Ефемерис”. Анализирајући уводне чланке, Јоанис Тарнанидис истиче да су обе редакције поставиле себи циљ „просвећеност и помоћ народу ка добробити и напрет-

ку”. Већи део текстова које аутор помиње састављен је са „правим књижевним расположењем и књижевном лепотом”. У првим бројевима оба листа истичу се текстови „романског и алегоричног карактера”, а касније и често „књижевна и морално-педагошка де-

ла". Од важнијих радова поменимо биографију Суворова, разговор Потемкина са Хароном, биографију цара Леополда, песму Димитрију Атанасијевићу и многа објављенија на књиге. На основу ових текстова Тарнанидис закључује да су се уредници трудили

да издају прилоге литерарног садржаја, а разлог што их нема више је у прилагођавању издавача „захтевима шире читалачке публике“.

Борђе С. Косић

Јован Крунић: **НОВИ ПАЗАР — О УРБАНОЈ СТРУКТУРИ И АРХИТЕКТУРИ СТАРЕ КУЋЕ**, Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 9
Београд 1979, 273 — 320.

Оваквих радова код нас нема много, а ни много таквих типичних градова као што је Нови Пазар. То је један од ретких градова Србије — поред Призрена, Пећи, Баковице — који је у прошлости добио своју урбану физиономију и који је ту физиономију добро очувао. Због тога архитекта Јован Крунић добро урадио што се позабавио проучавањем урбане структуре и архитектуре поменутог града.

Аутор с разлогом истиче да је сасвим сигурно да се данашња урбана структура и архитектура Новог Пазара не може довести у везу са старим градом Расом. Као што је познато, Рас је предак града Трговишта, а поменуто Трговиште је српски средњевековни оригинал потоњег турског Пазара, касније и објовљеног — дакле Новог Пазара.

Физиономију Новог Пазара чине његов специфичан склоп, смештај, однос и облик његових кућа. Сви типови

кућа су изнутра опремљени уређајима типизираним ентеријера: амамима, долапима, каминима, миндерлудима. Ипак, у старој архитектури Новог Пазара има и сопствених одлика у односу на куће других градова сличног карактера.

Нови Пазар има веома много изразитих старих станбених зграда које имају велику архитектонску или културно-историјску вредност. Стога аутор предлаже да се изврши заштита тих зграда како би могле и даље да служе својој намени, итд.

Укратко, обимним радом Ј. Крунића, који је снабдевен одличним илустрацијама, нема сумње, наша научна литература обогаћена је веома корисним истраживањима посвећеним познавању типичних балканских градова какав је и Нови Пазар. Истичемо и то да се рад чита лако.

Јован Ф. Трифуноски

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ЦЕНТРА ЗА БАЛКАНОЛОШКА ИСПИТИВАЊА У САРАЈЕВУ

1978.

Центар је у 1978. обавио слиједеће послове:

1. Прве три свеске *Праисторије ујословенских земаља* су предате у штампу.

Почело је систематско прикупљање података за четврту свеску *Праисторије* (бронзано доба). Сарадници су обавили студијско путовање у центре у којима се налази брончаноodobни материјал, ради проучавања и одабира материјала за илустрације.

2. У вези са обрадом илирских утврђених насеља извршени су слиједећи послови:

а) Настављен је рад на испитивању градинских насеља на Гламочком пољу. Рекогноспирано је, скицирано и фотографисано 20 градина. Сондирана су и геодетски снимљена 3 локалитета: Рељина градина Раичке и Исаковци. Обављене су, такође, сондаже на градинама Грковци и Вапаровине у Ливањском пољу и на градинама Вучи-

поље, Либ и Мандина градина у Дувањском пољу.

б) На гласиначком подручју обрађен је други круг градина (централно подручје). Извршено је рекогносцирање, скицирање и фотографско снимање 12 градина. Сондажна ископавања су обављена на 3 локалитета: Амовића градина, Маргетићи и Хрељин град.

ц) Центар је наставио сарадњу са стручњацима и институцијама које се баве обрадом ових насеља на подручју Србије, а водио је преговоре да се ова активност започне и у републикама Македонији и Црној Гори.

д) Обављена су допунска истраживања на терену у вези са обрадом прве свеске из серије *Илирска насеља у Југославији*, која се односи на јаподско подручје. Тиме је довршено теренско испитивање I и II степена на овом подручју, а припремљен је и текст за прву свеску илирских утврђених насеља.

3. У оквиру рада на картотеци *Гробови илirianовника сјеверозападној Балкана* обрађено је 50 нових гробних целина из околине Чачка и Крагујевца и технички обрађено 180 гробова, који је материјал прошле године доспιο у депо картотеке.

4. У области физичке и палеоантропологије, завршена је обрада средњовјековне антрополошке серије са налазишта Рашка гора — Стећци код Мостара, затим је прикупљена грађа и израђена документација о односу ћердапске антрополошке серије према мезолитском супстрату средње и источне Европе; завршена је и обрада антрополошких налаза свих праисторијских епоха у Југославији и с тим у вези припремљена су прва два поглавља рукописа *Стање и проблеми палеоантрополошких истраживања у Југославији*. Осим тога, сакупљена је антрополошка грађа са двије средњовјековне некрополе код Коосовске Митровице, као и са налазишта Угљевик код Бјелине. Сарадник Центра је учествовао и на ископавањима хеленистичке некрополе града Абдере у Грчкој.

5. Настављена су истраживања римских и предримских комуникација у Босни и Херцеговини, а у вези с тим обављено је испитивање трасе римске цесте на успону Борачко језеро—Кула—Липета, затим цесте Сарајевско поље—Романија, а настављено је и испитивање римске цесте долином Саве Sis-

cia—Sirmnium) са њеним прикључним путевима из правца Бихаћа, Тузле и Зворника.

6. У вези са закључцима Савјетовања о стању истраживања античког доба у нашој земљи, Центар је покренуо иницијативу за оснивање југославенске школе за античке студије у Риму. С тим у вези добивена је подршка Међуреpublicког координационог одбора за културну и просвјетну сарадњу са иностранством, а извршене су и неке предрадње за формалну пријаву код италијанских власти.

7. У области етнологије обављени су слиједећи послови:

а) У вези са темом *Традиционални елементи у својој породици источне и дела јужне Србије* обављена су допунска испитивања у неким селима у сјевероисточној Србији и западном Поморављу, тако да се сада ради на систематизацији и презентацији грађе, коју је сарадник Центра прикупљао већ неколико година.

б) За *Темајску етнологику библиографију Југославије* прикупљено је нових 920 библиографских јединица, па ће се ускоро прићи коначној редакцији библиографије.

8) а) У 1978. је настављено прикупљање података о романским језичким елементима. Обављена су теренска испитивања у селима Ливањског поља а сакупљени материјал је пренесен ну картице и припремљен за систематску обраду.

б) Настављено је изучавање језичког комплекса југославенских Рома са подручја Босне и Херцеговине и Србије. Прикупљена грађа биће објављивана у *Годишњаку* Центра.

9. У вези са пројектом *Топонимија Пријорја, с одређивањем иредславенског и славенског језичког слоја*, извршено је прикупљање материјала на нових 16 пунктова.

10. а) Центар је припремио састанак Италијанско-југославенског комитета за проучавање праисторије и протонисторије Јадрана, који је био заказан за октобар 1978. године. Међутим, италијански стручњаци су одгодили своје учешће.

б) Сарадници Центра су учествовали са рефератима на симпозијуму *Бојуми на Балкану* који је одржан у Скопљу у мају о. г.

ц) Представници Центра су учествовали у раду националних и међународних балканолошких асоцијација, посебно Међуакадемијског одбора за проучавање Балкана, Националног комитета за балканологију, Међународне асоцијације за студије југоисточне Европе.

д) Центар је учествовао и у припреми научног скупа *О механизму процеса неолитизације у одређеним дијеловима Европе* (Краков 1979) у сарадњи са археолошком комисијом Пољске академије наука.

11. а) У мају 1948. одржано је редовно годишње савјетовање чланова Центра на којем су разматрани извештаји о раду у протеклој години и текућа питања.

б) Одржан је и састанак комисије за организацију симпозија о духовној култури Илира, па је одређен територијални и хронолошки оквир симпозија.

12. Центар је предао у штампу редовни број Годишњака, монографију Ш. Кулишковића *Ситара словенска религија у сејетилу новијих истраживања и Supplementa Bibliographiae Illyricae A. Стигчевића*.

1979.

У 1979. години Центар је обавио слиједеће послове:

1. Прве три свеске *Праисторије југославенских земаља* изашле су из штампе новембра месеца. Радило се и на IV тому — бронзано доба, који ће бити спреман за штампу у 1980.

2. У вези са обрадом илирских грађанских насеља обављени су слиједећи послови:

а) Теренски рад на територији илирског племена Делмата — у Гламачком пољу. Прикупуљена је документација и инвентарисан добар дио покретног материјала, сакупуљен приликом сондажних радова.

б) На Гласинцу, је обављена теренска обрада I и II ступња у јужном дијелу. Извршено је рекогносцирање 10 грађина и сондажно испитивање на 4 грађине (Илијак, Лозник, Крамер село, Врлазије).

ц) Завршен је текст монографије илирских утврђених насеља на под-

ручју Јапода. И ова ће свеска ући у штампу 1980.

3. Завршен је пројект *Ситане и проблеми палеоантрополошких истраживања у Југославији*. Такође је обављена теренска обрада антрополошких налаза из Виминачума и Винче.

4. Настављено је прикупуљање материјала за картотеку затворених гробних налаза са илирске територије у Југославији. Обрађена су 52 гробна налаза из некропола у околини Прилепа са око 300 цртежа и одговарајућом текстуалном обрадом.

5. Настављено је проучавање римских комуникација и насеља у источној Босни, као и истраживање римске цесте Siscia—Sirmium кроз Посавину.

6. У области етнолошких испитивања обављени су слиједећи послови:

а) Завршен је рад на теми *Традиционални елементи у сеоској йородици источне и дела јужне Србије* и припремљен чланак за *Годишњак 1979. Традиционални елементи друштвене организације у североисточној и делу централне Србије*.

б) За Етнолошку библиографију Југославије прикупуљено је 1000 нових јединица, тако да ће у идућој години материјал бити припремљен за штампу.

7. а) Настављено је прикупуљање материјала о романским језичким елементима у херцеговачким презименима.

б) Из оквира проучавања језика Рома припремљен је рад за *Годишњак Зайчана о ромским јасовима*.

8. Стручњаци Центра су учествовали са рефератима и корефератима:

а) на IV конгресу балканолога AIESEE (август 1979, Анкара);

б) на научном скупу о процесу неолитизације у неким дијеловима Европе (мај 1979, Краков);

ц) на симпозијуму у Дубровнику *Трансформација европске културе од IV до II миленија ситаре ере*, симпозијуму у Новом Саду *Гвоздено доба Војводине*, као и на ономастичкој конференцији у Дубровнику.

9. Центар је учествовао у раду Националног комитета за балканологију, Међуакадемијског одбора за проучавање Балкана, Југославенско-италијанског комитета за проучавање праисторије и протоисторије Јадрана, а сарађивао је са Балканолошким институтом у Београду, Археолошком комисијом Пољске академије наука из Кракова, Центром за проучавање југоисточне

Европе у Атини, као и са низом других институција у земљи и иностранству.

10. Центар је у 1979. предао у штампу *Годишњак* са 8 научних радова и два прилога, а штампано је и дјело Ш. Кулишића *Штара словенска религија у сејетлу новијих исјираживања* као и *Supplementa Bibliographiae Illyricae A. Стипчевића*.

11. Одржано је редовно годишње савјетовање на којем су размотрени извештаји о раду у 1978. и 1979. припрема за симпозиј о духовној култури Илира, југословенска школа у Риму Балканолошки конгрес у Анкари, план рада за 1980. и припрема плана рада за 1981—1985. Одржан је и састанак комисије за припрему симпозија о духовној култури Илира, планиран за 1982.

1980.

У 1980. Центар је обавио слиједеће послове:

1. Завршени су текстови за IV свеску *Праисторије југославенских земаља* — бронзано доба и израђени цртежи за око 100 табли тако да је план сасвим остварен.

2. У оквиру истраживања утврђених градинских насеља, обављени су слиједећи задаци:

а) Рекогносцирано је 10 градина на гласиначком подручју, од којих су на четири градине извршена сондажна ископавања, (Клисурса у Кадића брду, Градац изнад Подградца код Думањиха, Велики градац у Кусачама и градина на Вјетренику код Коштунице), тако да су завршене прве двије фазе истраживања, а одређени су локалитети за III фазу.

б) За монографију о Делматима завршена је обрада Дувањског поља и Бушког блага.

в) Настављена је сарадња са институцијама у СР Србији и СР Црној Гори у вези са истраживањем градина у тим републикама.

3. Настављена је обрада материјала за картотеку затворених гробних налаза. Прикупљени су подаци за нових 140 гробних цјелина из некропола у Македонији и на Гласинцу.

4. Обављено је пробно истраживање југозападнoг сегмента тумула Доканова главница на Купрешком пољу. Изгледа да се ради о тумулу са почетка раног бронзаног доба који припада досад непознатом типу на западном Балкану.

5. Обављена је антрополошка обрада средњевјековног материјала из Угљевика, материјала са некрополе у Винчи, из Виминациума, из двије некрополе са Косова и ранославенске некрополе у Охриду (преко 2000 скелета). Антрополошки је изучавано и живо становништво у области Подвележја.

6. У вези са радом на теми *Римске и иредримске комуникације и насеља у Б и Х* обављено је допунско археолошко истраживање римских насеља и комуникација у подручју Босанске Посавине и Семберије. За *Годишњак* 1980. припремљен је рад *Прилози истраживања античких насеља и комуникација у источној Босни*.

7. На подручју етнолошких истража живања обављени су слиједећи послови:

а) За тематску етнолошку библиографију Југославије исписано је око 1500 библиографских јединица, а грађа се односи на територију Словеније, Црне Горе и Македоније. Тиме су обављени завршни радови на овој библиографији.

б) Из оквира теме *Традиционални елементи у сеоској и породици источне и дела јужне Србије* припремљен је рад за *Годишњак* 1980. *Традиционални елементи у женским обичајима у североисточној и делу централне Србије*.

8. У оквиру теме о романским језичким елементима систематизована је прикупљена грађа. Припремљен је и прилог за *Годишњак* 1981.

9. У оквиру сарадње Центра и Археолошке комисије Пољске академије наука — одјел у Кракову, реализовани су слиједећи заједнички послови:

а) Један стручњак из Кракова учествовао је у рекогносцирању градина на Гласинцу.

б) Центар је припремио научни скуп *Прелаз неолита у бронзано доба* који ће се одржати септембра 1981. у Сарајеву. Упућени су позив стручњацима из Југогославије, Пољске, Румуније, Бугарске, ЧССР, СССР, Мађарске и Француске.

ц) У децембру је у Сарајеву са предсједником Археолошке комисије из Кракова, др Јаном Махником продужен

уговор о сарадњи за период 1981—1985. Конкретно су наведени сви видови сарадње — научни скупови, размена стручњака и публикација и сл.

10. У јуну је одржан Траколошки конгрес у Бечу, на којем је са рефератом учествовао директор Центра: у октобру је одржан конгрес археолога Југославије, на којем је такође учествовао директор Центра и један стручни сарадник.

11. Центар је омогућио др Мариан Вензел из Лондона при упуцање грађе за синтезу *Поријекло, развој и значење пластичне умјетности на сјеверима*. (Објавиће је „Веселин Маслеша” у едицији *Културно наслеђе у Б и Х.*)

12. У мају је одржан редовни годишњи састанак чланова Центра, на којем

је разматран извештај о раду 1979. донесен нови петогодишњи план рад (1981—1985), и

13. Центар је у 1980. предао у штампу слиједече публикације: *Годишњак XIX/17* за 1980. и дјела А. Станчевића *Прилози систематизацији елементарног религиозног симболизма у Илира и Ж. Микшића *Силање и проблеми праисторијске антропологије у Југославији.**

14. Центар је у 1980. наставио са учвршћивањем веза и сарадње са одговарајућим институцијама у земљи и иностранству.

Едина Алијевић

Исправка

У прошлом броју овог часописа (*Balkanica XI*) погрешно је одштампана напомена (стр. 63) о реферату Ђенане Бутуровић. Реферат је, наиме, саопштен на Десетом међународном конгресу антрополога и етнолога (Њуделжи, 10—21. 1978).

Đorđe S. KOSTIĆ

Institut des Études Balkaniques
Beograd

APERÇU DU CONTENU DE LA REVUE INTERNATIONALE
DES ÉTUDES BALKANIQUES

La revue intitulée *Revue Internationale des Études Balkaniques* était l'organe de l'Institut de Balkanologie entre les deux guerres mondiales. Les rédacteurs de la revue étaient Petar Skok de Zagreb et Milan Budimir de Belgrade.

Entre 1934 et 1938 ont été publiés six volumes en tout, à savoir: en 1934 — vol. I, en 1935 — vol. 2, en 1936 — vol. 3, en 1936 — vol. 4, en 1937 — vol. 5, en 1938 — vol. 6. Dans le présent aperçu ont été inclus tous les articles et dissertations, compétes-
rendus, notes, recensions et bibliographies. Les contributions de caractère publicitaire, imprimées à la fin de chaque volume, ont été omises.

ALESSIO GIOVANNI

Preillirico darra/derra „terra, landa”. — 5, 249—251.

ANAGNOSTOPOULOS G.

Les langues balkaniques. — 1, 272—273.

ANCEL JACQUES

L'Unité balkanique. — 1, 117—139.

Sion et Chataigneau: Méditerranée; péninsules méditerranéennes; Deuxième partie: Italie, Pays balkaniques *Géographie Universelle*, t. VII, Paris, Armand Colin, 1934, in 8°, pp. 236—597, pl. XLCX—CIV, fig. 56—150, carte hors texte, 100 frs. — 3, 290—291.

ANČIKOV EUGÈNE

Les romans courtois les Balkans. — 1, 108—111.

ANDREEVA M. A.

Dubrovnik. — 2, 125—128.

BAJRAKTAREVIĆ FEHIM

L'état actuel des études islamiques en Yougoslavie. — 3, 241—269.

Le Deuxième Congrès turc d'Histoire. — 6, 611—615.

BARUH KALMI

Les Juifs balkaniques et leur langue. — 2, 173—179.

BATOWSKI HENRYK

Un précurseur polonais de l'Unin balkanique — le prince Adam Czartoryski. — 3, 149—156.

Les études d'histoire balkanique en Pologne 1910—1935. — 3, 270—279.

Le mouvement panbalkanique et les différents aspects des relations interbalkaniques dans le passé Indications de méthode et aperçu des faits. — 6, 320—343.

et LA REDACTION, G. GESEMANN

Remarques de la Rédaction. — 3, 313—320.

BELIĆ ALEKSANDAR

La linguistique balkanique aux congrès internationaux des linguistes. — 3, 167—171.
Académie royale serbe des sciences. — 5, 291—295.

BEŠEVLIJEV V.

Ein übersehenes Zeugnis über das Nichtgriechentum der alten Makedonen. — 1, 280.

BOBČEV STEFAN S.

Quelques remarques sur le droit coutumier bulgare pendant l'époque de la domination ottomane. — 1, 34—45.

Coup d'oeil sur le régime juridique des Balkans sous le régime ottoman. — 2, 185—194.

Notes comparées sur les Hadjis balkaniques. — 3, 1—12,

Notes comparées sur les çorbacis chez les peuples balkaniques et en particulier chez les Bulgares. — 6, 428—445.

BRAŠOVANOV St.

La musique bulgare contemporaine. — 4, 595—600.

BREAZU JON

La littérature contemporaine en Roumanie. — 4, 536—543.

BUDIMIR MILAN

Griechische und Makedonisch. — 1, 281—282.

Die Balkanistik auf dem IV Byzantinologen-Kongress in Sofia. — 1, 323—324.

Vorgriechischer Ursprung der homerischen Haupthelden. — 3, 195—213.

Zu den altbalkanischen Baumnamen. — 3, 238—240.

Pelastisches. — 5, 258—263.

Vlad. Georgiev: Die Träger der kretisch-mykenischen Kultur, ihre Herkunft und ihre Sprache. I. Teil: Urgriechen und Urillyrier (Thrako-illyrier): Годнишник на Софийски Университет, историко-филологически факултет, книга XXXIII 4.203 С. София, 1937. — 5, 283-286.

Pelastica. — 6, 344.

et P. SKOK,

But et Signification des Etudes balkaniques. — 1, 1—28.

Destinees balkaniques. — 4, 601—613.

BULAT P.

Zur Semasiologie des Kuckucks im Balkanslavischen. — 6, 531—537.

CAPIDAN Th.

Le jeu aux osselets chez les Roumains, les Slaves et les Albanais. — 1, 211—231.
Un suffixe albanais en roumain. — 3, 130—136.

Anuarul Arhivel de Folklor Annuaire des Archives de Folklore, édité par l'Académie Roumaine sous la direction de Ion Muşlea. Cluj, Cartea românească, vol. I et II, (1932—1933). — 3, 291—293.

N. Iorga, Histoire des Roumains et de la romanité orientale. Publiée, sous les auspices de sa Majesté le Roi Charles II par l'Académie Roumaine: Vol. I, Ière partie: Les ancêtres avant les Romains. Vol. I., Partie 2: Le Sceau de Rome pp. 410. Vol. II: Les Maîtres de la terre jusqu'à l'an mille pp. 422. Vol. III: Les fondateurs d'état pp. 424. Vol. IV: Les chevaliers pp. 537. Imprimerie de l'Etat, Bucarest, 1937. — 6, 584—586.

CAFEROĞLU A.

Note sur un manuscrit en langue serbe de la bibliothèque d'Ayasofya. — 3, 185—190.

COUCOULÈS PHÉDON

Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Α'. Ἱστορικόν λεξικόν τῆς νέας Ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῆς ὀμιλουμένης καὶ τῶν ἰδιωμάτων. Τόμος πρῶτος. Σελ. 561 - πμ 4^ο Ἐν Ἀθήναις 1933, τυπογραφεῖον Ἑστία Κ. Μάισερ καὶ Ν. Καργαδούρη. — 1, 283—285.

ČABEJ EQREM

Sitten und Gebräuche der Albaner. — 2, 218—234,
Romänisch-albanische Lehnbeziehungen. — 3, 172—184.
Parallele Ausdrücke und Rendsensarten in den Balkansprachen. — 3, 226—231.
Albaner und Slaven in Süditalien. — 6, 555—566.
Miscellen. — 6, 571—574.

ČAJKANOVIĆ VESELIN

Ein frühslavisches Märchenmotiv bei den Byzantinern. — 1, 112—116.
Das Rätsel von Trebenište. — 3, 137—148.
Neugriechische Volkslieder, gesammelt von Werner von Hexthausen. Urtext und Übersetzung herausgegeben von Karl Schulte Kemminghausen und Gustav Soyter. Münster i. W., 1935. — 5, 267—268.

ČOROVIĆ VLADIMIR

Die Entstehung der unabhängigen Balkanstaaten. — 2, 148—172.
V. N. Zlatarski. — 3, 285—288.

DAMIANI ENRICO

Ancora sulla trascrizione dei nomi cirillici in caratteri latini sotto l'aspetto bibliotecnomico e bibliografico. — 6, 617—623.

DAVIES O.

The Roman Road — Builders of Bosnia. — 5, 251—252.
Ancient mining in the central Balkans. — 6, 405—418.

DEANOVIĆ MIRKO

B. E. Vidos: La forza di espansione della lingua italiana. Discorso pronunciato per l'inaugurazione dei corsi di filologia italiana e spagnuola all'Università cattolica . . . di Nimega. — Nijmegen-Utrecht 1932, 8e — p. 24. — 3, 289 — 290.

DIEHL CHARLES

Constantinople au moyen âge. — 2, 103—107.
La Civilisation balkanique à l'Époque byzantine. — 4, 376—388.

DJOUJBEFF STOJAN

Le folklore musical en Bulgarie. — 4, 589—595.

DÖLGER F.

Die mittelalterliche Kultur auf dem Balkan (die Periode von der Gründung der unabhängigen Staaten bis zur Türkenherrschaft). — 2, 108—124.

DUMITRESCU VLADIMIR

Les figurines anthropomorphes en os du Sud-Est de l'Europe, pendant la période néolithique. — 6, 371—382.

DVORNIKVIĆ VLAD.

Der kulturhistorische Geist des Balkans. — 4, 431—436.

EGGER RUDOLF

Der Balkan unter Rom. — 4, 343—348.

EXARCHOPOULOS NICOLAS

Problèmes pédagogiques fondamentaux présentant un intérêt particulier pour les Etats balkaniques. — 1, 74—81.

FERRERO GUGLIELMO

L'empire romain et les Balkans. — 2, 98—102.

FILIPOVIĆ MIL. S.

Das Zerkratzen des Gesichts bei Serben und Albaneren. — 3, 157—166.

FILOW B.

Thrakisch-mykenische Beziehungen. — 5, 1—7.

GALLUS SANDOR

Des mouvements vers les Balkans à la fin du néolithique. — 6, 520—530.

GESEMANN GERH. et LA REDACTION, H. BATOWSKI

Remarques de la Rédaction. — 3, 311—313.

Balkanische Betrachtungen Erster Teil. — 6, 484—498.

GHIDIONESCU VLADIMIR

L'enseignement public en Roumanie. — 4, 532—535.

GINSBERG DAVID

Moses Kohen aus Beograd und sein Epistolarium. — 6, 574—581.

Eine Geschichte der Juden in Saloniki. (Dr. I. S. Emmanuel: Histoire des Israélites de Salonique I Paris, 1936). — 6, 597—599.

GOROVEI ARTUR

Les peuples balkaniques dans le folklore roumain. — 6, 469—483.

GROSS HERMANN

Der Südostraum im Deutschen Schrifttum. — 1, 306—311.

HAGIMIHALI ANGÉLIQUE

L'Art populaire grec. — 4, 520—526.

HAUMANT E.

L'émancipation des peuples balkaniques (1791—1918). — 2, 201—217.

HOWARD HARRY N.

- American Publications Concerning the Balkans and the Near East, 1934—1935. — 3, 279—285.
- The Turkish Transformation: A Study in Social and Religious Development. By Henry Elisha Allen, Ph. D., Department of Religion, Lafayette College. Chicago, University of Chicago Press, 1935. 251 pp. dol. 2. 50. — 3, 293—294.
- The Chronicle of the Slavs, by Helmold, priest of Bosau. Translated with introduction and notes by Francis Joseph Tschan. New York, Columbia University Press, 1935. XII and 321 pp. Dol. 4.00. Records of Civilization, Sources and Studies, Edited under the auspices of the Department of History, Columbia University, No. XXI. — 3, 294—295.
- The Effect of the War in Southeastern Europe. By David Mitrany, D. Sc., Ph. D. London. Published for the Carnegie Endowment for International Peace by Yale University Press, New Haven, Connecticut, 1936. 280 pp. Dd. 3.00. — 5, 278—279.
- Harris, David: A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875—1878. The First Year. Hoover War Library Publications No. 11. Associate Professor of History, Stanford University. (Stanford University, California, Stanford University Press, 1936, pp. viii, 474, Dol. 4.00). — 5, 279—280.
- McCulloch John I. B.: Drums in the Balkan Night. New York, G. P. Putnam's Sons, 1936. Dol. 3.00. 361 pp. — 5, 280—281.
- Kohn, Hans: Western Civilization in the Near East. Professor of History, Smith College. Translated into English by E. W. Dickes. (New York, Columbia University Press, 1936, pp. xi 329 Dol. 3.50.). — 5, 281.
- Padelford, Norman J.: Peace in the Balkans: The Movement Towards International Organization in the Balkans. Professor of Government, Colgate University. (New York, Oxford University Press, 1935, pp. ix, 209, Dol. 2.00). — 5, 282.
- The Balkan States. I. Economic. A Review of the Economic and Financial Development of Albania, Bulgaria, Greece, Roumania and Yugoslavia since 1919. Specially prepared for, and with the assistance of, the Information Department of the Royal Institute of International Affairs. London, Humphrey Milford, 1936. 155 pp. — 5, 282—283.

HALÛSİ RAGİP

Le Deuxième Congrès de la Langue Turque 18—22 Août 1934. — 1, 300—306.

IBROVAC MIODRAG

La poésie yougoslave contemporaine. — 5, 59—112.
Bibliographie. — 5, 113—118.

ILIEFI ATH.

La science et la vie scientifique en Bulgarie. — 4, 544—550.

JELAČIĆ ALEXIS

Труды Института Славяноведения Академии Наук СССР. Ленинград, 1932, vol. I, p. 534 avec 2 ill. — 1, 299—300.
Сербски епос, преводи Н. Берга, Н. Гальковскога и Н. Кравцова Редакција, истраживање и коментари Н. Кравцова. Ed. „Academia“, Moscow — Léningrad, 1933, p. 651 & 24 gravures hors texte. — 3, 297—298.

JEVTIĆ P.

Mihael Laaskaris: Greeks and Serbs in their struggle for independence, Athens 1936 (In Greek). — 5, 272—273.

JOKL NORBERT

Zur Lehre von dek alb.-griech. Teilgleichungen. — 1, 46—64.
Balkanlateinische Untersuchungen. — 3, 44—82.

JORGA N.

- Ragusains à Coron. — 1, 31—33.
 Rapports entre l'Etat des Osmanlis et les nations des Balkans. — 2, 129—147.
 Les Balkans et l'Empire byzantin. — 4, 398—406.

KANSU NAFI

- L'instruction publique en Turquie. — 4, 527—531.

KAUSCHANSKY D. M.

- Rechtshistorische und rechtsvergleichende Forschungen zum altserbischen und -slawischen Familienrecht. — 3, 98—117.

KERAMOPULLOS A. D.

- Ein missverstandenes Zeugnis über das Volkstum der alten Makedonen. — 3, 217—219.

KERÉNYI KARL

- Vom heutigen Stand der Illyriefforschung. — 3, 13—30.
 Trasitus und Sedatus. Über eine vermeintliche und eine problematische antike Gottheit. — 6, 419—427.

KOBÉR A. H.

- Balkan und Europa. — 4, 447—464.

KONSTANTINOV GEORGI

- La nouvelle littérature bulgare. — 5, 119—142.
 Bibliographie. — 5, 142—148.

KONSTANTINOVIĆ B.

- Zur Demographie der Balkanslaven. — 1, 263—268.

KOSTIĆ DRAGUTIN

- Miloš Kopilić—Kobilić—Obilić. — 1, 232—254.

KOWALSKI TADEUSZ

- Les Turcs balkaniques. — 4, 420—430.

KRETSCHMER P.

- Sprachliche Vorgeschichte des Balkans. — 2, 41—48.

KRIARAS M.

- Sur l'expression grecque moderne „Βασιλεύς ὁ ἥλιος”. — 6, 462—468.

KÖPRÜLÜ FUAD M.

- Notes relatives à l'histoire du droit des peuples balkaniques. — 6, 313—319.

LAMBRIDIS HÉLLÉ

- La poésie grecques des cinquante dernières années. — 5, 179—222.
 Bibliographie. — 5, 222—224.

LASCARIS M.

- A. Solovjev et V. Mošin: Grčke povelje srpskih vladara (Diplomata greca regum et imperatorum Serviae) Beograd 1936, pp. CXXXII, 537 in 8° (éditions de l'Académie Rolyae Serbe). — 5, 268—272.
 Le Centenaire de l'Université d'Athènes. — 5, 299—301.

LAURASI SKENDER

La Littérature moderne en Albanie. — 4, 551—559.

LONDOS-DIMITRACOPULOS EUPHROSYNE

De l'utilité d'un théâtre enfantin interbalkanique. — 6, 600—606.

MANOJLOVIĆ KOSTA P.

Jugoslavische Volksmusik. — 4, 580—584.

MARIĆ RATISLAV

Le dieu illyrien Frombo. — 1, 282.

Der balkankeltische Gott Magla. — 3, 231—233.

La croix de démonolithe d'archevêque serbe Danilo II. — 5, 257—258.

Der Thrakische Reiter — eine Heilgottheit. — 6, 581—583.

MÄRZ JOSEF

Die Rolle des Raumes in der Entwicklung der Balkanstaaten. — 1, 273—276.

Der Balkan und seine Meere. — 2, 1—4.

Aufgaben balkanischer Raumesforschung. — 5, 239—248.

MBORIA PERIKLI D.

La peinture moderne en Albanie. — 4, 555—558.

MEHLAN ARNO

Über die Bedeutung der mittelalterlichen Bergbaukolonien für die slavischen Balkanvölker. — 6, 383—404.

MEILLET A.

Le problème de la linguistique balkanique. — 1, 29—30.

MIRAMBEL ANDRÉ

Essai sur l'accent néo-grec et la tendance rythmique de la langue. — 1, 140—155.

MIRKOVIĆ NIKOLA

Ivan J. Sakázov. — 3, 288—289.

MOŠIN V.

Les études byzantines et les problèmes de l'histoire interbalkanique. — 1, 314—319.

MUSLEA ION

Le folklore roumain. — 4, 567—574.

NEGREA MARTIAN

La musique contemporaine en Roumanie. — 4, 585—588.

NILSSON MARTIN P.

Altgriechische Religion. — 12, 70—75.

NOVOTNY F.

La philosophie ancienne dans les Balkans avant Jésus-Christ. — 2, 59—69.

OPRESCU G.

L'Art contemporain en Roumanie. — 4, 559—562.

OSTROGORSKY GEORG

Historische Entwicklung der Balkanhalbinsel im Zeitalter der byzantinischen Vorkherrschaft. — 4, 389—397.

PAREŽANIN R.

Herman Wendel (1884—1936). — 5, 289.

et S. SPANAČEVIĆ

Der neue Balkan. — 4, 321—332.

PANAITESCU P. P.

Un épisode des relations serbo-roumaines en 1844. — 1, 82—88.

PAPAMICHAIL GRÉGOIRE

La centenaire de l'Université d'Athènes. — 5, 295—299.

PATSCHE C.

Die römische Grenzwehr der Balkanhalbinsel an der Donau. — 2, 82—97.

PETEVA E.

L'art populaire en Bulgarie. — 4, 575—579.

PICARD CH.

La vie publique et privée dans les Balkans à l'époque antique. — 4, 333—342.

PISSANI VITTORE

Una prarola greca di probabile origine macedone: *μάγειρος*. — 1, 255—259.

PITTARA EUGÈNE

La posizione linguistica del macedone. — 5, 8—32.

POLENAKOVIĆ HARALAMPIJE

Les peuples que les Turcs ont amenés dans les Balkans. — 2, 195—200.

POPOVIĆ D. J.

Bečvi. — 3, 234—237.

POPOVIĆ STEVAN

Les Aroumains. Extrait de mon livre „O Cincarima” 2e édit. Beograd 1937. — 6, 606—611.

L'industrie dans les Balkans. — 4, 494—502.

PRINZESSIN YPSILANTI HELENE

Die Fürsten Alexander und Konstantin Ypsilanty als Hospodaren der Moldau und Walachei. — 5, 225—238.

LA REDACTION

Nekrolog kralju Aleksandru. — 1, *feuille sans pagination avant la page 1.*

Remarques de la Rédaction. — 1, 324—334.

Fautes d'impression. — 1, 335—338.

Avertissement. — 2, [294].

Fautes d'impression. — 2, [295].

Fautes d'impression. — 3, *papier — volant rouge.*

Bibliographie. — 4, 614—629.

Fautes d'impression. — 4, *papier — volant bleu.*

Remarques de la Rédaction. — 5, 306—312.

Fautes d'impression. — 5, *après la page 312.*

- Bibliographie. — 6, 624—627.
 Fautes d'impression. — 6, *posban plavi listić*.
- et H. BATOWSKI, G. GESEMANN
 Remarques de la Rédaction. — 3, 308—320.
- REY LÉON
 Lettre d'Albanie. — 5, 301—304.
- ROSENBERG V.
 Vers le rapprochement commercial interbalkanique. 2, 261—272.
- ROSTOVZEFF M.
 La Vie économique des Balkans dans l'antiquité. — 2, 49—58.
- ROQUES MARIO
 La poésie roumaine contemporaine. — 5, 149—176.
 Bibliographie. — 5, 176—178.
- ROUCEK JOSEPH S.
 The Albanian and Jugoslav immigrants in America. — 6, 499—519.
- RUSSU I. I.
 Aleksandros. — 3, 237—238.
- SAKÁZOV IVAN
 Das Wirtschaftsleben des Balkans im Mittelalter. — 4, 407—419.
- SANDFELD KR.
 Note de syntaxe comparée des langues balkaniques. — 1, 100—107.
- et P. SKOK
 Langues balkaniques. — 4, 465—473.
- SAVADJIAN LÉON
 Récentes publications françaises sur les Balkans. — 1, 311—314.
- SCHNEEWEIS EDMUND
 Fremde Beeinflussungen im Brauchtum der Serbokroaten. — 1, 172—179.
 Allgemeines über das Folklore auf dem Balkan. — 2, 180—184.
- SERGEJEVSKIJ D.
 Archäologischer Bericht aus Jajce (Bosnien). — 5, 305—306.
- SFORZA C.
 La vie politique dans les Balkans. — 2, 5—9.
- SINKO TADEUSZ
 La littérature grecque. — 4, 349—357.
- SKARIĆ VLADISLAV
 L'attitude des peuples balkaniques à l'égard des Turcs. — 2, 235—246.
- SKITNIK SIRAK
 L'Art en Bulgarie. — 4, 563—566.
- SKOK PETAR
 Aroum. Ianotaran'i, pl. Ianota. — 1, 276—277.
 Kozluk. — 1, 278—280.

- Kowalski, Tadeusz: Les Turcs et la langue turquë de la Bulgarie du Nord-Est. Polska Ak. Umietnosci. Memoires de la Comm. orientaliste n° 16. Krakow 1933. — 1, 295—296.
- Recatas, B.: L'etat actuel du bilinguisme chez les Macedo-Roumains du Pinde et le rôle de la femme dans le langage. Avec cartes, photographies, textes macedo-roumains. Paris, Droz, 1934, 8°, p. 53. — 1, 296—298.
- Tagliavini, Prof. Dr. Carlo, Penetrazione e adattamento delle voci italiane e croate nel dialetto albanese di Borgo Erizzo (Zara). Estratto da Studi Albanesi, 1934, p. 30. — 1, 298—299.
- La linguistique balkanique au II-e Congres des slavissants à Varsovie (23—27 septembre 1934). — 1, 322—323.
- Restes de la langue turque dans les Balkans. — 2, 247—260.
- Etudes de vocabulaire balkanique. — 3, 31—43.
- A. Belić: Galički dijalekat, Beograd 1935, 0. 352—IV, avec 6 planches. — 3, 298—302.
- Köprülü, Mehmed Fuad; Les origines de l'Empire ottoman. Paris, E. de Boccard, 1935. — 3, 303—305.
- Lukaj' L.: Fjaluer shqyp-srbohrtvisht — Rečnik arbanasko-srpskohrtviski. Pjesa e I. I. deo: A—Gy. Beograd, Svetlost, 1935, p. XC—288. — 3, 305—307.
- Nik. Papasterjiu: Srpsko-grčki rečnik — II Athes, Papagheorghiou, 1935, p. 663. — 3, 307—308.
- De l'importance des listes toponomastiques de Procope pour la connaissance de la latinite balkanique. — 5, 47—58.
- Jugoslovenski istoriski časopis, dirigé par St. Stanojević, rédigé par V. Novak, Ljubljana—Zagreb—Beograd; Ie année, v. 1 et 2, 3 et 4 (1935); IIe année, v. 1 et 2 (1936). — 5, 264—266.
- Antoine Meillet (1866—1936). — 5, 286—287.
- Wihelm Meyer—Lübke (1861—1936). — 5, 287—288.
- Gamillscheg, Ernst: Romania germanica. Sprach - und Siedlungsgeschichte der Germanen auf dem Boden des alten Römerreichs. Band I—III. Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter Co 1934—1936. — 6, 586—596.
- Gunnarson, Gunnar: Das slavische Wort für Kirche. Fascicule 7 du Recueil de travaux publié par l'Université d'Uppsala, 1937, p. 66. — 6, 592—594.
- Dr. D. J. Popović: O cincarima. Prilozi pitanju postanka našeg građanskog društva. (Sur les Tsintares. Contribution à l'étude de la question des origines de la bourgeoisie serbe). 2e édition sensiblement augmentée. Avec 30 gravures et une carte géographique. Beograd, 1937, p. 520, in 8°. — 6, 595—596.

et M. BUDIMIR

- But et Signification des Etudes balkaniques. — 1, 1—28.
Destinees balkaniques. — 4, 601—613.

et Kr. SANDFELD

- Langues balkaniques. — 4, 473—481.

SOLOVIEV ALEXANDRE

- Un beau-frere du tsar Douchan. — 1, 180—187.
Les problemes d'histoire balkanique aux congrès internationaux de Sofia et de Varsovie. — 1, 319—322.
Apercu historique du développement du droit dans les Balkans (jusqu'au XV/ siècle). — 4, 437—447.
Les problèmes d'histoire balkaniques au congrès de Roma. — 1, 289—291.
Bogišić an Bulgarie (1877). — 6, 538—55'.
Le 85° anniversaire du professeur S. S. Bobčev. — 6, 615—617.

SPANACEVIĆ S. et R. PAREŽANIN

Der neue Balkan. — 4, 321—332.

SPITZER LEO

Esp. levente. — 1, 269—270.

Rum. mire (Bräutigam). — 1, 270—272.

Ein Fall von Sprachmischung. — 3, 123—129.

Eine internationale Argotausprache. — 3, 219—220.

Türk. hâhi (Eselsschrie). — 3, 220—222.

Türk. kitap-mitap „das Buch und alles was drum und dran ist“. — 3, 222—224.
3, 224—225.

Nochmals levente (vgl. Rev. int. d. Et. balk. I S. 269). — 3, 225—226.

STANAREVIĆ N.

Economic relations of the Balkan countries. — 4, 482—493.

STADTMÜLLER GEORGE

Milisav Lutovac: La Metohija. Etude de géographie humaine. Paris 1935, Honoré Champion. (100 S., 5 Taf., Karten und Skizzen im Text). (Travaux publiés par l'Institut d'études slaves 14). — 5, 274—277.

Landschaft und Geschichte im albanisch-epirotischen Raum. — 6, 345—370.

ŠTEFANOVIĆ SVETISLAV

Die Legende vom Bau der Burg Skutar i. — 1, 188—210.

M. Arnaudov: Skizzen zum bulgarischen Folklore, Ausgabe des Kultur-Ministeriums, Sofija 1934. — 1, 291—293.

STOYKOV V.

Deux Annuaires Universitaires bulgares. — 1, 285—286.

STRZYGOWSKI JOSEF

Balkankunst das Ende von Byzanz und der Anfang Neuhellenismus in Europa. — 2, 10—21.

SYME RONALD

Augustus and the South Slav Lands. — 5, 33—46.

ŠIADBEI J.

Albanais et roumain commun. — 6, 446—641.

TAGLIAVINI CARLO

Miscellanea etimologica balcanica. — 1, 165—171.

P. Fulvio Cordignano S. J.: Dizionario albanese-italiano e italiano-albanese (il nuovo „Jungg“). Parte albanese-italiana, Ulrico Hoepli, Milano, 1934, XII. Pagg. XXXI—339 in 16 piccolo. (Lire 25). — 1, 287—288.

Prof. Papas Gaetano Petrotta, dottore in lettere. Popolo lingua e letteratura albanese. Seconda tiratura con aggiunte e correzioni, Palermo 1932, pp. CIV, 528 in 16 gr. L. 65. — 1, 288.

Miscellanea etimologica balcanica. — 3, 191—194.

THIERFELDER FRANZ

Hobus, Gottfried: Wirtschaft und Staat im südosteuropäischen Raum 1908—1914 München, Verlag Ernst Reinhardt, 1934, 207 S. (Broschiert RM 4. 80). — 1, 289—290.

TOPALOVIĆ ŽIVKO

La classe ouvrière dans les Balkans. — 2, 273—278.

TOTOMIANTS V.

La coopération dans les pays balkaniques. — 1, 260—262.

TRUHELKA ĆIRO

Ueber die Balkan—Yürükten. — 1, 89—99.

ULMANSKI SAVA

Die Landwirtschaft am Balkan. — 2, 279—293.

VAILLANT A.

Bulg. lésen, s.-cr. lás(t)an „aisé, facile”. — 5, 252—254.

Trudna et teška „(femme) enceinte”. — 5, 254—254.

Bobostin ment, méntok, méncok, „petit”. — 5, 256—257.

VAKARELSKI HR.

M. Арнаудовъ, Очерки по българския фолклоръ („Esquisses de folklore bulgare”).
Edition du Ministère de l'Instruction publique — Sofia, 1934 — Grand io
8° p, VII — 695. — 1, 293—295.

Piotr Caraman: Obrzęd Koledowania u Slowian i u Rumunów. Studium porów-
nawcze. — W Krakowie 1933. Nakładem Polskiej akademii umiejtności, s.
VIII + 631, 8°. — 3, 295—297.

La vie et les moeurs des Bulgares. — 4, 512—519.

VASIĆ MILOJE M.

Colons grecs à Vinča. — 1, 65—73.

Outils de pêche de Vinča. — 3, 83—97.

VI. Dumitrescu: „Les figurines anthropomorphes en os du Sud-Est de l'Europe
pendant la période énéolithique”. — 6, 567—570.

VULIĆ NIKOLA

Une Nécropole antique près de Trebenište. — 1, 156—164.

Le sedi dei Triballi. — 3, 118—122.

WENDEL HERMANN

Vuk Stefanović Karadžić. — 4, 503—511.

ZEILLER JACQUES

L'expansion du christianisme dans la péninsule des Balkans du Ier au Ve siècle. — 2,
76—81.

ZIELIŃSKI TH.

L'influence de la civilisation antique en Europe. — 2, 22—40.

ZLATARSKI V. N.

Die Besiedelung der Balkanhalbinsel durch die Slaven. — 4, 358—375.

ПОСЕБНА ИЗДАЊА БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

Књига 1

ОБИЧАЈНО ПРАВО И САМОУПРАВЕ НА БАЛКАНУ
И У СУСЕДНИМ ЗЕМЉАМА

Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 1. и 2. новембра 1971. год. у Београду, Београд 1974, 512 стр.

Борислав Благојевић, *Упоредни метод при проучавању обичајног права као историјске категорије* — Mihail Andreev, *Le droit coutumier des Slaves du Sud et leurs organisations d'autogestion pendant la domination ottomane* — Nikolas Pantazopoulos, *Das Gewohnheitsrecht als Gestaltungsquelle der neugriechischen Rechtsordnung* — Ваца Чубриловић, *Пашријахална друштва и њихова обичајна права у Албанији у Црној Гори у средњем веку* — Сергеј Вилфан, *Самоуправа и обичајно право код Словенаца до почетка XX века* — Ante Marinović, *Обичајно право и самоуправа и бившој Дубровачкој републици и њихово издвајање* — Horst Haselsteiner, *Die Verfassungsrechtliche Grundlage des Widerstandsrechtes der ungarischen Komitüte Gesetzestitel XXXVIII/1545* — Liviu Marcu, *Les coutumes juridiques comme système normatif vicinal en Roumanie (fin du XIXe siècle — première moitié du XXe siècle)* — Љубинка Богетић, *Обичајно право и самоуправа на колективном нивоу балканских селачара у XIX веку и почетком XX века* — Georges Cront, *L'institution des conjureurs en Valachie — Charalambos Papastathis, L'église et le droit coutumier aux Balkans pendant la domination ottomane* — Фани Милкова, *О некојим функцијама болгарских обичаја крајем XIX века, везаних са болгарским обичајним и правним правом* — Maria Manolova, *Structure et compétence juridictionnelle de la commune bulgare durant les dernières décennies de la domination ottomane* — Мустафа Имамовић, *Својске обичајне у Босни и Херцеговини 1878—1914* — Авдо Сућеска, *Неке особености кривичног права у југословенским земљама за вријеме Турака* — Бранислав Ђурђевић, *Значај црногорског збора у XVII веку* — Славко Мијушковић, *Брајовиштина кривичних норми као дејонојер норми обичајног права* — Петар Стојановић, *Међусобни односи и међуиницаји обичајног права и законских прописа у Црној Гори* — Александар Христов, *Сиварање облика самоуправе током револуционарне делатности ВМРО, крајем XIX века и почетком XX века* — Славко Димевски, *Сиварање, структура и компетенције македонских црквенословенских школских обичаја 60-их година XIX века* — Хасан Калешки, *Турски покушај за ревидирање законика Леке Лукашина и издање аутономије албанских племена у XIX веку* — Мухамед Хаџијаџић, *Quelques types de villes privilégiées dans le féodalisme turc* — Драгољуб Драгољовић, *Институција колективне одговорности код Јужних Словена у средњем веку* — Никола Павковић, *Генеа и развојак права ирече кривичне код Јужних Словена* — Драгослав Антонијевић, *Положај осиварања у обичајном праву код Јужних Словена* — Рукица Гузиња, *Реформирање својинских односа у Србији XIX века* — Радомир Ђуровић, *Обичајни и аграрни односи код југословенских народа* — Видак Вујачић, *Наследни и имовински односи у „класичној“ црногорској пашријахалној породици са посебним освртом на браќеденитно право мушких.*

[Цена дин. 100]

Књига 2

ДРАГОЉУБ ДРАГОЈЛОВИЋ, БОГОМИЛСТВО НА БАЛКАНУ И У МАЛОЈ АЗИЈИ, Београд 1974, 233 стр.

Дуалистички јерейички покрети на Балкану и у Малој Азији у доба појаве и ширења богомилства — Масалијанство у научној литератури — Извори за историју масалијанства — Име секте — Историја масалијанства у Малој Азији и на Балканском полуострву — Верска, етичка и политичка схваћања масалијана — Павликијанство у научној литератури — Извори за историју павликијанства — Порекло и име павликијанске јереси — Историја павликијанског покрета — Верска, етичка и политичка схваћања павликијана.

[Цена дин. 60]

Књига 3

СРЕДЊОВЕКОВНО СТАКЛО НА БАЛКАНУ (V—XV ВЕК)

Зборник радова са међународног саветовања одржаног од 22. до 24. априла 1974. у Београду, Београд 1975, 247 стр.

Sonja Petru, *Das spätantike Glas in Slowenien* — Donald B. Harden, *Some Lombard Glasses of the 6th and 7th Centuries* — Julia Ščapanova, *Le Verre byzantin du Ve—XIIe siècles* — Ljudmila Plesničar-Gec, *Bicchieri vitrei tardoantici di Emona* — Zdenko Žerovica, *Glasgegenstände der Lokalität Popovica (Ostserbien) aus dem XI—XII Jahrhundert* — Mirjana Corović-Ljubinković, *Quelques problèmes relatifs au verre médiéval en Serbie* — Душица Мухинић, *Појава и расиропираненост наруквица од ситаклене масале на средњовековним налазиштима у Југославији* — Nevenka Božanić-Bezić, *Nekoliko podataka o primjeni gorskog kristala u Dalmaciji* — Verena Han, *Une trouvaille du verre syrien du XIVe siècle en Serbie* — Robert J. Charleston, *Some English Finds of Medieval Glass with Balkan Analogues* — Georgi Djingov, *Sur l'origine de la verrerie en Bulgarie au Moyen âge* — Živka Vžarova, *Zum Problem der Glasproduktion im mittelalterlichen Bulgarien (8—10 Jh.)* — Semavi Eyice, *De la place de l'art de verrerie dans l'éclairage des intérieurs à Byzance — Valo Valov, Production du verre dans la capitale médiévale bulgare Veliko Tirmovo de la fin du XIIe à la fin du XIVe siècle* — Astone Gaspareto, *La verrerie venitienne et ses relations avec le Levant balkanique au Moyen âge* — Magdalena Stancheva, *Sur l'importation du verre italien à Sofia au XIVe—XVIe s.* — Pavao Anđelić, *Un aperçu de la typologie du verre médiéval en Bosnie et en Herzégovine* — Marija Balanović-Hadži-Pešić, *Influence du verre sur le façonnement de certains récipients en céramique* — Ljiljana Tomićić, *Contribution à l'étude de la verrerie médiévale en Bosnie* — Gobelet de Kakanj — Ekaterina Manova, *Die Glasverwendung in den spätmittelalterlichen* — Marian Wenzel, *Analysis of some Glass from Herzegovina* — Robert Brill, *Analysis of Herzegovinian Glass* — Milutin Jovanović, *Etudes chimiques du verre médiéval trouvé dans certaines régions de la Yougoslavie* — Bogumil Hrabak, *La Verrerie dans les villes et aux demeures des fonctionnaires et grands propriétaires terriens dans les pays balkaniques (1480—1660)* — Verena Han, *Изложба средњовековног стакла са неких локалитета у Југославији* — Đurđe Bošković, *Conclusions.*

[Цена дин. 80]

Књига 4

ОДРЕДБЕ ПОЗИТИВНОГ ЗАКОНОДАВСТВА И ОБИЧАЈНОГ ПРАВА О
СЕЗОНСКИМ КРЕТАЊИМА СТОЧАРА У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ
КРОЗ ВЕКОВЕ

(Зборник радова са међународног научног скупа, одржаног 6. и 7.
новембра 1975. у Београду) Београд 1976, 354 стр.

Vasile Barba, *Juridische und Ökonomische Aspekte der Transhumanz bei den Aromunen (Mazedo-Rumänen) von Livedz — Meglemien* — Милисав Лутовац, *Сточарска кретања у иланима Црногорских Брда и народне рејале при искористивању ишанака* — Петар Влаховић, *Кајунци и сезонска кретања сточара у југозападној Србији у другој половини XX века* — Milovan Gavazzi, *Stočari — Vlasi po sjeverozapadnoj Hrvatskoj prema odredbama vlasti o njihovim kretanjima i obavezama* — Драгослав Антоњијевић, *Основна обележја номадских сточарских кретања у севелу обичајног права и изазивања законодавства* — Liviu Marcu, *Formes traditionnelles d'élevage pastoral et systèmes d'organisation chez les Vlaques balkaniques* — Петар Стојановић, *Сезонска кретања сточара и комунити у обичајима и условима Црне Горе* — Avdo Sućeska, *Uslovi u kojima su stočari iz Dalmacije koristili ispaše u Bosni u doba osmanlijske vlasti* — Бурица Крстић, *Обичајноправни аспекти сезонског кретања сточара у области Куча у Црној Гори* — Никола Павковић, *Обичајно-правни услови у производни односи у сточарству* — Branimir Gušić, *Ekološki uslovi na prostoru transhumantnog stočarenja na Balkanu* — Радван Ршумовић, *Географски услови и њихова улога у еволуцији сточарских кретања у Југославији* — Јован Трифуновић, *Сточарска кретања у СР Македонији* — Mirko Marković, *Geografski aspekti stočarske revitalizacije dinarskih planina* — Nicolae Dunare, *Typologie pastorale traditionnelle Sud-Est Européenne* — Petar Ilievski, *Ship Record from the Mysenaean Archives* — Vanda Jostowa, *Geschichtliche Grundlagen des Hirtentums and der Polnischen Orawa* — Глигор Тодоровски, *Сточарство во Мало ре канскиот предел во втората половина на XIX век до крајот на првата светска војна* — Demetrios Loukatos, *Le saint Démètre (26. oct.), jour de culte, de transhumances et de conventions autonales, chez les pasteurs nomades ou semi-nomades, en Grèce* — Marijana Gušić, *Pravni položaj ostajnice-virdineše u stočarskom društvu regije Dinarida* — Vazie Marinov, *Über einige schwach untersuchte Seiten der Geistigen Kultur der Beweglichen Schlaf-thürten auf der Balkanhalbinsel* — Vesna Čulinović-Konstantinović, *Položaj mladoženje ul tradicionalnoj stočarskoj sredini prema običajnom pravu i zakonima* — Климент Цамбазовска, *Утицај хитиерица од 1830. и 1833. на режим сточарења и производне сивоко на источној граници кнежевине Србије* — Ранко Фридрих, *О архипастору сточарског сивана.*

[Цена дин. 100]

Књига 5

СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА 1929—1934. ГОДИНЕ И ЊЕН ОДРАЗ У
ЗЕМЉАМА ЈУГОСИТОЧНЕ ЕВРОПЕ
Београд 1976, 424 стр.

Никола Вучо, *Аграрни блок јодунавских земаља за време економске кризе 1929—1933.* — Michael Kaser, *The Depression and Genesis of Etatism* — Душан Лукач, *Индустрирање немачког јиродроја према југоисточку Европе после светске економске кризе* — George Macesich, *Monetary Policy and International Interdependence in Great Depression: the USA and Yugoslavia* — Живко Аврамовски, *Енглеска и италија Балканској италији 1930—1933.* — Милан Ванку, *Мала анлијања у великој економској кризи 1929—1933.* — Петар Милосављевић, *Положај радничке класе Румуније и Бујарске за време економске кризе 1929—1934. године* — Dimitru Tutu, *Les rapports politico-économiques entre la Roumanie et les pays du Sud-Est Européen dans la période de la crise économique mondiale* — Милош Вучковић, *Утицај светске јиродредне кризе 1929—1932. на јиродреду сиваре Југославије* — Gheorghe Zaharia, *Certains aspects et considerations sur la crise*

economique de 1929—1933 en Roumanie, et ses consequences — Лазар Пејић, *Утицај велике економске кризе 1929—1933, на југословенску економску мисао и економску политику до друге светске ратне* — Мира Кolar-Dimitrijević, *Дjelovanje велике економске кризе на миграциона кретања југословенских народа* — Zdenka Šimončić, *Kriza u industriji Jugoslavije 1930—1934, s posebnim osvrtom na Hrvatsku* — Marijan Matička, *Utjecaj велике економске кризе 1930—1934. na promjenu životnih uvjeta seljaštva u Hrvatskoj* — Tone Zorn, *Gospodarska kriza in agrarna struktura slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem v letih 1929—1934.*

[Цена дин. 100]

Књига 6

PETAR MILOSAVLJEVIĆ, RADNIČKI POKRET U RUMUNIJI
(1870—1917), Beograd 1977, 153 str.

Društvenoeкономски односи u Rumuniji i drugoj polovini devedeaestog i početkom dva-desetog veka — *Idejno sasrevanje i organizaciono oformljenje radničkog pokreta* — *Ožvoljavanje i uspon revolucionarnog pokreta uoči obnove Rumunske socijal-demokratske radničke partije* — *Radnički pokret u periodu obnove Socijal-demokratske partije* — *Radnički i socijalistički pokret u periodu balkanskih ratova i ulaska Rumunije u prvi svetski rat* — *Tranzitivnost u periodu 1867—1910.*

[Цена дин. 150]

Књига 7

БУРИЦА КРСТИЋ, ПРАВНИ ОБИЧАЈИ КОД КУЧА

Анализа реликвата — Методологија — Прилози за теорију обичајног права Београд 1979, 234 стр.

Значај, функција и методи савременог изучавања обичајног права — *Географске, историјске, етничке и историјске карактеристике области Куча* — *Методологија изучавања реликвата обичајног права код Куча која је коришћена у овом раду* — *Институционалне својине према обичајном праву* — *Правна и јословна способност* — *Областни односи* — *Кућна заједница или кућа и њен однос према брајнству и илемуку* — *Правни јословнај жене* — *Начин искористићавања ишњана или режим иланине* — *Обичај крене освете* — *Области обичајног права локалне самоуправе и народни скујови.*

[Цена дин. 200]

Књига 8

НИКОЛА ТАСИЋ — БОРИВОЈЕ ЈОВАНОВИЋ,
МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА У ПРАИСТОРИЈСКОЈ АРХЕОЛОГИЈИ
Београд 1979, 119 стр.

Методски приступи и методологија археолошких истраживања — *Методи истраживања економских и друштвених односа у праисторијској археологији* — *Методи истраживања праисторијских налазишта* — *Материјална култура и начини њеног изучавања* — *Миграције и миграциона кретања* — *Природне науке у праисторијској археологији.*

[Цена дин. 140]

Књига 9

АРХИВСКА ГРАЂА О СТАКЛУ И СТАКЛАРСТВУ У ДУБРОВНИКУ
(XIV—XVI ВЕК), Сабрала и уредила Верена Хан, Београд 1979, 388 стр.

[Цена дин. 300]

Књига 10

ДРАГУТИН МИЋОВИЋ, КРАЈИШНИЧКА ЕПИКА
Београд 1980, 182 стр.

Уводне напомене — Крајина као географско-историјски појам — Поети, бележења и објављивања муслиманских њесама о Крајишницима — Крајишничке њесме међу осталим муслиманским јуначким њесмама — Особености и развој крајишничких вјских њесама — О арбанашким њесмама и њиховом односу према босанскохерцеговачкој муслиманској вјској њезици — Закључак — Резиме — Индекс имена.

[Цена дин. 200]

BALCANICA

XII

Издаје

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ

Органа и štampa
MINERVA — SUBOTICA